

У номері

- Соціологія та профспілковий рух**
Гнибіденко І. Ф.
Методологія дослідження факторів впливу на кон'юнктуру ринку праці та зайнятість населення в аграрному секторі економіки 5
- Овсянкін Л. А.**
Мораль у контексті культури сучасного соціально-економічного управління 15
- Право України: теорія і практика**
Бєгов Д. Д.
Організація документування злочинної діяльності у справах про примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань 23
- Гуцалова К. М.**
Кримінологічне визначення поняття та ознак економічної злочинності: проблемні питання 29
- Кудін С. В.**
Види майнових злочинів у кримінальному праві України другої половини XIV – XV ст. 34
- Олійник А. Ю., Олійник В. С., Свистунов В. В.**
Зміст конституційного права на свободу та особисту недоторканність 39
- Павленко В. Г.**
Кримінологічна характеристика злочинів, за вчинення яких застосовуються громадські роботи: аналіз даних про особистість злочинців 46
- Економіка.**
Проблеми економічного становлення
Бутенко Н. В., Батрак М. О.
Використання методу критичних точок у процесі розробки нового товару 52
- Гуляєва Л. П.**
Банківський капітал та його достатність для розвитку економіки України у світлі Базельських стандартів 56
- Земський І. С.**
Спадкоємність і об'єктивність економічних реформ на пострадянському просторі 63
- Ісмаїлов В. Б.**
Визначення оптимального кредитного портфеля банку за умов ризику неповернення коштів позичальниками 70
- Ковалев М. Н.**
Определение стоимости информационных ресурсов предприятия 75
- Криклий А. С.**
Трудовий потенціал виду економічної діяльності та його місце в економічних категоріях та поняттях 82
- Ладиченко К. І.**
Порівняльний аналіз концепцій маркетинг – менеджменту та маркетингу відносин та їх ролі в управлінні готельним підприємством 89
- Мельник Т. Г.**
Індексація доходів працівників підприємства: обов'язковість, порядок, облік 96
- Мержа Н. В.**
Формування оптимальної структури капіталу підприємницьких структур 105
- Нгуен Тхи Ханг**
Фактор «дешевой рабочей силы» в процессе привлечения прямых иностранных инвестиций 109
- Пилипенко О. Є., Єфіменко В. П.**
Організаційні аспекти розвитку зовнішньої торгівлі України у період російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) 115
- Предборський В. А.**
Загроза посилення нетранспарентності та бюрократизації господарської системи 120
- Рожко О. Д.**
Концептуальні засади формування боргової політики України 127
- Рупняк М. Я.**
Вплив корпоративного управління на фінанси акціонерних товариств 132
- Старовойт К. І.**
Методологія фінансування інноваційних проектів комерційними банками 136
- Політика, історія, культура**
Виговський М. Ю.
Річицький Андрій: маловідомі сторінки політичної біографії 144
- Кузьмін Д. В.**
«Доктрина Буша» та силові методи її реалізації 150
- Малашевич А. Б.**
Михайло Драгоманов і журнал «Вестник Европы» (з історії української інтелектуальної рецепції проблем національного розвитку та етнонаціональних взаємин народів Східної Європи в 70-і роки XIX ст.) 160
- Набока С. В.**
Вплив політичних, соціальних та економічних чинників на розширення сфери діяльності мирових посередників при проведенні селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні 174
- Орлик В. М.**
Митні органи Російської імперії в українських губерніях (1795 – 1800) 181
- Печериця Т. В.**
Сторінками історичного краєзнавства: Павло Захарович Рябков (1848 – 1926) 187

Потильчак О. В.
Міжнародно-правове регулювання режиму
військового полону наприкінці 20-х –
на початку 30-х років ХХ ст. і позиція
радянського керівництва 192

Сімперович В. М.
До історіографії становлення
багатопартійності в Україні
на рубежі 80 – 90-х років ХХ ст. 196

Стрілець В. В.
Радянська історіографія історії української
радикально-демократичної партії
(середина 30-х – кінець 80-х років ХХ ст.) 203

Чернега П. М.
Робітники України в організації та
управлінні виробництвом за роки
Другої світової війни 207

Шевченко А. Є.
Деякі аспекти правоохоронної діяльності
транспортних підрозділів України у
1941–1942 рр. 216
Автори номера 221

Соціологія та профспілковий рух

Гнибіденко І. Ф.,
канд. екон. наук,

Методологія дослідження факторів впливу на кон'юнктуру ринку праці та зайнятість населення в аграрному секторі економіки

В статті изложена методологія дослідження факторів, впливаючих на кон'юнктуру ринку праці в аграрному секторі економіки, дана класифікація факторів розвитку зайнятості, показано їх вплив на формування і перспективне розвиток цієї важливої сфери, а також на життєвий рівень сільського населення.

The author of the article suggests the research methods for the factors influencing labour market conjunctures within the agricultural sector of the national economy. There have been offered the classification of employment development factors, shown their impact on the formation and development of the mentioned above sector, as well as on the living standards of rural population.

Ключові слова: фактори розвитку, форми впливу, агреговані чинники, критерії класифікації, соціальна сфера, ризики розвитку, попит, пропозиція, ціна робочої сили.

Розвиток сфери зайнятості та ринку праці як відкритих систем обумовлений дією факторів – рушійних сил, які впливають на цей важливий сегмент національної економічної системи. Чинники зайнятості становлять собою складний комплекс соціально-економічних процесів, що впливають на попит та пропозицію робочої сили і через них – на показники зайнятості і безробіття. Тому важливо чітко визначити ті із них, що детермінують динаміку та напрям розвитку, співвідношення між параметрами структури зайнятості на селі.

На нашу думку, лише факторно-орієнтована політика формування і регулювання зайнятості сільського населення може бути ефективною.

На дослідженнях проблем впливу окремих факторів на регулювання сфери зайнятості сільського населення та ринку праці України акцентують увагу такі вчені-економісти як: С.І. Бандур, Т.А. Заєць, В.І. Герасимчук, Г.І. Купалова Г., В.В. Онікієнко В., І.Л. Петрова та ін. Ними здобуті важливі наукові результати щодо обґрунтування демографічного, територіального, економічного та інших факторів [1, 2, 3, 4, 5], які використовуються на практиці центральними та місцевими органами управління.

Разом з тим, проведений детальний аналіз наукових праць відомих фахівців у галузі економіки праці та регіональної економіки дає змогу дійти висновку, що ця проблема у контексті оцінки розвитку сфери зайнятості на селі спроможна лише частково вирішити поставлені завдання. Наявні класифікації недостатньо враховують нові соціально-економічні реалії – перехід країни до етапу нарощування темпів економічного зростання, входження України у світові економічні структури, а також взаємозалежність цих чинників та вагомість їх впливу на перебіг процесів зайнятості на селі.

Саме тому нами здійснене дослідження факторів зайнятості сільського населення, на основі якого сформульовані та класифіковані агреговані й деталізовані чинники, наведені у табл. 1.

Запропонована класифікація факторів розвитку зайнятості сільського населення дає змогу комплексно оцінити зміни, що відбуваються під їх безпосереднім впливом у сфері зайнятості. Критерієм відбору факторів розвитку зайнятості є ступінь та характер впливу на роль, місце, умови зайнятості функціонування людини у виробничому процесі та результати трудової діяльності. Між факторами існує певна залежність, яка проявляється у вигляді причинно-наслідкових, взаємодоповнюючих, взаємозаперечуючих, взаємопосилюючих та взаємопослаблюючих зв'язків.

На підставі викладеного вище можна дійти висновку щодо існування конкретної ієрархічної системи факторів кон'юнктури ринку праці. Деякі з цих факторів можна спостерігати емпірично та оцінити за допомогою статистичних даних. Інші фактори, що не мають надійного емпіричного підтвердження, можуть розглядатися як передбачувані.

Пріоритетність наведених факторів обумовлена їх силою, характером, вектором впливу, які проявляють себе завдяки виникненню нових елементів чи ознак у структурі зайнятості, нерівномірним та різноякісним розвитком цих елементів у процесі еволюції, рівнем розвитку сфери зайнятості, відповідності її критеріям продуктивності тощо.

Функціонування ринку праці на цьому етапі не можна визнати ефективним через дію певних чинників. По-перше, в Україні ще не створена система продуктивної зайнятості сільського населення, спрямована на досягнення економічного зростання та піднесення їх добробуту. По-друге, чинна система соціального захисту населення не відповідає вимогам та умовам ринкової економіки.

У розв'язанні цих проблем першочергову роль відіграють соціально-економічні фактори, а саме: інвестиційна, товарно-грошова, податкова та соціальна політика. Виважене урахування їх при регулюванні ринку праці і зайнятості на селі повинно мати комплексний характер, адже вони спрямовані на один і той самий об'єкт і є взаємообумовленими. З іншого боку, слід зауважити, що сфера зайнятості є складовою соціально-економічної системи, тому дія на неї навіть суто економічних факторів має виражені соціальні аспекти.

Сьогодні в Україні яскравим прикладом є вплив на сферу зайнятості приватизації власності, соціальний зріз якої виявився у змінах соціальної структури трудових ресурсів, виникненні майнового розшарування, протистоянні інтересів та типів економічної поведінки суб'єктів ринку праці на селі. Тому в системі факторів, що безпосередньо або опосередковано діють на ринок праці, чисто соціальні виокремити важко. Огляд спеціальної літератури з даного питання свідчить, що серед суспільних факторів найчастіше називають політичні, правові, а також ті, що визначають рівень, умови життя, розвиток соціальної сфери, умови трудової діяльності. До останніх, які безпосередньо впливають на ринок праці, належать кількісний та якісний склад трудових ресурсів села та аграрного сектора, рівень освіти, показники стану здоров'я і працездатності, умови і охорона праці, рівень її оплати. Кожна з цих груп факторів діє цілеспрямовано, але у взаємозв'язку з іншими. Вона робить певний внесок у створення соціальної бази ринку праці.

За роки незалежності українське законодавство здійснило прогресивні кроки на шляху створення правової бази сфери зайнятості та цивілізованого ринку праці. Виняткову роль тут відіграло прийняття Закону України «Про зайнятість населення»; внесення поправок до Кодексу законів про працю; приєднання до Міжнародної конвенції 1988 р. про сприяння зайнятості та захист від безробіття; Укази Президента України про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 та 2001–2004 рр. Згідно з цими та іншими нормативними актами в Україні вперше проголошувалися добровільний характер діяльності людини, рівнозначність всіх типів і сфер докладання праці, а також рівні можливості всіх громадян у реалізації права на вільний вибір виду діяльності відповідно до здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб. З іншого боку, цими ж документами було визначено державні гарантії зайнятості та соціального захисту населення, включаючи його зайняту частину, безробітних та соціально вразливі категорії.

Відповідно до норм чинного законодавства, до функцій державної політики увійшли визначення мінімально необхідних норм та нормативів функціонування ринку праці, уніфікація системи соціального і трудового законодавства, формування прав роботодавців і працівників у сфері найму та управління виробництвом.

Пріоритетним напрямом соціальної політики держави стало забезпечення гарантій зайнятості: право на працевлаштування, обов'язкове періодичне перенавчання, регулювання темпів приросту заробітної плати, захист на період тимчасової незайнятості.

Разом з тим, слід визнати, що проголошені соціальні принципи функціонування зайнятості населення та ринку праці втілюються в життя частково або із значними викривленнями. Це відбувається на тлі загальної кризи легітимності, яка проявляється у наростанні конфлікту між «правом сильного» і принципами справедливості, недостатньої спрямованості державної соціальної політики, неспроможності держави забезпечити достатній соціальний захист населення країни.

Незавершеність та повільне втілення в життя законодавчої бази звужує можливості функціонування та вдосконалення ринку праці. Особливо стають на заваді недостатня відповідальність підприємств за несвоєчасну виплату заробітної плати, забезпечення працівників належними умовами праці, не створено дійового механізму реалізації соціальних прав на працю, її оплати, на захист від безробіття. Досвід застосування засобів соціальної політики в регулюванні зайнятості та ринку праці засвідчує їх ефективність лише за умов сталої позитивної макроекономічної динаміки, нарощування темпів економічного зростання. І навпаки, за умов тривалого спаду виробництва дія найнеобхідніших соціальних засобів часто зводиться нанівець. Це засвідчило падіння життєвого рівня населення в Україні, яке лише на початку нового тисячоліття вдалося припинити.

Життєвий рівень та складові елементи, що його утворюють, належать, на нашу думку, до самостійної групи соціальних факторів, які впливають на ринок праці. Їх вплив реалізується через відтворення робочої сили – працівників як головного суб'єкту ринку праці.

Показником життєвого рівня, який розраховується міжнародною статистикою, є валовий внутрішній продукт на душу населення (табл. 2).

За цим показником Україна значно відстає від розвинутих країн світу. Так, у 2001 р. у розрахунку на душу населення в Україні припадало валового внутрішнього продукту на суму 0,77 тис. доларів США. Тим часом, навіть у Російській Федерації, не говорячи вже про розвинуті зарубіжні країни, цей показник принаймні вдвічі вищий. Аналогічне співвідношення має місце при порівнянні обсягу виробництва валового внутрішнього продукту в розрахунку на одну особу, вираженого у грошовій одиниці євро. Цей показник в Україні у 2001 р. порівняно з Євросоюзом був у 32 рази меншим.

Особливо відчутна різниця в рівні життя населення України за окремими регіонами. За нашими розрахунками, падіння життєвого рівня в Україні за роки реформування перевищило трикратну межу.

Крім поширення бідності, відбулося зниження рівня освіти, загострилася екологічна ситуація, відбулося безпосереднє зниження чисельності людського потенціалу країни, обумовлене його природним і механічним вибуттям (Україна втрачає щорічно понад 350 тис. осіб), еміграцією кваліфікованих спеціалістів.

Це призвело до ускладнення демографічної ситуації, напруження на ринку праці, погіршення кількісно-якісного складу робочої сили.

Таблиця 2

Динаміка валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу в Україні та інших країнах світу по роках, у поточних цінах, євро

Країна	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
ЄС	17650	18490	19420	20290	21260	22520	23170*
Австрія	22350	22630	22500	23350	24300	25260	25820*
Бельгія	20880	20940	21260	21980	23040	24240	24980*
Греція	8600	9350	10200	10360	11200	11640	11920
Данія	26390	27430	28250	29050	30670	32580	33870
Ірландія	14130	15890	19290	20850	23770	23320	30070*
Іспанія	11390	12230	12600	13320	14270	15250	16120*
Італія	14640	16920	17910	18560	19230	20180	21030*
Люксембург	33510	34220	36710	39280	42340	46590	49290*
Нідерланди	20530	20900	21310	22390	23640	25190	26830*
Німеччина	23020	22930	22710	23360	24050	24640	25050
Португалія	8330	8920	9470	10100	10830	11520	12150*
Сполучене Королівство Британія	14810	15930	19850	21460	23020	25970*	26580*
Фінляндія	19360	19610	21030	22370	23330	25350	26030
Франція	20030	20570	20780	21650	22440	23250	23940*
Швеція	20800	23330	23830	24140	25700	28010	26320
Україна	...	687	872	737	595	694	4149**

Джерело: Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К.: Техніка, 2002. – С. 578.

* Прогнозні дані.

** Дані розраховані Державним комітетом статистики України у національній валюті.

Негативний вплив демографічної кризи в Україні мав такі наслідки для сфери зайнятості: абсолютне зменшення чисельності населення, насамперед, у сільській місцевості, де щорічне природне вибуття населення становить 320–370 тис. осіб; невпинне старіння населення, особливо сільського (на початок 2004 р. в Україні проживало 13,8 млн. пенсіонерів, що становило 28,9 % всього населення, з них у сільській місцевості – 6,1 млн., або 39,4 % до чисельності сільського населення), несприятливі орієнтації міграційних потоків; погіршення стану здоров'я нації та скорочення тривалості життя.

Крім демографічних факторів, на професійно-кваліфікаційний рівень працівників впливає рівень їх освіти. Необхідно визнати, що за цим показником Україна починає відставати від провідних держав світу. За роки реформування кількість державних вузів не зменшилась, до того ж з'явилося багато приватних навчальних закладів, що є, безперечно, позитивним кроком. Вони зосередились на підготовці гостродефіцитних кваліфікованих фахівців за спеціальностями, що користуються попитом на ринку праці (менеджмент, маркетинг, фінанси і банківська справа, господарське право та ін.). Завдяки приватним вузам створено додаткові навчальні місця для студентів і робочі місця для викладачів, залучено нові джерела фінансування освіти. Проте якість підготовки спеціалістів у приватних вузах, на нашу думку, все ще не досягає якості державної освіти. Заповнюючи нинішню «ринкову нішу», приватні вузи не керуються прогнозами зміни попиту на ринку праці фахівців у майбутньому, що посилює диспропорції у співвідношенні попиту і пропозиції на ринку праці та обумовлює виникнення так званої кваліфікаційної петлі.

Сьогодні зростає значення безперервності системи освіти, підвищення кваліфікації та перекваліфікації кадрів. Ринок праці чутливо реагує на зміни попиту і пропозиції на товарних ринках, які ведуть за собою зміни попиту і пропозиції праці. Перехід від одного виду діяльності до іншого обумовлений зрушеннями у процесі виробництва і вимагає обов'язкової професійної перепідготовки працівників.

Знижує рівень життя та скорочує сферу прикладання праці на селі занепад за ринкових умов об'єктів нематеріальної сфери – закладів охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальних, харчування тощо. Передача в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури, що належали реформованим сільськогосподарським підприємствам, не підкріплюється відповідним наповненням місцевих бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для утримання цих закладів. Практично припинилося фінансування за рахунок бюджетних коштів капіталовкладень у соціальну інфраструктуру села і відшкодування суб'єктам господарювання витрат на їх розвиток.

До цього часу, при формуванні соціально-економічної політики держави, роль соціальних факторів розвитку праці суттєво недооцінюється. Це пояснюється, на нашу думку, трьома обставинами. По-перше, в дореформений період значення соціальних факторів було обмеженим, оскільки соціальне середовище взагалі було практично однорідним. По-друге, дія соціальних факторів розглядається як похідна від дії інших техніко-організаційних, економіко-фінансових факторів та ін. По-третє, соціальна сфера розвитку суспільства, як і колись, вважається другорядною, про що свідчить хоча б жалюгідне становище сфери соціальних послуг. Виокремлені нами аспекти стають на заваді розвитку сфери зайнятості і тому мають бути обов'язково враховані при розробці програм економічного та соціального розвитку. Активізація дії соціальних факторів має відбиватися не тільки на підґрунті економічного розвитку, а й паралельно з реалізацією інших основних напрямів: структурною перебудовою економіки, науково-технічним забезпеченням виробництва, інвестиційною політикою тощо.

Розглянуті соціальні фактори розвитку сфери зайнятості чинять на ринок праці вплив переважно через якісні характеристики робочої сили. Інша група соціальних факторів безпосередньо впливає на реалізацію робочої сили у процесі виробництва, спричинюючи зміни трудової віддачі, продуктивності, інтенсивності праці, ступеня задоволеності працею, трудових мотивацій. Серед цих факторів необхідно виділити соціально-економічні умови праці та її оплати. Провідне значення на даному етапі має створення ефективної системи мотивації до праці, оскільки стимули дореформеного періоду можна вважати втраченими назавжди. Натомість виникла система антистимулів до праці, основними ознаками якої є заборгованість з виплати заробітної плати, різке падіння реальної заробітної плати, необґрунтоване розширення доходів.

Середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві є поки що найнижчою в економіці країни. За січень–листопад 2004 р. вона становила лише 289,9 грн. на місяць, або 50 % до середнього рівня по економіці.

Більше третини працівників, які відпрацювали понад 50 % робочого часу, отримували заробітну плату нижче мінімальної. Низький рівень заробітної плати в аграрному секторі економіки і її низька купівельна спроможність призвели до того, що вона не забезпечує навіть простого відтворення робочої сили.

Проте існують, на нашу думку, ще глибші причини демотивації праці селян. Вони обумовлені руйнацією трудових процесів і виробничих циклів, падінням соціального статусу офіційного ринку праці.

Значна кількість працездатного населення втрачає навички напруженої, плідної праці. А тому згодом суспільству буде вкрай важко виправити наслідки негативного ставлення до праці селянина, яке, на жаль, міцно утверджується за нинішніх умов розвитку аграрного сектора економіки.

Не менш важлива роль у формуванні кон'юнктури ринку праці і зайнятості селян належить трансформації соціально-трудових відносин. Їх нинішній стан поки ще не забезпечує належного

поліпшення умов життєдіяльності сільського населення: з 7,8 млн. працездатних осіб, які мешкають у сільській місцевості, 1,6 млн. – незайняті та безробітні, 1,9 млн. – зайняті лише в особистих селянських господарствах. Їх головним джерелом сукупного доходу є надходження від низькопродуктивної праці в особистих підсобних господарствах.

До цього часу на селі залишаються не вирішеними та не врегульованими питання соціально-трудових відносин між найманими працівниками та працедавцями, не до кінця опрацьовані підходи щодо визначення доходів працюючих в особистому підсобному господарстві, в колективних сільськогосподарських підприємствах, в інших господарських формуваннях; вплив соціально-трудових відносин на доходи сільського населення ще не досить значний і не спонукає до належної мотивації праці.

Тут необхідні нові ринкові підходи, спрямовані, крім дотацій з боку держави, на підтримку самостійного ведення господарства, отримання прибутку для задоволення потреб сільської родини. Слід також активніше використовувати досвід господарювання на селі розвинутих країн.

Зазначимо, що формування на селі ринкових відносин, отримання селянами земельних і майнових паїв дещо урізноманітнили сферу докладання праці. Все більше відчувається потяг селян до різних видів самостійної зайнятості, розвитку підприємництва. Проте переважна частина селян, які прагнуть започаткувати власну справу, знаходяться в дуже важкому економічному становищі, внаслідок відсутності первинного капіталу, практичної недоступності банківських кредитів. Це ускладнює безробітним селянам, особливо тим, що не володіють земельними і майновими паями, започаткування власної підприємницької діяльності. Тому нагальною проблемою постає пошук шляхів подальшої економічної активізації сільського населення, зокрема надання безробітним ефективної матеріальної допомоги для здійснення на селі різних форм самостійної зайнятості.

Як засвідчують наші дослідження, безробітне сільське населення ще недостатньо використовує надані Фондом соціального страхування на випадок безробіття можливості щодо отримання одноразової допомоги по безробіттю для заснування власної підприємницької діяльності (це ж стосується також такого виду допомоги як безпроцентна позика тощо), а рівень його підприємницької активності – досить невисокий.

Визначено причини такого явища:

- низький рівень заробітної плати селян визначає невелику суму одноразової матеріальної допомоги безробітним, замалу для початку власного бізнесу;
- негативний вплив чинить недостатня поінформованість сільського населення щодо можливостей та варіантів започаткування підприємницької діяльності;
- залишається досить низьким професійно-кваліфікаційний рівень сільського населення;
- селяни психологічно не підготовлені вести невідому їм раніше підприємницьку діяльність. Переважна частина безробітних скоріше бачить себе найманими працівниками, ніж підприємцями, засновниками або співзасновниками товариств, кооперативів тощо.

Отже, як засвідчує здійснена нами динамічна оцінка основних факторів розвитку зайнятості сільського населення, вони можуть діяти як позитивно, так і негативно на основні складові ринку праці: попит, пропозицію, ціну робочої сили, що, в остаточному підсумку, відображається на рівні зайнятості населення, якості робочої сили та умовах її відтворення. В узагальненому вигляді вплив факторів на динаміку розвитку та збалансування сфери зайнятості наведено на рис. 1.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що врахування викладених і обґрунтованих вище факторів дасть змогу суттєво підвищити урегульованість перебігу процесів функціонування та перспективного розвитку сфери зайнятості на ринку праці на селі та сприятиме встановленню достойного життєвого рівня сільського населення.

Література

1. Бандур С.І., Засць Т.А., Терон І.В. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – 349 с.
2. Герасимчук В.І. Проблеми макроекономічного регулювання зайнятості населення //Зайнятість та ринок праці. – Міжвід. наук. зб. – К.: НАН України, Міністерство праці і соціальної політики України. – 1998. – Вип. 7. – С. 15–17.
3. Купалова Г.І. Ринок робочої сили в аграрному секторі економіки України. – К.: ІАЕ УААН, 1995. – 232 с.;
4. Онікієнко В.В. Методологічні питання дослідження відтворення трудових ресурсів //Зайнятість та ринок праці. – Міжвід. наук. зб. – К.: НАН України, Міністерство праці і соціальної політики України. – 1994. – Вип.2. – С. 3–11.
5. Петрова І.Л. Загострення проблеми прихованого безробіття //Економіка України. – 1997. – №3. – С. 47–55.

Овсянкіна Л. А.,

канд. філос. наук,

доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології

Академії праці і соціальних відносин

Мораль у контексті культури сучасного соціально-економічного управління

В статті розглянуто роль моралі в системі культури соціально-економічного управління. Акцентується увага на тому, що наукове обґрунтування в соціально-економічному управлінні основних методів і принципів моральної регуляції роботи виробничого колективу неминуче веде до його стабілізації, більш чіткої самоорганізації та ефективної роботи.

The present article is devoted to the role of moral within the system of social and economic management culture. A special attention is paid to scientific grounds of the basic methods and principles used by social and economic management for a moral regulation of an enterprise's staff's work, which will inevitably lead to the staff's stabilization, its better self-organization and more effective work.

Ключові слова: мораль, життєдіяльність, соціум, соціально-економічне управління, соціальна система, виробничий колектив, моральна культура, моральні цінності.

Соціально-економічні зміни у суспільстві особливо актуалізують роль моралі як невід'ємного фактора культури соціально-економічного управління у системі економічної життєдіяльності соціуму. Вони також вимагають адекватних дій в управлінській стратегії сучасного бізнесу, де людина – особистість, яка акумулює у собі моральні якості, потреби і здібності та економічні інтереси. Сучасні тенденції змін такого роду вивчають В. В. Альохін, В.В. Бурега, С.Ф. Поважний, Л.В. Альохіна [7], С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецький [3], М.І. Сетров [6] та інші науковці. Більшістю з них виявлено, що за своєю природою соціальне управління є людиноорієнтованою філософією управління виробництвом. Практика засвідчила, що людина і з аксіологічної, і з прагматичної точки зору є центром сучасного виробництва. Її можна назвати ядром, найважливішим компонентом соціальної системи. Людина – насамперед істота суспільна, свідома, цілеспрямована, пов'язана з іншими людьми різноманітними матеріальними та моральними відносинами. Очевидним у цьому процесі є наявність людського компоненту – головної сутнісної риси соціальної системи, що

відрізняє її від інших цілісних систем. Поступово соціальне управління починає посідати пріоритетне становище у суспільному й економічному прогресі, воно обумовлює соціальний розвиток суспільства у цілому.

Подальших наукових досліджень потребує мораль у контексті соціально-економічного управління, смисл якого зводиться до забезпечення стабільності існування виробництва та вирішення суперечностей, що назріли у ньому. Саме у цьому полягає основна мета цієї статті.

Трудова діяльність колективу являє собою складний організаційний процес, який включає не тільки матеріальні перетворення, а й духовно-моральні, що обумовлюють свідомість та поведінку суб'єктів економічної діяльності, об'єднаних у систему (колектив). Моральні чинники, що є складовими суспільства як відкритої системи, активно впливають на економіку в цілому, формують нові моделі економічної поведінки, нові стимули та потреби людини. Мораль допомагає людині інтегрувати свої особисті інтереси та потреби із загальними інтересами колективу, матеріальну зацікавленість із суспільною вигодою. Вона надає змогу виявляти особистості творчу активність, всі професійні здібності у колективі.

Управляти виробництвом як соціальною системою – означає морально впливати на свідомість людей, яка регулює всі відносини – економічні, моральні та ін. Метою цього впливу є збереження цілісності організації (колективу людей), створення в ній моральної зацікавленості у кожного працівника і перехід її на якісно інший рівень. З цього погляду колектив являє собою складну систему, що самоорганізується, зі своєю структурою і складовими елементами, у центрі уваги якої знаходяться внутрішні механізми взаємодії людей, а саме їх мораль. Стійкість цієї системи залежить від найменших відносних опорів усіх її складових, а саме, ступеня моральної зацікавленості кожного працівника, задоволення індивідуальних моральних інтересів, потреб та цінностей. У той самий час комплекси системи розходяться, розрізняються між собою внаслідок первинної неоднорідності її складових (споконвічна різниця рівня моральної культури, потреб і мотивів людей), різниці середовища і під впливом вихідних змін. Все це свідчить про те, що усередині самої системи існують різні суперечності. Вони можуть носити як економічний, так і моральний характер. Ми їх розглядаємо як природний стан системи (колективу), оскільки лише за допомогою розходжень можуть створюватися нові прийоми управління, зв'язки, ідеї, системи правильного розподілу обов'язків, здобуватися досвід, з'являтися потреби тощо, що зрештою приводить до стабілізації організації у цілому.

Важливу роль у виробничому колективі як соціальній системі відіграють не тільки економічні, соціальні, політичні, а й морально-духовні процеси. Сукупність цих процесів – це зміна станів системи у цілому чи якоїсь частини її підсистем. Ці процеси можуть бути як прогресивними, так і регресивними, оскільки вони обумовлені діяльністю людей. А людям, у свою чергу, притаманні різні потреби, інтереси, погляди, переконання тощо. Особливу увагу ми приділяємо морально-духовним складовим у колективі моральним цінностям, суспільним ідеям, потребам, інтересам, теоріям, культурним цінностям, які вироблені суспільною свідомістю, а також обумовлені діями і вчинками інших людей. Від ефективного соціально-економічного управління в цьому плані залежить позитивний внесок кожної людини у діяльність колективу, а також процес реалізації здібностей, моральних мотивів поведінки, талантів, знань і умінь людини, які, зрештою, принесли б загальну користь.

Колектив як соціальна система є умовою самореалізації людини. Конкретно це виявляється у тому, що особистість у цій соціальній системі має змогу:

- максимально реалізувати свої трудові здібності, виявляти економічні інтереси, потреби, ідеї (економічна самореалізація);
- професійного зростання, підвищення кваліфікації (професійна самореалізація);

- морально стверджуватися, виявляти свої моральні потреби, інтереси, цінності та заробляти авторитет на основі ділових якостей (особистісна моральна самореалізація).

У цьому плані виробничий колектив повинен створювати належні умови для цих форм самореалізації людини, що приведе до гармонії як особистості, так і до самоорганізації колективу в цілому, появи в ньому згуртованості та загального інтересу. Таким чином, від рівня моралі колективу залежить поява в індивіда мотиву солідарності, моральної відповідальності перед іншими членами свого колективу. Тільки за такої умови людина зможе зрозуміти, що, працюючи на користь організації, вона працює й на власну користь.

Інноваційне соціальне управління колективом, принципово нове за типом суб'єктної структури і взаємодії у системі, здобуває нову, особливу роль у розвитку економіки в цілому. У цьому аспекті мораль ми розглядаємо як важливий компонент соціального менеджменту, головними напрямками якого є соціалізація на принципах корпоративності, інноватизація й врахування моральних імперативів у процесі соціальної взаємодії. З цього погляду нас цікавить питання про виявлення в соціальному управлінні таких основних методів та принципів моральної регуляції і підвищення ефективності роботи колективу, які б привели до його стабілізації й самоорганізації.

Становить особливий інтерес аналіз основних положень загальної теорії систем щодо управління колективом. Серед них слід зазначити необхідність враховувати цілісні властивості організації як систем, розглядати їх як «відкриті» системи, що активно взаємодіють зі своїм зовнішнім середовищем, виявляти в них механізми зворотних зв'язків і встановлення динамічної рівноваги у процесі розвитку і функціонування, враховувати наявність моралі, інтересів та мотивів людей, їх сприйняття та соціальних установок, конфліктів між ними, а також інших властивостей, характерних для соціальних систем.

Використання системного підходу в управлінні колективом орієнтовано насамперед на дослідження емерджентних властивостей, тобто тих властивостей системи, що не є властивостями її елементів. Емерджентна властивість системи прямо пов'язана із її цілісністю як результатом динамічної (залежного від часу) взаємодії складових елементів. Тому система (колектив) за своїми властивостями відрізняється від суми складових її елементів, й рух системи не може бути передбаченим на підставі спостереження за її ізольованими частинами. Емерджентність, як одна з форм прояву діалектичного принципу переходу кількісних змін у якісні, протистоїть механістичній передумові про перехід усіх властивостей цілого з його частин. Існує три різні можливості під час виникнення емерджентності:

- властивість функціонування складових єдиного цілого;
- властивість, що впливає з відносин (стійких зв'язків) складових між собою;
- властивість, що впливає із зв'язків зазначених елементів між собою («слабкі сигнали»).

Від менеджерів залежить рівень розвитку організації як складної системи. Вони повинні мати такі основні якості, що забезпечать їм у подальшому прийняття стратегічних рішень:

- високий рівень моральної мотивації своєї праці та вміння впливати на інших;
- готовність до змін та ризику;
- цілісність системного бачення, ініціативність та цілеспрямованість;
- орієнтація на ефективність та якість;
- орієнтація на співробітників, насамперед на професіоналів;
- мислення глобальними зв'язками і процесами;
- особиста компетентність та професіоналізм, прагнення бути поінформованим;
- систематичне планування та спостереження;
- здатність переконувати та встановлювати зв'язки;
- незалежність та впевненість у собі.

Однією з центральних властивостей системи М.І. Сетров називав її стійкість [6, с. 56]. Стійкість системи тим вища, чим вища стійкість структури та її елементів. С.П. Курдюмов та Г.Г. Малинецький стверджують, що важливим критерієм стабільності організації є дії, що спираються на знання її внутрішніх властивостей і законів її розвитку. Такій організації не можна нав'язати поведінку, що виходить за рамки її внутрішніх норм [3, с. 35]. М.П. Іванов впевнений, що у будь-якому колективі існує «механізм саморегулювання й саморозвитку системи, заснований на прямих та зворотних зв'язках, що дозволяє їй протистояти впливу ззовні та перебудовуватися у цілях самозбереження» [2, с. 124]. На нашу думку, мораль є одним з головних чинників, що відповідає за стійкість організації як системи. Вона є показником згуртованості колективу і свідчить про те, наскільки всі його члени поділяють цілі та моральні принципи діяльності даної групи. Мораль свідчить також про саморозвиток організації, вміння знаходити нові підходи та нетрадиційні форми роботи у даній галузі виробництва, діяльності колективу.

З позицій організації аналізує проблему управління колективом А.І. Пригожин [5]. Він розглядає організацію у трьох аспектах: 1) інструмент вирішення суспільних завдань; 2) цільова спільність; 3) знеособлена структура зв'язків та норм. Організованість він вважає основним показником розвитку системи, в якій всі її члени мають змогу впливати на цілі системи. Важливе місце у працях А.І. Пригожина посідає проблема змісту управлінських взаємовідносин. Він визначає керівництво як сукупність відносин між статусами (місце та ієрархія), функціями (професійними позиціями), людьми та їх моральними задатками. Таким чином, теорія систем, аналізуючи структуру взаємовідносин в організації, приділяє увагу всім чинникам, які існують у динамічній системі. Беручи за основу цю теорію, мораль ми розглядаємо як невід'ємний компонент існування організації, від якого залежить формування цілей і правил поведінки.

Загальними системоутворюючими факторами, що регулюють оптимізацію й ефективність роботи виробничого колективу, на нашу думку, є:

- загальна мета всіх членів колективу, що містить у собі й моральну мотивацію;
- підпорядкування цілей кожного працівника загальній меті колективу;
- усвідомлення кожним працівником своїх задач і розуміння загальної мети;
- виконання кожним своїх функцій, що впливають з поставленої задачі;
- відносини субординації і координації між членами колективу;
- наявність принципу зворотного зв'язку між менеджерами та співробітниками.

Знання і творче застосування діючих у соціальних організаційних системах законів їх функціонування і розвитку дозволяють свідомо створювати умови їх ефективної дії, передбачати і прогнозувати розвиток організаційних процесів, висувати обґрунтовані і реальні цілі управління, приймати оптимальні рішення й якісно їх реалізовувати. У даному аспекті системний метод дозволяє досліджувати цілісність організації й головний фактор її оптимізації й ефективності, структурованості, внутрішньої упорядкованості, погодженості взаємодії – мораль, а також виявляти різноманітні типи зв'язків як усередині системи, так і з зовнішнім середовищем. У зв'язку зі зміною самого суб'єкта економічної діяльності, з підвищенням рівня його професіоналізму, творчості відбуваються значні зміни й у сучасному соціально-економічному управлінні. П.Ф. Друкер відзначає, що головне завдання менеджменту полягає у тому, щоб зробити людей здатними до спільної дії, додати їх зусиллям ефективність і згладити слабкості [1]. Інші фахівці визначають менеджмент як реалізацію політики у межах, визначених адміністратором, як використання організації для вирішення задач, поставлених перед нею; як спосіб поведінки із людьми; як владу і мистецтво управління, уміння та адміністративні навички.

Л. Якокка вбачає основну суть управління в умінні контактувати з людьми, розпізнавати їх характер і спонукати до діяльності, у здатності давати доручення іншим і надихати людей на справу [8, с. 43]. Людська «наповненість» характерна і для менеджменту всесвітньо відомої комп'ютерної

фірми Ай-Бі-Ем. До головних її складових належать: повага до людини як головної цінності компанії, що виходить з визнання прояву її творчої енергії; надання їй можливості виявляти ініціативу; самостійність і заповзятливість [4, с. 7]. Згаданий вище дослідник, визначаючи трьома основними складовими економічну діяльність, на перше місце ставив людину і тільки після неї – продукт і прибуток. Розвиток суспільства є неможливим без вивчення таких його аспектів як соціальне управління, маркетингове управління, виробниче управління, головними задачами яких є пристосування колективу до умов середовища і досягнення поставленої мети спільної діяльності найбільш ефективним шляхом, використовуючи працю, інтелект і моральні мотиви поведінки інших людей.

Актуальною проблемою у зв'язку з цим є вивчення місця та ролі моралі як інституційного обмеження в соціальній взаємодії та управлінні людьми у колективі. Мораль, як складова частина культури управління, культури виробництва, є основою спілкування людей у соціумі, стимулом поведінки в економічній діяльності, засобом зміцнення колективу і фактором регуляції його ефективності. Будучи складовою частиною свідомості людини, мораль допомагає їй знайти баланс між суспільними й індивідуальними потребами та інтересами в економічній діяльності. Вона містить у собі цінності і норми поведінки, а також свідчить про сформовані моделі соціального управління в суспільстві. Соціально-економічне управління у цьому аспекті можна назвати елементом людської культури, що включає мораль, традиції, історію, концепції, інститути, практику, спрямовані на управління людською діяльністю. Сучасний інноваційний менеджмент змістовно пов'язується із розвитком нових форм системної організації, формуванням особливої культури соціальної взаємодії людей у сфері виробництва. Він відчуває на собі зміни, пов'язані із розвитком нових форм системної організації. Від управління за таких умов неминуче потрібна особлива економічна культура соціальної взаємодії, що включала б не тільки економічний, а й моральний аспект. На нашу думку, якість соціально-економічного управління можна розглядати як найважливіший фактор успішних ринкових змін і забезпечення ефективності та конкурентоспроможності їх суб'єктів. Поза залежністю від типу і масштабу діяльності кожен виробничий колектив має бути деяким чином упорядкований, організований, морально витриманий. Серед важливих принципів організації ефективності роботи колективу, управління їм ми вважаємо такі:

- визначення і деталізація цілей колективу, їх зв'язок із моральними цінностями;
- визначення прийомів, способів діяльності по досягненню цих цілей, спираючись на моральні цінності і норми поведінки, єдині для всіх працівників;
- встановлення ефективного контролю, у тому числі морального.

Стратегічні цілі організації роботи колективу не завжди мають на увазі одержання тільки економічного прибутку. Вони мають містити також суспільно-моральні цілі, корелювати з ними. Та організація, що справляється з цим краще за інших, одержує й великий прибуток. «Ті компанії, що найкращим чином служать суспільству, – вважає відомий японський підприємець К. Татеїсі, – заслуговують «кисню» для свого зростання й всілякого заохочення» [252, с. 47]. Цілі організації являють собою набір концептуальних положень, що в узагальненій формі розкривають те, чому вона вирішила себе присвятити. Це своєрідна філософська, моральна установка організації, її провідний напрям діяльності, обраний з урахуванням тих моральних імперативів і норм поведінки, що найбільш припустимі для даного колективу. Цілі є для колективу орієнтиром, мобілізуючим фактором у конкурентній боротьбі з іншими організаціями, що сприяє координації дій і вчинків в інтересах загальної стратегічної мети.

Загальні цілі організації визначаються й формулюються в колективі у процесі спільного обговорення соціальних цілей між керівництвом та керівниками підрозділів (менеджерами). Цілі підрозділів розробляються їх керівниками і представниками робочих колективів. Специфічні цілі

підрозділів можуть відповідати загальним цілям організації, але одночасно й суперечити одна одній. Ці суперечності стосуються внутрішніх аспектів моральної мотивації праці, норм поведінки окремих членів колективу, що не вважаються прийнятними переважною більшістю. У зв'язку з цим виникає необхідність їхньої координації й узгодження.

У підсумку в колективі формується система цілей, що відбиває їх взаємозв'язок і взаємозумовленість. Вона носить ієрархічний характер: цілі нижчого рівня впливають з цілей вищого рівня, підлеглих їм. Мораль у цьому аспекті відіграє роль регулятора оптимізації й ефективності роботи виробничого колективу, служить фактором, що визначає його стабільність і стійкість.

Ускладнення системи сучасного суспільного відтворення породжує численні нестабільні стани, актуалізує проблему моральної невизначеності, знецінювання моральних цінностей, створює інформаційний голод. Пов'язані з цим мікрокризові ситуації вимагають соціальної консолідації, нових методів соціального управління з боку менеджерів, пошуку нових моральних орієнтирів, стимулів, способів збільшення соціальної відповідальності особистості перед суспільством і прагнення її до самореалізації.

Сучасне українське суспільство знаходиться в стані пошуку нових соціально-економічних, політичних, моральних елементів і методів його реформування. Інноваційні процеси не так швидко поширюються в соціумі. Це пов'язане зі сформованими стереотипами управління, традиціями керівництва, що стосуються проблеми економіки і виробництва. Найважливішою особливістю сучасного управління є, насамперед, зміна соціальної організації, перенесення уваги на взаємини між людьми в процесі виробництва, на мораль як одну із складових цих відносин. Виходячи з цього, змінюється погляд на спонукальні мотиви діяльності людини як основного суб'єкта економічних відносин, а праця розглядається як результат соціальної взаємодії, де моральні потреби й інтереси відіграють одну з важливих ролей. Новий статус працівника у виробничій системі, коли він об'єктивно починає посідати набагато більш значущу й автономну позицію, ніж слуги при машинах, вимагає не тільки змін в організації сучасного виробництва, а й істотних перетворень суб'єктивного характеру: у філософії управлінського мислення, соціокультурних стандартах праці, в усвідомленні самими працівниками всього комплексу власних трудових потреб. Додамо ще одне судження. Якщо раніше праця розглядалася людьми, насамперед як джерело матеріальних засобів і можливість зайняти гідну суспільну нішу, то сьогодні молоді бізнесмени, не перестаючи прагнути до високих заробітків і блискучої кар'єри, у той самий час шукають захоплюючої роботи і персональної поваги, можливості участі у прийнятті управлінських рішень. У результаті такого ставлення до економічної діяльності потреби сучасних працівників стають багатшими та ширшими, причому моральні, соціокультурні фактори вибору праці є настільки ж важливими як статусні й економічні.

Процес розвитку управлінських інновацій у соціально-економічному управлінні не можна вважати іманентним, оскільки він обумовлений вимогами з боку керованої системи і ще, більшою мірою, з боку конкурентного середовища. Більш того, зміна системи організації та управління відбувається на практиці під впливом переважно кризових станів, коли традиційні методи регулювання виявляються неефективними. Саме локальна чи суспільна криза викликає усвідомлену реакцію менеджменту, оскільки вимагає зміни самої стратегії розвитку організації з метою виживання.

Основні принципи інноваційного соціального менеджменту можуть бути логічно розподілені на чотири групи, що мають такий характер: валеологічний (превентивний, антикризовий, соціально-екологічний); комунікативний (інформаційний, культуральний, соціально-реактивний); синергетичний (інноваційний, евристичний, пошуковий, імовірнісний); соціократичний (людиноцентрований, клієнтальний, солідарнісний). Ці напрями у зміні моделі

соціального менеджменту містять у собі врахування моральних критеріїв і норм як внутрішніх стимулів поведінки, індивідуальних потреб, мотивів і способів поведінки людини в колективі.

Становлення соціального менеджменту пов'язане із формуванням моральної культури управління колективом, особливої культури економічного мислення і підвищенням рівня професіоналізму менеджерів. Ці фактори становлять основу людських взаємин за умов економічної діяльності, а у підсумку визначають і якість соціального менеджменту. Соціальне наповнення менеджменту, його особливі управлінські принципи та прийоми, побудовані на моральній мотивації, професіоналізмі, врахуванні індивідуальних потреб, інтересів і здібностей особистості та організації ефективної колективної взаємодії, є основними принципами розвитку економічних відносин.

В організації, в якій мораль слугує основним критерієм форм діяльності, повинні існувати: повага законів, чесність у справах, прагнення діяти справедливо; увага не тільки до мети, а й до засобів її досягнення; відсутність примушування співробітників до дій, що не відповідають принципам моралі; послідовність у внутрішній політиці, у відносинах із співробітниками та клієнтами; слідування прийнятним правилам поведінки; сприйняття будь-якої інформації про порушення правил; бажання зміцнювати систему моральних цінностей.

Отже, ми доходимо висновку, що мораль відіграє важливу роль в оптимізації й ефективності роботи виробничого колективу. Вона, як складова частина культури управління, культури виробництва, є основою спілкування людей у соціумі, стимулом поведінки в економічній діяльності, засобом зміцнення колективу і фактором регуляції його ефективності. Мораль містить у собі цінності та норми поведінки, а також свідчить про сформовані моделі соціально-економічного управління в суспільстві. Дане управління у цьому аспекті можна назвати елементом сучасної людської культури, що включає моральні традиції, історію, концепції, інститути, практику, спрямовані на управління людською діяльністю. Інноваційне управління виробництвом, принципово нове за типом суб'єктної будови і взаємодії у системі, здобуває нову, особливу роль у розвитку економіки в цілому. Мораль, будучи одним з центральних компонентів соціально-економічного управління, є головним напрямом соціалізації людини на принципах корпоративності, інноватизації й моральної відповідальності у процесі соціальної взаємодії. Правильне виявлення в соціально-економічному управлінні основних методів, принципів моральної регуляції і підвищення ефективності роботи колективу неминуче приводить до його стабілізації та самоорганізації.

Узагальнюючи викладене вище, слід підкреслити, що підприємницька діяльність, яка виходить з врахування моральних критеріїв, слугує прогресивному розвитку держави у цілому. Такі ознаки як повага інтересів інших суб'єктів економічної діяльності, наявність моральної свободи вибору, здатність інтегрувати моральні мотиви своєї діяльності у певну систему та наявність несуперечливої внутрішньої мотиваційної системи особистості закладають етичне підґрунтя людиноорієнтованої філософії сучасного соціально-економічного управління.

Література

1. Друкер П. Ф. Новые реальности: в правительстве и политике, экономике и бизнесе, в обществе и мировоззрении. – М.: Дело, 1994. – 345 с.
2. Иванов Н.П. Теория управления при переходе к рынку // Политические исследования. – 1992. – №1–2. – С. 124–129.
3. Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика – теория самоорганизации. Идеи, методы, перспективы. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
4. Мерсер Д. ИБМ: Управление в самой преуспевающей корпорации мира: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 456 с.
5. Пригожин А. И. Современная социология организаций. – М.: Наука, 1995. – 276 с.
6. Сетров М.И. Основы функциональной теории организации. – Л.: Наука, 1972. – 204 с.

7. Философия управления (социально-гуманитарные проблемы) /В.В. Алехин, В.В. Бурева, С.Ф. Поважный, Л.В. Алехина; под ред. В.В. Алехина. – Донецк: Изд-во Донецкой гос. академии управления, 1999. – 294 с.
8. Якокка Л. Карьера менеджера /Пер. с англ. – Минск: Парадокс, 1996. – 430 с.

К

Право України: теорія і практика

Бєгов Д. Д.,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри кримінального права та кримінального процесу
Університету економіки та права «КРОК»

Організація документування злочинної діяльності у справах про примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань

В статті аналізуються етапи розслідування преступлений в теорії кримінального процесу, криміналістики і практики, а також практичне призначення організацій розслідування преступлений і оптимальне рішення проблеми раскрытия преступлений.

The author of the article analyses the stages of a crime investigation process in the theory of criminal process and criminalistics. A special attention is paid to the organizations involved in an inquest process and their practical significance, as well as to the problem of crimes enclosure in general.

Ключові слова: злочинна діяльність, теорія кримінального процесу, періодизація розслідування, органи розслідування.

Практичне призначення організації розслідування злочинів – у визначенні оптимального напрямку і змісту розслідування, в оптимізації обраних цілей, сил, засобів, необхідних для досягнення цих цілей, розстановки сил і створення належних умов.

У теорії кримінального процесу, криміналістики і практики процес розслідування злочинів диференціюють на кілька етапів (періодів). У вітчизняній науці розслідування нерідко поділяють на першочерговий і подальший етапи. Ряд авторів вказують на три, чотири, п'ять і навіть шість етапів [1, с. 64–65]. Не вдаючись до дискусії про перевагу чи недоліки існуючих класифікацій, зазначимо, що періодизація розслідування об'єктивно необхідна. Вона дозволяє визначити практично значущі рекомендації процесуального, криміналістичного, а також оперативно-розшукового характеру для оптимізації практики розкриття та розслідування злочинів, вироблення пропозицій по вдосконаленню законодавчого регулювання розслідування в цілому та на кожному з його етапів.

Враховуючи процесуальні, криміналістичні й оперативно-розшукові завдання, які вирішуються органами розслідування, що взаємодіють з ними службами та іншими правоохоронними органами, а також організаційно-управлінські завдання, які ними виконуються, пропонуємо диференціювати процес досудового провадження по справах про примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань на три етапи:

1. Дослідчу перевірку вчиненого примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ЦПЗ), куди входить:

- організація документування вчинених чи підготовлюваних злочинів;
- особливості діяльності по перевірці заяв та повідомлень, що надішли до органів внутрішніх справ про вчинення примушування щодо ЦПЗ.

2. Першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи з розслідування примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ.

3. Подальше провадження розслідування примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ.

Практичне значення такої диференціації полягає у тому, що вона дозволяє належним чином визначити проблеми, пов'язані з розкриттям такого виду злочину, затримати підозрюваних, пред'явити обвинувачення, застосувати запобіжні заходи. Оптимальне вирішення проблеми розкриття таких видів злочинів актуальне для розслідування організованих форм примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Правильне визначення суті розкриття злочину має важливе криміналістичне значення, оскільки воно пов'язане з побудовою структури окремих методик розслідування, визначення його етапів. У криміналістиці вирішення питання про розкриття злочину є неоднозначним. Так, одна з концепцій полягає у тому, що розслідування злочинів інколи не обов'язково пов'язане з їх розкриттям, оскільки у деяких випадках вже під час розгляду матеріалів, що містять ознаки злочину, або на початковому етапі розслідування вже є достатньо доказової інформації, яка вказує на певну особу, причетну до вчинення злочину. У зв'язку з цим виник термін «очевидні» злочини, який носить умовний характер і відбиває конкретну ситуацію, коли особа, яка проводить розслідування, приходиться до ймовірного знання про конкретну особу, що вчинила злочин. Така ситуація створюється при затриманні особи на місці злочину, розслідуванні економічних злочинів, пов'язаних з конкретною діяльністю певних категорій матеріально відповідальних осіб, службових злочинів, вчинених певним колом осіб, наділених службовими повноваженнями, що мають доступ до документів, матеріальних цінностей.

Залежно від повноти первісної інформації можна говорити й про «неочевидний» злочин, що вимагає встановлення особи, яка його вчинила. Ми погоджуємося з думкою В.Ю. Шепітька, В.С. Зеленецького, В.О. Коновалової, Г.А. Матусовського та інших, які вказують, що поняття розкриття злочину дозволяє розглядати його як діяльність з розслідування злочину, спрямовану на отримання інформації, яка дає підставу для висунення версії про вчинення злочину конкретною особою [2, с. 152–153].

Організація розкриття примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ має свої особливості, пов'язані з наявністю, з одного боку, вже відомої з початку перевірки інформації конкретної сторони, особи в цивільно-правовому зобов'язанні, яка нерідко застосовує сама, безпосередньо протиправний вплив із застосуванням погроз, насильства над іншою стороною. Тобто тут можна говорити про «очевидний» злочин. Поряд з тим, при вчиненні злочину злочинною групою, якому передувала ретельна підготовка, із застосуванням підставних осіб для укладення цивільно-правових угод, з подальшим примушуванням їх виконувати, а також коли безпосередні виконавці примушування невідомі ні потерпілому, ні самому кредитору, говорити про «очевидність» злочину буде проблематично.

Розкриття неочевидних примушувань до виконання (невиконання) ЦПЗ, потребує поєднання правильно організованих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. На цій основі і будуються прийоми встановлення злочинців, які мають намір ухилитися від відповідальності, використовуючи існуюче зобов'язання від потерпілого виконати (не виконати) певне ЦПЗ. Так, при побитті громадянина А. громадянином Б., коли А. знайомий з Б. довгий час і винен йому згідно з розпискою велику суму грошей, що мало місце на квартирі А., є очевидним злочином. У такому разі немає потреби у проведенні комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Якщо ж на квартиру бізнесмена телефонують невідомі особи, які погрожують у випадку несплати завчасно кредиту в банку підпалити його автомобіль і, через кілька днів бізнесмен виявив, що його авто згоріло, звернення до ОВС з заявою про притягнення винних до відповідальності перед підрозділами ставить завдання розслідувати підпал чи проводити збір доказової інформації про вчинювання відносно бізнесмена примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ. Тобто, дослідча перевірка первинної інформації з метою встановлення ознак злочину суттєво

відрізнятиметься від попередньої. Поділ злочинів на дві категорії – «очевидні» і «неочевидні» – у цілому дозволяє дійти висновку про те, що способи і прийоми розкриття та розслідування злочинів обумовлюються їх видами [3, с. 56]. Для досудового провадження у даній категорії злочинів є характерним можливість отримання додаткової інформації у процесі документування злочинної діяльності з подальшим використанням відомостей як приводів і підстав для порушення кримінальної справи.

Документування становить собою цілеспрямовану діяльність відповідних органів по провадженню оперативно-розшукових і слідчих дій, у тому числі із застосуванням відеозапису, кіно-, фотозйомки і звукозапису, по виявленню і фіксуванню протиправної діяльності окремих осіб і груп з метою використання отриманих даних як доказів по кримінальній справі після їх перевірки відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства. Певним чином і згідно з вимогами закону задокументована злочинна діяльність дозволяє виявити всіх учасників вчиненого злочину. В криміналістичній характеристиці даного виду злочинів відзначається висока їх латентність. Латентність (лат. *latens* – скритий, невидимий) – це властивість злочинності, яка відображається в неповноті її реєстрації, внаслідок чого правоохоронними органами по фактах латентних злочинів не проводяться відповідні заходи реагування для притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Збір інформації про ознаки вчинення примушування до виконання (невиконання) ЦПЗ ускладнюється внаслідок:

- наявності стану цивільно-правових відносин між злочинцем та потерпілим, як сторін у правомірних (інколи неправомірних, але завуальованих правомірними) угодах, договорах, інших зобов'язаннях. Правомірність угоди не є підставою для проведення перевірки правомірності її виконання чи невиконання слідчо-оперативним шляхом (якщо це не пов'язане з розкриттям та розслідуванням іншого злочину), що може обмежувати права осіб у демократичному суспільстві;
- вчинення з боку потерпілого цивільно-правових деліктів, що зобов'язує його нести цивільно-правову відповідальність згідно з законодавством перед стороною або її законним представником, що застосувала неправомірні заходи захисту свого суб'єктивного права, використовуючи насилля над ним, навіть після затримання злочинця-кредитора;
- незнання потерпілими, які є жертвами примушування з боку кредиторів (особливо за участю членів злочинних угруповань), що незалежно від їх вини, дії по примушуванню до виконання ЦПЗ, а особливо боргів, мають незаконний характер, у деяких випадках кримінально карані;
- потерпілі, відносно яких вчинено примушування з боку членів ОЗГ, – залякані, бояться помсти через звернення в ОВС, не вірять у здатність їх захистити від злочинного формування, відомого та впливового кредитора;
- нерідко самі ж потерпілі-боржники, інші сторони в зобов'язаннях порушують чинне законодавство, «не в ладах» з законом, тому утримуються від звернення до правоохоронних органів, щоб уникнути відповідальності за власні правопорушення (особливо громадяни-підприємці, «тіньові» структури бізнесу);
- відсутність сьогодні в Україні реально діючого механізму захисту свідків, потерпілих і членів їх сімей. У ході слідства по справах про примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ, особливо боргових зобов'язань, вчинюваних ОЗГ, свідки та потерпілі відмовляються давати правдиві показання чи змінюють їх, що приводить до зупинення досудового слідства;
- наведені вище обставини є причиною звернення потерпілих для захисту від примушення до більш впливової злочинної структури, «зłodіїв у законі» чи інших авторитетних у злочинному світі осіб та угруповань.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій як одного з важливих засобів виявлення та фіксації підготовлюваних та вчинюваних фактів примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. Документування вказаними засобами дозволяє при їх комплексному цілеспрямованому проведенні притягнути до відповідальності сторін-організаторів підготовлюваних примушувань щодо ЦПЗ, які, як правило, безпосередньо не виконують будь-яких дій, що становлять об'єктивну сторону злочину. Саме від достовірності зібраної інформації при документуванні діяльності залежатиме достатність приводів і підстав для початку розслідування, об'єм і зміст перевірки заяв і повідомлень.

Для досягнення позитивного результату документування діяльності особи чи групи осіб по примушуванню щодо ЦПЗ, необхідно визначити цілі такої роботи, точно знати фактичні дані, які будуть отримані і як використовуватимуться після вирішення питання про порушення кримінальної справи. Виходячи із змісту Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», з допомогою оперативно-розшукових дій забезпечується:

- отримання і перевірка первинної інформації про ознаки кримінальної активності конкретних осіб і груп, про вчинені ними злочини і причетних до цього;
- виявлення осіб, яким відомо про вчинення злочинів, виявлення майна, грошей і цінностей, добутих злочинним шляхом, предметів та документів, інших об'єктів-носіїв доказової інформації, їх збереження;
- встановлення злочинців, місцезнаходження яких невідоме, які ухиляються від органів слідства та суду [4, с. 329].

При пошуку та оцінці первинних криміналістично значущих даних про вчинення (підготовку) примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ, при документуванні необхідно звернути увагу на ті, що свідчать про:

- вид, характер, умови, порядок укладання, виконання (невиконання), форми зобов'язання (угоди, договору), сфери цивільного обігу;
- наявність і місцезнаходження основних документів (кількість копій), які надають право правомірно пред'являти вимогу виконати (не виконати) певне цивільно-правове зобов'язання, відображають волю сторін у зобов'язанні;
- характер спору щодо існуючого зобов'язання, факти звернення до судових інстанцій, прийняте ними рішення, наслідки невиконання для сторін зобов'язання;
- виявлення осіб, які могли б бути свідками укладення угод, вчиненого примушування;
- відомості про особу (осіб) злочину, їх взаємовідносини з потерпілим до укладення угоди;
- спосіб вчиненого примушування, місце, час, механізм дій (характер погроз), засоби, знаряддя впливу на волю потерпілої сторони злочину;
- наміри потерпілої сторони злочину звернутися до правоохоронних органів із заявою про вчинення відносно неї примушування щодо ЦПЗ.

Знання даних обставин і особливо особи злочинця дозволяє вибрати найоптимальніші шляхи і засоби досягнення цілей на початку досудового провадження. Тому з наявної інформації (як оперативно-розшукової, так і слідчої) важливо отримати відомості про особу злочинця (у випадку вчинення примушування невідомими потерпілому особами), їх озброєності, наявність транспорту, зв'язку, а також про наміри потерпілого. Це допомагає спрогнозувати характер їх можливих подальших дій, а також краще спланувати проведення операції по збиранню інформації і захопленню з речовим доказом.

У процесі, документування до порушення кримінальної справи виявляються, фіксуються дії по примушуванню щодо ЦПЗ з допомогою оперативно-технічних засобів. Оперативно-розшукова тактика документування злочинної діяльності ретельно розроблена теорією і практикою оперативно-розшукової діяльності, що не є предметом дослідження криміналістики. Тому ми не розглядатимемо весь комплекс оперативно-розшукових заходів при досудовому провадженні по

справах про примушування щодо ЦПЗ, які проводяться по документуванню злочинних дій. Найчастіше у практиці документування вчинення такої категорії справ використовуються засоби звуко- та відеозапису. Застосування аудіозапису проводиться у традиційних формах:

- вручення магнітофону (диктофону) потерпілому для запису переговорів з кредитором, іншою стороною, які пред'являють протиправну вимогу;
- прослуховування і звукозапис переговорів по телефону чи інших переговорних пристроях.

На відміну від вимагання, коли потерпілому конкретно вказують на цей предмет, місце його передачі, вчинювані дії, а розмови проводяться з обмеженим колом осіб, при примушуванні щодо цивільно-правових зобов'язань кількість та характер розмов має свої особливості, які мають значення для визначення характеру впливу на волевиявлення потерпілого. Потерпілий веде розмову з кредитором, його законним представником (адвокатом), з особами, які пред'являють протиправну вимогу (погрозу) безпосередньо; з іншими сторонами у багатосторонніх зобов'язаннях, договорах, їх адвокатами, які також можуть пред'являти вимоги щодо ЦПЗ; з представниками установ – нотаріусами, де проводилася реєстрація договорів, угод під час вчинення примушування, іншими державними та недержавними посадовими особами. Тому вручення потерпілому диктофона, переміщення його протягом довгого часу в різних місцях, коли потрібно записати «всіх і все», що підтверджує неправомірність дій однієї сторони в існуючому правомірному зобов'язанні, потребує проведення спеціальної підготовки та інструктажу потерпілого, наявності надійних технічних засобів.

Найцінніший звукозапис телефонної розмови потерпілого, в якому ясно виражено умисел на вчинення злочину, висловлені конкретні погрози на випадок невиконання вимог, названі особи, які «замовили» злочин, причини недотримання умов зобов'язання або не звернення кредитора до судових органів (арбітражу) [5, с. 508–509]. Тактика провокування вимагачів, як при класичному вимаганні, наприклад: «З якої причини ви вимагаєте гроші (речі, послуги)?», «Я вам нічого не винен і нічим не зобов'язаний!» може негативно вплинути на подальший хід слідства на наступних етапах досудового провадження по таких категоріях справ при побудові системи захисту від обвинувачення в примушуванні щодо ЦПЗ. Шляхом прослуховування і запису телефонних переговорів на етапі дослідчої перевірки на підставі ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» по справах про примушування до виконання чи невиконання ЦПЗ можливо вирішити такі завдання:

- встановити осіб, яким пред'являються протиправні вимоги, їх наміри щодо звернення в ОВС;
- виявити осіб, які брали участь у примушуванні, їх зв'язки;
- зафіксувати зв'язки кредитора чи сторони, від імені якої пред'являлися протиправні вимоги з виконавцями злочину;
- встановити місцезнаходження утримуваних заручників – потерпілого, близьких родичів;
- визначити характер і склад злочинної групи, їх суспільну небезпеку, подальші наміри злочинців, інші злочини, а також отримати інформацію про обставини, які підлягають доказуванню по кримінальній справі.

Результати аудіозапису (телефонної розмови), вчиненого відносно цього примушування можуть бути надані самим потерпілим. Сьогодні більшість ділових кіл у підприємстві мають можливість самі проводити звукозапис як диктофонами, магнітофонами, так і більш складною апаратурою, які можуть бути доказами вчиненого відносно них примушування щодо ЦПЗ (ст. 66 КПК України). Від того, яким чином представлені матеріали будуть оформленими, залежать подальші дії по викриттю винних. У всіх випадках представлення потерпілим чи іншими особами фонограми необхідно складати протокол. У протоколі повинно знайти відображення не лише походження таких матеріалів, факт передачі, а й ретельно описані отримувані об'єкти. Слід зауважити, що згідно з чинним цивільним законодавством кредитор (інша сторона у зобов'язанні)

може також проводити звукозапис розмов і представляти їх у порядку цивільного законодавства при зверненні з цивільним позовом до суду (арбітраж) про невиконання взятого на себе зобов'язання з боку іншої сторони. При затриманні та початку розслідування такі записи повинні бути виявленими і вилученими, мають важливе значення для доказування присутності при зустрічах між потерпілим і кредитором сторонніх осіб, місцях зустрічей, які у подальшому можуть бути виконавцями примушування шляхом застосування насилля, погроз над потерпілим.

Слід зазначити, що основним завданням проведення скритого аудіозапису та прослуховування телефонних розмов при підготовці злочину, до порушення кримінальної справи є отримання орієнтуючої інформації про подію і осіб злочину, а при проведенні фіксації розмов після порушення кримінальної справи – основною метою є доказування примушування шляхом погроз конкретною особою, що встановлюється шляхом проведення фоноскопичної експертизи та впізнання по фонограмах голосу особи злочинця.

За наявності інформації про підготовлювані чи вчинювані примушування щодо ЦПЗ здійснюється комплекс заходів, спрямованих на фіксацію дій злочинців з використанням відеозапису. Відеокамери можуть бути встановлені приховано в приміщеннях та на місцевості. Відеозапис проводиться відповідними спеціалістами із спецпідрозділів ОВС. Залежно від предмета цивільно-правового зобов'язання (виконання роботи, передача майна, грошей) обираються і тактичні прийоми його проведення. У всіх випадках застосування відеозйомки після порушення кримінальної справи, складаються протоколи. Для приєднання касети з відеозаписом як речового доказу необхідно провести огляд з дотриманням правил кримінально-процесуального законодавства. З метою її використання в доказуванні, для ідентифікації зовнішності злочинців потрібно провести експертизу матеріалів відеозапису.

На підставі криміналістичного аналізу наявної первинної інформації насамперед слід визначити, вчинено злочин чи лише готується, чи має перспективу взаємодія з потерпілим і його установки надавати допомогу в досудовому провадженні. Шляхом проведення документування оперативно-розшуковими підрозділами злочинної діяльності певних осіб та груп у межах оперативних розробок це завдання успішно вирішується на практиці. Поряд з цим у чинному законодавстві мають місце окремі недоліки по впровадженню матеріалів документування злочинної діяльності оперативно-розшуковими підрозділами і надання їх статусу доказів у кримінальному процесі.

Література

1. Михайлов В.А. Проблема дифференциации стадий расследования преступлений //Труды академии управления. – М.: Академия МВД РФ, 1998. – 151 с.
2. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів /За ред. В.Ю. Шепітька. – Харків: Право, 1998. – 370 с.
3. Лекарь А.Г., Безруких Р.К. Организационно-тактические основы расследования преступлений. – М.: Изд-во «Юридическая литература», 1977. – 118 с.
4. Основы борьбы с организованной преступностью /Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. – М.: Инфра-М, 1996. – 397 с.
5. Руководство для следователей /Под ред. Н.А. Селиванова, В.А. Снеткова. – М.: Инфра-М, 1998. – 726 с.

Гуцалова К. М.,

ст. викл. кафедри кримінального права,
кримінального процесу та криміналістики
Академії праці і соціальних відносин

Кримінологічне визначення поняття та ознак економічної злочинності: проблемні питання

В статті аналізуються определения и признаки экономической преступности, предлагаемые советскими, русскими, украинскими и зарубежными криминологами, акцентируется внимание на проблемных вопросах и разногласиях. Автор предлагает собственный перечень признаков, позволяющих говорить о том, какие составы преступлений следует относить к экономическим и определяет характерные черты экономической преступности в целом.

The author of the article analyses the definitions and indications suggested to apply to economic crimes by Soviet, Russian, Ukrainian and foreign criminologists and also focuses on problematic questions and differences in the given subject. Besides, the author offers her own list of indications enabling to regard those as constituent elements of an economic crime together with features typical for economic crimes in general.

Ключові слова: економічна злочинність, економічні злочини, корисливі злочини, кримінологія, попередження злочинності, господарські злочини.

Загальноприйнятого кримінально-правового і кримінологічного поняття «економічна злочинність» сьогодні не існує, незважаючи на його широке використання в науковому обігу. Це, безумовно, обмежує можливості конструктивного діалогу з метою вдосконалення та уніфікації законодавства про боротьбу з цим явищем. Однак, з іншого боку, складність самого явища, динамічна зміна кримінальної практики в економічній сфері, значні національні відмінності, а також плюралізм дослідних підходів, обумовлений різною методологією та особливостями, не дозволяє розраховувати на остаточне вирішення цієї задачі в принципі. Це пов'язане не стільки з недосконалістю механізмів наукового пізнання або неефективною організацією наукового спілкування, скільки з природою проблеми. Використовуючи вислів М. Мамардашвілі, економічну злочинність слід розглядати як своєрідну «фіксовану точку інтенсивності», *тобто як явище, зміст якого не виявлений до кінця, не може бути виявлений до кінця, але пізнання якого є важливим стимулом для безперервного пошуку нового змісту* [1].

Злочини економічної спрямованості відрізняються різноманітністю, високоінтелектуальним характером, швидкою адаптацією злочинців до нових форм та методів підприємницької діяльності (застосування банківських документів, нових електронних засобів платежу, засобів зв'язку та оргтехніки) та опануванням нових банківських валютних та митних технологій здійснення господарських операцій. Таким чином, кожне дослідження економічної злочинності є новим і актуальним, оскільки в ньому враховуються її нові, останні тенденції попередження та боротьби з економічною злочинністю.

Однак, слід зазначити, що економічна злочинність залишається недостатньо вивченим явищем: можна відзначити незначну кількість ґрунтовних наукових досліджень, монографій з цієї проблематики (серед таких праць виділяються монографії В. Поповича, А. Яковлева, А. Медведєва, М. Мельника). Криминологи зазвичай досліджують економічну злочинність як складову власне злочинності в особливій частині курсу кримінології (наприклад, у підручниках під редакцією О. Джужи, Н. Кузнєцової, А. Долгової, В. Кудрявцева, В. Емінова тощо), однак саме недостатнє вивчення економічної злочинності як окремого явища зі своїми особливостями призводить до низького рівня розкриття злочинів у цій сфері та марності зусиль з попередження економічних злочинів.

До економічної злочинності в СРСР та до останнього часу в Україні відносили деякі види злочинів проти держави (порушення правил про валютні операції, виготовлення та збут підроблених грошей чи цінних паперів), злочини проти соціалістичної власності (розкрадання, вчинені шляхом присвоєння, розтрати чи зловживання службовим становищем, шахрайство тощо), господарські злочини (спекуляцію, приписки, приватну підприємницьку діяльність, комерційне підприємництво), посадові злочини (хабарництво, зловживання владою та службовим становищем тощо) [2].

Перехід України до нової економічної системи спричинив глобальну кризу в усіх сферах життєдіяльності. Одним з найнебезпечніших проявів такої кризи є економічна злочинність. Саме економічна злочинність є підґрунтям для організованої злочинності і вона внаслідок особливих умов, які надають їй усталеності, збільшує рівень корумпованості державного апарату та правоохоронних органів.

Основні принципи нової економічної системи були сформульовані у Конституції України (1996 р.), згідно з якою визнаються та захищаються усі форми власності, гарантується вільне підприємництво та підтримка конкуренції [3].

Створення ринків товарів та послуг, розвиток комерційних структур, легалізація підприємництва відбувалися в нашій країні на фоні значного зниження життєвого рівня населення, загострення соціально-економічних суперечностей, криміналізації суспільних відносин. У зв'язку з цим такі соціально значущі сфери як підприємництво, виробництво та розподіл матеріальних благ опинилися перед загрозою встановлення кримінального контролю, що досить негативно та деструктивно впливає на забезпечення економічної безпеки країни.

Аналіз економічної злочинності свідчить, що протягом останніх років динамічно зростає питома вага тяжких злочинів економічної спрямованості, передусім зловживань з кредитними та фінансовими ресурсами у сфері зайняття підприємницькою діяльністю, а також розкрадань, хабарництва.

Найбільш криміналізованими виявилися відносини у фінансово-кредитній та банківській системах, зовнішньоекономічній діяльності, у сферах енергозабезпечення та приватизації [4].

Перші кримінологічні дослідження економічної злочинності були проведені зарубіжними вченими. Засновником теорії економічної злочинності є американський кримінолог Е. Сатерленд, який ввів поняття «білокомірцевої» злочинності. Найважливішими ознаками цього явища Сатерленд та його послідовники називали обман та зловживання довірою, а також приділяли значну увагу дослідженню особистості злочинця, його посади та соціального статусу.

Враховуючи ці критерії, Терстеген, орієнтуючись на праці Сатерленда, пропонував таке визначення білокомірцевої злочинності: «...це антисуспільна, спрямована на збагачення поведінки осіб, які займають соціально престижне місце у суспільстві та у рамках своєї професійної діяльності діють таким чином, що при одночасній посиленій законослухняній поведінки решти осіб вони зловживають суспільною довірою, якою користується їх група» [5]. Послідовники цієї теорії також вказували на те, що «білокомірцеві» злочинці завжди намагаються залишитися в межах законності чи, принаймні, «мнимої» законності, і ці злочини можна віднести до групи непрямих абстрактних інтелігентних злочинів.

Однак таке визначення піддалося значній критиці з боку іншої групи дослідників (серед них можна назвати, наприклад, Шульца), які вказували, що критерії зловживання довірою занадто розширюють межі господарської злочинності, включаючи до її складу будь-який обман.

Серед зарубіжних авторів також слід згадати Головного директора Ради з попередження злочинності при Департаменті юстиції Швеції Бу Свенсона, який аналізував явище, яке називав вже не білокомірцевою, а економічною злочинністю і вказував, що до її складу необхідно відносити, перш за все, злочини, «...які мають в якості прямого мотиву економічну вигоду» [6]. Крім того, він зазначав в якості ознак економічної злочинності систематичність, триваючий характер та здійснення в межах легальної господарської діяльності, на підставі якої виникають

злочинні діяння. На нашу думку, саме праці цього вченого заклали підґрунтя для дослідження економічної злочинності в нашій країні.

Дослідники радянського періоду застосовували різні терміни (наприклад, «злочини у сфері економіки», «економічна злочинність», «злочини економічного характеру»). При цьому до складу названих вище явищ більшість учених відносила загальні господарські злочини (у тому числі екологічні), злочини у сфері промисловості, сільського господарства, торгівлі та побутового обслуговування, господарські злочини як прояв паразитизму та засіб отримання та приховування нетрудових доходів, транспортні злочини, посадові злочини, та, за певних умов, деякі злочини проти держави, військові злочини та загальнокримінальні злочини, що вчинюються з корисливих мотивів [7].

На думку інших вчених, таке розширення меж економічної злочинності є невиправданим, а тому слід розрізняти:

- злочини у сфері економіки – переважно господарські злочини, вчинювані в різних сферах;
- економічну злочинність – господарські злочини та розкрадання;
- злочини економічного характеру – інші діяння, пов'язані із спричиненням матеріальної шкоди чи отриманням матеріальної вигоди [8].

Проте, нерідко поняття «економічні злочини» і «злочини у сфері економіки» розглядаються як тотожні. Так, О.М. Яковлев зазначає, що *економічні злочини* (наприклад, розкрадання, крадіжки, хабарництво) – *це злочини корисливі, майнові, і, в основному у сфері економіки*. Він визначає економічну злочинність як сукупність корисливих зазіхань на власність, порядок управління народним господарством, що вчинюються особами, які займають певні соціальні позиції у структурі економіки та виконують повноваження, пов'язані з цими позиціями [9].

Українські кримінологи А. Кулик і В. Бобир визначають злочинність у сфері економіки таким чином: *це злочини, що спричиняють шкоду суспільним відносинам у виробничій, кредитно-фінансовій та торговій сферах*. Також ці автори розробили визначену структуру економічних злочинів, включивши до неї розкрадання державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрати або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, крадіжки такого майна, обман покупців та замовників, спекуляцію, порушення правил про валютні операції тощо.

О. Литвак у своїй праці «Злочинність, її причини та профілактика» зазначає, що, наприклад, такі склади злочинів як крадіжки, грабежі, розбійні напади і вимагання «не варто вважати економічними порушеннями», що «названі злочини можна розглядати як економічні, якщо вони мають на меті усунути або послабити конкурента або обумовлені іншими, специфічними для цієї категорії правопорушників, розуміннями». Цей автор пропонує таке визначення економічної злочинності: *«...це сукупність навмисних корисливих злочинів, що вчинюються посадовими особами, іншими працівниками підприємств і установ, незалежно від їх форм власності, шляхом використання посадового становища і місця роботи»* [10].

Таким чином, українські автори ще й досі не виробили єдиної думки, які злочини та за якими критеріями слід вважати складовими економічної злочинності, що, безумовно, заважає подальшому вивченню цього явища та виробленню рекомендацій з його попередження та зменшення негативних наслідків.

Російські ж автори переважно визначають економічну злочинність (чи злочинність у сфері економіки, оскільки вони також не розрізняють ці поняття) як складову частину корисливої злочинності. *Корисливу злочинність* вони розглядають як *сукупність, що посягають на сферу економіки кримінально карних діянь та осіб, і обумовлені усвідомленим прагненням останніх до отримання протиправної майнової вигоди* [11].

Серед корисливих злочинів російські вчені виділяють такі:

- корисливі злочини проти власності;

- корисливі злочини у сфері економічної діяльності;
- корисливі злочини проти інтересів служби в комерційних та інших організаціях.

Слід зазначити, що наукових визначень економічної злочинності чи злочинності у сфері економіки російські автори переважно не наводять, обмежуючись лише переліком злочинів – складових цього явища. Так, наприклад, відомий кримінолог А. Долгова пропонує таке визначення економічної злочинності: – *це складна сукупність кількох десятків складів злочинів, передбачених кримінальним законом, до яких відносяться: розкрадання, незаконні угоди з валютними цінностями, виготовлення чи збут фальшивих грошей чи цінних паперів, приховування доходів від оподаткування, обман споживачів, приховування коштів в іноземній валюті, незаконне підприємництво у торгівлі, контрабанда, випуск, продаж товарів, що не відповідають вимогам безпеки та інші злочини* [12].

Серед ознак економічної злочинності А. Долгова називає високу латентність, тісний зв'язок з організованою злочинністю, корисливу мотивацію та стійкі негативні тенденції.

Заслуговує на увагу й перелік ознак економічної злочинності, запропонований Є. Дементьєвою на підставі аналізу зарубіжної кримінологічної літератури. На її думку, кримінально карані діяння в сфері економічної діяльності здійснюються в процесі професійної діяльності; здійснюються в межах та під прикриттям законної економічної діяльності; мають корисливий характер; характеризуються триваючим систематичним розвитком; спричиняють шкоду економічним інтересам держави, приватного підприємництва та громадян; вчинюються юридичними та фізичними особами, які діють від імені та в інтересах підприємства [13].

На нашу думку, *слід погодитися з російськими авторами в частині визначення економічної злочинності як складової корисливої злочинності, що дозволяє не відносити до економічної злочинності весь масив злочинів, які характеризуються корисливою мотивацією.*

Ми вважаємо, що слід виділити певні відмінності економічної злочинності від традиційної майнової злочинності (крадіжки, грабежі, розбої тощо). Економічна злочинність відрізняється такими особливостями:

1. При здійсненні традиційного злочину є злочинець, якого слід знайти і притягти до кримінальної відповідальності, а факт самого злочину здебільшого є очевидним. В економічному злочині сам факт вчинення злочину є сумнівним або таким, що важко довести. При цьому використовуються витончені способи приховання слідів, виконавців, коштів, отриманих злочинним шляхом.
2. Якщо традиційний злочинець засуджується до позбавлення волі, то для нього стримуючий ефект цього покарання є незначним. Застосування ж цього заходу щодо «економічного злочинця» є більш ефективним, оскільки він, насамперед, боїться втратити соціальний статус та репутабельність, без яких він не зможе бути надійним діловим партнером.
3. Більшість членів суспільства байдуже ставиться до економічної злочинності. Однією з підстав такої байдужості є те, що факт заподіяння економічним злочинцем збитків суспільству важко встановити та оцінити. Крім того, «економічний злочинець» не відповідає сформованому стереотипу традиційного злочинця.

До ознак, притаманних економічній злочинності, слід віднести такі:

- злочин складається із кримінально караних діянь суб'єктів господарювання;
- посягає на порядок управління економікою;
- спричиняє значні збитки державі, суспільству та окремим громадянам;
- має тривалий характер;
- вчинюється фізичними особами, оскільки за кримінальним законодавством України суб'єктом злочину може бути лише фізична особа;
- характеризується високою латентністю, що зумовлено як природною латентністю, так і значними складнощами при розслідуванні злочинів у сфері економіки;

- характеризується тісним зв'язком з організованою злочинністю, корупцією, тіньовою економікою та іншими негативними явищами у суспільстві;
- більше за інші види злочинності здатна становити спосіб життя певної частини населення, формуючи напівкримінальний менталітет.

Таким чином, подальше дослідження економічної злочинності не втрачає свого значення, оскільки практичні працівники потребують ґрунтовних наукових досліджень, які б дозволили зменшити негативні наслідки існування економічної злочинності та виробити рекомендації з її попередження.

Література

1. Мамардашвили М. Картезианские размышления. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. – С. 32.
2. Кримінальний кодекс України. Окреме видання. – К., 1998.
3. Конституція України. – К, 1996. – Ст. 141.
4. Кравченко Ю.Ф. Роль органів внутрішніх справ України у боротьбі зі злочинністю у сфері економіки //Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15–16 грудня 1998 р. – Харків, 1999. – С. 39.
5. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы /Пер. с нем. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 286–288.
6. Свенсон Бу. Экономическая преступность /Пер. со швед. – М.: Прогресс. 1987. – С. 4.
7. Медведев А.М. Экономические преступления: понятие и система //Советское государство и право. – 1992. – № 1. – С. 80.
8. Панченко П.Н. Преступления, посягающие на экономическую систему СССР //Проблемы борьбы с преступлениями в сфере экономики. Межвузовский сборник научных трудов. – Киев, 1990. – С. 4.
9. Яковлев А.М. Социология экономической преступности. – М., 1988. – С. 50–52.
10. Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика. – К., 1997. – С. 86.
11. Криминология: Учеб. /Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1999. – С. 342.
12. Криминология /Под ред. А.И. Долговой. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 264.
13. Дементьева Е. Законодательство США и Германии в области борьбы с экономической преступностью (Обзор) //Государство и право. – 1993. – № 3, 4. – С. 119–136.

Кудін С. В.,

*канд. юрид. наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Академії праці і соціальних відносин*

*Види майнових злочинів у кримінальному праві України
другої половини XIV – XV ст.*

В статті на основі аналізу норм уставних грамот и Судебника Казимира 1468 г. исследуются виды имущественных преступлений в уголовном праве Украины второй половины XIV – XV в. Доказывается развитие видов имущественных преступлений в указанный период и на этом основании определяются основные закономерности и тенденции данного процесса.

Analysing the norms of statutory charters and Kazimir's Code (1468), the author of the article studies kinds of crimes existing in the criminal law of Ukraine at the end of the XIV – XV centuries. He also proves the evolution of the mentioned above crimes in the given period and defines its regularities and tendencies.

Ключові слова: види майнових злочинів, закономірності розвитку видів майнових злочинів, тенденції розвитку видів майнових злочинів, правові пам'ятки України періоду другої половини XIV – XV ст., кримінальне право України другої половини XIV – XV ст.

У період розбудови незалежної Української держави актуальним є дослідження минулого нашої країни, правового розвитку українського суспільства в історичному аспекті. У цьому сенсі значущим є вивчення історії кримінального права, зокрема, дослідження видів майнових злочинів. Адже їх розвиток у кримінальному праві України другої половини XIV– XV ст. значною мірою відображає стан правової культури, менталітет українського суспільства за зазначеної доби.

У загальному плані проблема полягає у доведенні в рамках досліджуваного хронологічного періоду розвитку видів майнових злочинів як окремих понять кримінального права України. Вирішення цієї проблеми надасть змогу визначити основні закономірності та тенденції розвитку видів майнових злочинів у кримінальному праві України другої половини XIV–XV ст., що сприятиме їх дослідженню у кримінальному праві України наступних історичних періодів.

В історико-правовій науці вивченню зазначеної тематики було приділено, на нашу думку, недостатньо уваги. Зокрема, кілька праць таких учених як: Ф.І. Леонтович («Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права», 1865 р., «Источники русско-литовского права», 1894 р.), Ф. Чарнецький («История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и с предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в западной России, до издания Статута», 1866 р.), М.М. Ясинський («Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства», 1889 р.), М.О. Максимейко («Источники уголовных законов Литовского Статута», 1894 р.) – присвячені різноманітним проблемам правового розвитку українських земель у другій половині XIV – першій половині XVII ст. Так, у них аналізувались основні правові пам'ятки та джерела права тієї доби: статутні земські грамоти, різні привілеї, Судебник Казимира 1468 р., Литовський Статут, правові звичаї та судові прецеденти. Як правило, вони стосувались вивчення дії правових пам'яток, їх джерел, походження, аналізу із зовнішньої, формальної сторони.

Цікавою є праця С. Борисенка «Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст.» (1928 р.). У ній серед інших питань вчений розглянув проблему різниці у нормах Судебника Казимира та статутних земських грамот щодо санкцій за вчинення крадіжки. У розвідках І.П. Старостиної («Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовных преступлениях», 1978 р.) та І.О. Юхо («Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.», 1978 р.) висвітлено розвиток окремих понять, інститутів та норм кримінального права (у тому числі і видів майнових злочинів), але із періоду другої половини XIV – XV ст. було залучено

тільки Судебник Казимира. Отже, слід констатувати той факт, що у названих вище дослідженнях вчених види майнових злочинів у кримінальному праві України зазначеної доби за нормами правових пам'яток періоду другої половини XIV – у XV ст. достатньою мірою не були досліджені.

Таким чином, основним завданням нашої статті є через аналіз норм чинних у другій половині XIV – XV ст. правових пам'яток виявити ті види майнових злочинів, які існували у кримінальному праві України зазначеної доби, довести їх розвиток протягом другої половини XIV – у XV ст. визначити основні закономірності та тенденції цього процесу.

Основними джерелами, які дають змогу сучасному вченому дослідити історію кримінального права України другої половини XIV – XV ст. загалом, і, зокрема, види майнових злочинів, є статутні земські грамоти, грамоти-привілеї (наприклад, містам, окремим станам населення), Судебник Казимира 1468 р. Значна кількість науковців вважає, що у досліджуваній період діяли і норми Руської Правди (Ф. І. Леонтович [1, с. 3], Ф. Чарнецький [2, с. 35], М.О. Максимейко [3, с. 7]).

На нашу думку, слід погодитися з цим поглядом. По-перше, до видання першої редакції Литовського Статуту (1529 р.) у Литовсько-Руській державі не було видано єдиного кодифікованого акта. Судебник Казимира 1468 р. і за обсягом, і за сферою регулювання суспільних відносин не міг замінити Руську Правду: в основному його норми стосувались крадіжки, кримінальної відповідальності особи та сім'ї за її вчинення, поняття бандитизму. По-друге, чинність багатьох норм Руської Правди є закономірним результатом подій досліджуваного періоду. Після монголо-татарської навали, занепаду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства українські землі у другій половині XIV – у XV ст. поступово включаються до нової держави – Литовсько-Руської, що складається з елементів українських та литовських.

У зв'язку з утворенням нової держави закономірним є питання: яке ж право діяло на її терені? Як справедливо відзначає М.О. Максимейко, «...Что касается в частности правовой жизни Литвы, то развитие ее вполне соответствовало общему состоянию лит. цивилизации; мы не находим ни одного памятника лит. права; поэтому оно не могло устоять под влиянием более высоко-развитого русского права» [3, с. 3]. Отже, об'єктивно багато норм давньоукраїнського права, зафіксованих у Руській Правді, мали діяти в Литовсько-Руській державі. Цей стан активно підтримувався державою. Так, литовські князі, враховуючи давність «старини», «старой пошрины» (тобто, давніх звичаїв, норм, зафіксованих у Руській Правді) діяли за принципом: «старовини не рухати, новини не вводити». Фактично, це було санкціонування дії правових норм попереднього періоду.

У той самий час, слід зважити на те, що в Литовсько-Руській державі поступово розвивався і ускладнювався державний механізм, соціально-економічні, політичні відносини. Це не могло не позначитись і на правовій сфері. Тому слід припустити, що норми Руської Правди, які у свідомості населення трансформувались вже на звичаї, з часом, під впливом нових умов співжиття, зазнавали певних змін. Так, судді, кваліфікуючи той чи інший майновий злочин, могли використовувати норми Руської Правди, але при цьому застосовувати до злочинця інші санкції. Це підтверджується окремими нормами статутних земських грамот, Судебника Казимира 1468 р. (наприклад, про призначення за крадіжку вже не майнового покарання, а смертної кари чи тілесного покарання).

У зв'язку з появою нових норм слід зупинитись на сутності правових пам'яток періоду другої половини XIV – XV ст. Як вважає більшість дослідників, у кожній з областей, земель, що увійшли до складу Литовсько-Руської держави, утворилися своєрідні власні системи звичаєвого права, але які у той самий час мали за підґрунтя давньоруське право (М.М. Ясинський [4, с. 33, 35–36], Ф.І. Леонтович [5, с. 17], С. Борисенко [6, с. 66], П.П. Музиченко [7, с. 11]). Його ж основні принципи, положення, у свою чергу, втілились у Руській Правді. Тому слід погодитись з думкою Ф.І. Леонтовича, який зазначає, що «Эти привилеи имели в виду обеспечить «добровольные (вольные) христианские права» каждой области, — права, в существенном не отступавшие от древнего русского права... Привилеи эти представляют...только развитие положений Русской

Правды» [1, с. 7–8]. Отже, слід констатувати той факт, що статутні земські (обласні) грамоти-привілеї надавались населенню даної землі від імені держави, в яких у принципі підтверджувались давні звичаї, засновані на нормах Руської Правди. Але під впливом змін у різних сферах суспільного життя деякі із норм давньоукраїнського права зазнали трансформації, що знайшло своє відображення у статутних земських грамотах.

У цьому самому сенсі слід розглядати і Судебник Казимира 1468 р. Як вже зазначалось вище, за своїм обсягом і змістом він не міг бути таким кодифікованим актом, який би зміг замінити Руську Правду. Тому його видання слід розглядати як один з етапів розвитку і уточнення норм Руської Правди. Відмінність же його від статутних земських грамот полягала у тому, що дію Судебника Казимира князівська влада намагалась розповсюдити на всю державу. Але, як справедливо вважають М.О. Максимейко [3, с. 4] та П.П. Музиченко [8, с. 6], через певні об'єктивні причини ця спроба була невдалою.

Відповідно до норм Руської Правди у давньоукраїнському кримінальному праві виділялися такі види майнових злочинів, як-то: крадіжка (з відкритих територій та з проникненням до закритого приміщення), знищення або пошкодження чужого майна, незаконне користування чужим майном. Специфічним видом злочину було вбивство «в разбои» – навмисне заподіяння смерті при збройному нападі з метою заволодіння майном. Очевидно, що саме з цього виду злочину – вбивства «в разбои», у подальшому відбувається виділення, власне, розбою – одного з видів майнових злочинів.

Аналіз норм статутних земських грамот, наданих Київській землі 1507 р. та Волинській землі 1509 р. (хоча вони датуються початком XVI ст., але є підтверджувальними і відносяться до часів князювання Казимира (1440 – 1492 рр.)), свідчить про появу деяких нових видів майнових злочинів. Так, говориться про «розбой приличный» [9, с. 65], «грабеж безправный» [9, с. 35]. Разом з тим, норми цих пам'яток ілюструють і збереження відомих ще з часів Руської Правди таких видів майнових злочинів, як крадіжка, підпал. У Судебнику Казимира 1468 р. також говориться про крадіжку, незаконне користування чужим майном.

Слід зазначити, що у статутній грамоті Волинській землі 1509 р. поняття розбою вже суттєво відрізняється від поняття вбивства «в разбои» Руської Правди. Характерним є те, що у нормах першої редакції Литовського Статуту (1529 р.) поняття розбою вже чітко відділено від вбивства, ознаками поняття розбою є вилучення чужого майна та заподіяння поранень. Отже, у період між виданням Руської Правди та Литовським Статутом 1529 р. відбулись значні зміни у ставленні законодавця до поняття розбою. На нашу думку, статутні земські грамоти саме і засвідчують один із важливих моментів еволюції цього поняття. Свідченням цього є відділення у земській грамоті поняття розбою від вбивства: говориться лише про «розбой приличный». Іншими словами – розбій, який можна кваліфікувати як такий через наявність беззаперечних речових доказів – «лиця».

Як зазначалось вище, у статутних земських грамотах з'являється нове поняття «грабеж безправный». Це свідчить про те, що у другій половині XIV – XV ст. відбувається формування цього поняття. Як наслідок, поняття грабежу фіксується у нормах статутних земських грамот як один з видів майнових злочинів. Подальший його розвиток було відображено у Литовському Статуті (XVI ст.).

Частина норм статутних земських привілеїв та Судебника Казимира 1468 р. присвячена крадіжці (татьбі) і покаранню за її вчинення. С. Борисенок вказує на суттєву різницю у санкціях за вчинення татьби між зазначеними пам'ятками [6, с. 79 – 80]. Дійсно, у даному відношенні пам'ятки XV ст. різнилися між собою. Але важливим виглядає інше питання: чи були якісь якісні зміни, власне, у понятті крадіжки порівняно з Руською Правдою?

Статутна грамота Волинській землі 1509 р. [9, с. 65], статутна грамота київським міщанам 1494 р. [10, с. 145] та ст. 1, 5 та 15 Судебника Казимира 1468 р. [11, с. 11–13] називають крадіжку «приличную» (тобто, коли злодія схопили на місці злочину під час вчинення татьби – «А коли бы

злодей што у кого украл, а и где украдено, а там его ухватят с лицом...). Окрім того, у ст. 15 Судебника Казимира містяться норми про крадіжку коней [11, с. 13]. Слід погодитися з думкою Ф.І. Леонтовича, який вважає, що зазначені норми були запозичені з Руської Правди [1, с. 9]. Дійсно, у Руській Правді виділялась крадіжка з «лицем», розрізнялись крадіжка коней та інших речей.

На нашу думку, розвиток поняття крадіжки у досліджуваній період відбувався у напрямі виділення її обтяжуючих обставин. Тому, наприклад, у привілеї Київській землі 1507 р. говориться про так звану велику татьбу, тобто, крадіжку, вчинену у великих розмірах [9, с. 34]. Судебник Казимира 1468 р. хоч нормативно не фіксує даний термін, але з аналізу ст. 13 та 14 бачимо, що дана обтяжуюча обставина також була відображена в Судебнику Казимира («А кто украдетъ выше полукопья, а любо корову, того узвесити»; «а будетъ выше полтины крал, хотя б пак первое украл, ино его обесити») [11, с. 13].

У нормах Судебника Казимира міститься і інша обтяжуюча обставина – рецидив. Наприклад, у ст. 14 говориться: «А который впервое украдетъ, а дотоль будетъ не крадывал: ино за первую татбу виною его казнити...» [11, с. 13]. У випадку ж рецидиву крадіжки міра покарання стає більш суворою («а коли иметь часто красти после того, а выше полукопья, ино паробка узвесити.» (ст. 19) [11, с. 13].

Важливим є питання щодо визначення тих причин, які сприяли розвитку видів майнових злочинів у кримінальному праві України досліджуваного періоду. Історія кримінального права різних держав світу свідчить про те, що на розвиток його деяких основних понять та інститутів значний вплив справили такі фактори як зростання злочинності (кількісний фактор) та урізноманітнення форм злочинного посягання на суспільні відносини (якісний фактор). Така закономірність, на нашу думку, мала місце і у вітчизняному кримінальному праві. Зокрема, з появою у практиці життя більш складних форм посягання на власність відбувається не тільки становлення і розвиток відповідних видів майнових злочинів (формування поняття грабежу, виокремлення поняття розбою), а й їх нормативне закріплення. Зростання злочинності (наприклад, збільшення кількості крадіжок, їх повторюваність) вплинуло на поступове формування у кримінальному праві поняття рецидиву крадіжки як однієї з її обтяжуючих обставин.

Ми вважаємо, що даний вплив був не прямий, а опосередковувався іншим процесом – розвитком правосвідомості, правової культури та освіченості тодішніх фахівців-юристів. Відповідно, можна говорити про їх суб'єктивне осмислення змін у кримінально-правовій сфері, розуміння ними необхідності оновлення кримінального законодавства. Звісно, мова не може йти про виникнення науки кримінального права, певних ідей чи шкіл – все це сформувалось набагато пізніше. Але, на нашу думку, саме діяльність правників була тим важливим фактором, який багато у чому зумовлював закріплення у нормах статутних грамот та Судебнику Казимира 1468 р. розвитку видів майнових злочинів.

Таким чином, із сказаного вище доходимо таких висновків. По-перше, у кримінальному праві України другої половини XIV – у XV ст. існували певні види майнових злочинів: розбій, грабїж, крадіжка, підпал, незаконне користування чужим майном.

По-друге, у цей період відбулось формування поняття розбою та грабежу та розвиток поняття крадіжки. Про це свідчить: виокремлення поняття розбою в окремий вид майнових злочинів; внесення до нормативних актів грабежу як самостійного поняття; виділення обтяжуючих обставин крадіжки (вчинення крадіжки у великих розмірах, рецидив крадіжки).

По-третє, розвиток видів майнових злочинів був закономірний через вплив на цей процес ряду зовнішніх факторів (зростання злочинності та урізноманітнення на практиці життя форм посягання на власність) та підвищення рівня правосвідомості, професійної обізнаності правників у досліджуваній період.

Основна тенденція зазначеного вище процесу виявлялась у двох аспектах: з одного боку, – у кількісному збільшенні видів майнових злочинів як самостійних понять кримінального права

(поява понять розбою та грабежу); з іншого, – у їх якісному генезисі (формування обтяжуючих обставин крадіжки).

Література

1. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права //Университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 1–25.
2. Чарнецкий. История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и с предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в западной России, до издания Статута //Университетские известия. – 1866. – № 9. – С. 1–46.
3. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. – 184 с.
4. Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – Киев: В университетской типографии, 1889. – 207 с.
5. Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. – 71 с.
6. Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. //Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – 1928. – Вип. 3. – С. 61–98.
7. Музиченко П.П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV – XVI століттях //Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 1. – С. 10 – 15.
8. Музиченко П.П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть //Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 2. – С. 3–7.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5 т. /Археографическая комиссия. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506 – 1544. – 405 с.
10. Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5 т. /Археографическая комиссия. – СПб., 1848. – Т. 1: 1340 – 1506. – 375 с.
11. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. /Подг. И.И. Яковкин. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 153 с.

Олійник А. Ю.,

*професор кафедри загальноюридичних дисциплін
Національної академії внутрішніх справ України,*

Олійник В. С.,

*пошукач кафедри конституційного права
Національної академії внутрішніх справ України,*

Свистунов В. В.,

*доцент кафедри загальноюридичних дисциплін
Національної академії внутрішніх справ України*

Зміст конституційного права на свободу та особисту недоторканність

В статті розглядається зміст конституційного права на свободу та особисту недоторканність в широкому та вузькому розумінні людини та громадянина.

The article considers the content of a constitutional right to freedom and personal immunity through both broad and narrow interpretation of a human and a citizen.

Ключові слова: індивідуальна свобода, особиста недоторканність.

У системі громадянських конституційних прав і свобод людини та громадянина суб'єктивне право на індивідуальну свободу і особисту недоторканність закріплюється одним з перших. Конституцією України проголошується право кожної людини на свободу та особисту недоторканність [1]. У літературі існують різні підходи стосовно змісту аналізованого конституційного права. Їх можна звести до розуміння у найбільш широкому, широкому і вузькому значенні.

Найбільш широке значення на думку окремих авторів включає комплекс духовних благ і можливостей, що характеризують особистість [2]. Аналіз такого визначення змісту свободи і особистої недоторканності приводить до висновку, що всі можливі й необхідні варіанти поведінки людини у суспільстві є субстанцією правової системи цього суспільства і можуть бути охарактеризовані як змістовні елементи свободи і особистої недоторканності [3].

Широке розуміння змісту аналізованого конституційного права охоплює такі конституційні можливості як недоторканність: а) особистої свободи і безпеки; б) житла; в) особистого і сімейного життя; г) таємниць листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; ґ) честі і гідності; д) життя і здоров'я; е) свободи пересування, думки і слова, а також захист порушеного права та ін. [4].

Вузьке розуміння конституційного права на свободу та особисту недоторканність включає можливості людини на свободу від незаконних та необґрунтованих арештів і затримань [5].

В.Є. Гулієв і Ф.М. Рудінський зміст конституційного права на недоторканність особи розглядають як можливості свободи від незаконних і необґрунтованих: а) посягань на життя і здоров'я; б) арештів, особистих обшуків, оглядів і інших примусових заходів з боку державних органів і посадових осіб та з боку окремих осіб [6].

А.Ю. Олійник визначає зміст конституційного права на свободу і особисту недоторканність як гарантовану свободу: а) від протиправних посягань на життя, здоров'я, індивідуальну безпеку з будь-якого боку; б) недопущення незаконних і безпідставних дій з боку посадових осіб державних органів і громадських організацій щодо особистої недоторканності при виконанні ними своїх обов'язків; в) відновлення порушеного права [7].

Визначення змісту згаданими вище авторами не охоплює усіх характерних ознак і рис, що вміщує у собі конституційне суб'єктивне право на свободу і особисту недоторканність. По-перше, у широкому розумінні конституційна свобода та недоторканність – це її особисті фізичні, психічні, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні та інші можливості діяти самостійно, незалежно від чийої б то не було волі. По-друге, у більш вузькому розумінні ці можливості торкаються недопущення посягань на життя, здоров'я, честь і гідність, особисту недоторканність, недоторканність житла, особистого й сімейного життя, свободу пересування та вільний вибір проживання на території України, свободу думки, вільного вираження своїх поглядів і переконань, світогляду і віросповідання. По-третє, свобода й особиста недоторканність у вузькому розумінні торкається свободи від незаконних арештів або тримань під вартою у адміністративному і кримінальному процесі.

Отже, аналізуючи зміст конституційного права людини на свободу та особисту недоторканність ми вважаємо, що законодавець мав на увазі саме свободу людини і громадянина від незаконних арештів, затримань і тримань під вартою у кримінально-процесуальному та адміністративному порядку. Порушення цих законів ставить людину на межу взаємовідносин її з органами юстиції та іншими правоохоронними органами.

Одним із елементів свободи людини в суспільстві є її особиста недоторканність. Вона проявляється в можливості кожної людини вільно розпоряджатися собою. Затримання людини, тримання її під вартою та позбавлення її свободи – це елементи особистої недоторканності, обмеження особистої свободи.

За сучасних умов – це право закріплене міжнародно-правовими нормами та національним законодавством кожної окремої країни, що є учасницею Організації Об'єднаних Націй, включаючи і Україну. Серед міжнародних актів, де містяться такі норми можна назвати «Загальну декларацію прав людини» 1948 р. та «Пакт про громадянські і політичні права» 1966 р., інші міжнародні нормативні документи. Серед регіональних актів рівня Ради Європи та ОБСЄ – це Європейська конвенція з прав людини 1950 р. [8].

У Загальній декларації прав людини закріплюється найбільш широке розуміння аналізованого суб'єктивного права, де йдеться, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (ст. 3). Розміщення цієї норми на початку Декларації свідчить про те, що вона виступає як норма-принцип загальної свободи людини і деталізується у подальших нормах.

Статтею 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплюється вузьке розуміння змісту права на свободу та особисту недоторканність. Згідно з її положеннями елементами змісту аналізованого суб'єктивного права є можливість людини:

- мати свободу та особисту недоторканність;
- на свободу від свавільних арештів та утримань під вартою;
- бути позбавленим волі тільки на підставі і у межах процедури, встановлених законом;
- отримувати повідомлення при арешті про причини арешту та в терміновому порядку – про будь-яке обвинувачення;
- що заарештована чи затримана за кримінальним звинуваченням на термінове до провадження її до судді або іншої службової особи, якій належить за законом здійснювати судову владу з метою судового розгляду справи протягом розумного строку чи звільнення з під варті;
- незаконно заарештованої чи затриманої на невідкладне її звільнення;
- на компенсацію втрат, як жертви незаконного арешту чи утримання під вартою [9].

Отже, якщо аналіз суб'єктивного права на свободу і особисту недоторканність, закріпленого у «Загальній декларації прав людини» свідчить про найбільш широке розуміння його змісту, то

при аналізі такого самого суб'єктивного права, закріпленого в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права доходимо висновку стосовно його вузького розуміння лише при арешті і затриманні за вчинення кримінального злочину.

Аналіз статті 5 «Європейської конвенції з прав людини» дає змогу виділити такі елементи змісту суб'єктивного права на свободу та особисту недоторканність:

- неможливість позбавлення волі людини інакше як відповідно до процедури, встановленої законом;
- законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом;
- законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;
- законний арешт або затримання людини, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним правовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину або якщо обґрунтовано визнається за необхідне запобігти вчинення нею злочину або її зникненню після його вчинення;
- затримання неповнолітнього на підставі законного розпорядження з метою виховного нагляду або законне його затримання з метою забезпечення присутності перед компетентним правовим органом;
- законне затримання людей з метою запобігання поширенню інфекційних захворювань, людей психічно хворих, алкоголіків, наркоманів чи бродяг;
- законний арешт або затримання людини, здійснені з метою запобігання її незаконного в'їзду в країну, або людини, стосовно якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції;
- повідомлення зрозумілою людині мовою про підстави арешту та про будь-яке обвинувачення;
- негайне доставляння затриманого чи арештованого до судді чи іншої службової особи, якій закон надає право здійснювати судову владу;
- судовий розгляд справи затриманого чи заарештованого протягом розумного строку або звільнення до початку судового розгляду;
- швидкий розгляд судом законності затримання чи арешту і звільнення, якщо затримання не є законним;
- можливість вимагати та отримати компенсацію людиною, що стала жертвою незаконного арешту чи затримання [10].

Таке закріплення змісту права на свободу і особисту недоторканність свідчить про санкціонування арештів чи затримань та тримань під вартою на підставі судового рішення чи рішення компетентного суб'єкта не тільки при наявності порушеної кримінальної справи, а й у випадках, коли кримінальна справа проти особи заарештованого чи затриманого не порушувалася, а арешт, затримання чи тримання під вартою було здійснене не з метою припинення злочинної діяльності чи як запобіжний захід, й тоді, коли це необхідно для реалізації завдань виховного, громадського чи медичного характеру.

У національному праві свобода і особиста недоторканність людини та громадянина гарантується Конституцією України. Аналізуючи зміст ст. 29 Основного Закону можна виділити такі змістовні характеристики закріпленого конституційного права, а саме:

- кожна людина постійно користується свободою і особистою недоторканністю у межах її правомірної поведінки;
- арешт будь-якої людини на території України та тримання її під вартою можливі тільки при наявності судового рішення, яке повинне бути винесене на підставах та в порядку, встановленому законом;

- тримання особи під вартою (затримання) може мати місце як тимчасовий захід при наявності чітко визначених Конституцією і законами України умов;
- затриманому та заарештованому негайно роз'яснюють його права;
- за затриманим і заарештованим залишаються усі конституційні права (крім обмежень, передбачених законодавством у місцях тримання під вартою) та право у будь-який час оскаржити обмеження його прав;
- про затримання чи арешт негайно повідомляються родичі затриманого чи заарештованого;
- кожен незаконно затриманий чи заарештований має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди.

Гарантування кожній людині і громадянину в Україні можливостей мати свободу та особисту недоторканність означає, що будь-які інші індивіди (приватні, службові, посадові та спеціальні) й організовані структури, до яких входять названі індивіди, зобов'язані не порушувати законних можливостей людини і громадянина, перебувати на власний розсуд і за своїм бажанням у певному місці і у будь-який час [11]. Конституційне право людини і громадянина на свободу і особисту недоторканність – одне з важливих соціальних благ, що характеризується особистою свободою і недоторканністю. Право на свободу характеризує саме її свободу, тобто можливість розпоряджатися собою в межах, не заборонених законом, на власний розсуд. Для зобов'язаної сторони у цьому суб'єктивному праві закладено обов'язковість дій щодо законності обмежень цього права [12]. Обмеження свободи і недоторканності може мати місце з боку приватних, посадових та службових осіб. Приватними особами конституційне право на свободу і особисту недоторканність людини може бути порушене шляхом вчинення правопорушення, особливо кримінального злочину [13].

Юридичними гарантіями від порушення конституційного права на свободу та особисту недоторканність є адміністративні, кримінально-правові та оперативно-розшукові дії. Кримінальний кодекс України закріплює певні склади злочинів, які гарантують недопущення посягань на свободу та особисту недоторканність. Сюди можна віднести злочини проти: життя та здоров'я; волі, честі та гідності особи та ін. Для чіткого розуміння поняття арешт слід зауважити, що чинне законодавство України розрізняє кілька видів арешту, а саме як: а) вид покарання чи стягнення за скоєне правопорушення; б) запобіжний захід при вчиненні злочину, за який може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі. У кримінально-правовому законодавстві арешт закріплюється як вид покарання за вчинення злочину і полягає у триманні засудженого за умов ізоляції від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. До осіб віком до 16 років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до восьми років арешт не застосовується [14]. У адміністративному законодавстві адміністративний арешт встановлюється та застосовується у виняткових випадках за окремі, передбачені законом, види адміністративних правопорушень терміном до 15 діб районним (міським) судом чи суддею [15]. Цей вид стягнення не може бути застосований до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, до осіб, які не досягли 18 років, до інвалідів першої і другої груп [16]. Для окремих категорій державних службовців (працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців Служби безпеки України, Збройних сил України та інших військових формувань, працівників податкової міліції та ін.) дисциплінарними статутами передбачається арешт як вид дисциплінарного стягнення за дисциплінарне правопорушення.

Конституцією та законами України закріплюється механізм здійснення арешту будь-якої людини як запобіжного заходу при вчиненні злочину на території України та тримання її під вартою. Його визначають як попереднє ув'язнення особи і він характеризується, відповідно до кримінально-процесуального законодавства України як запобіжний захід щодо: а) обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у вчиненні злочину, за який може бути призначене

покарання у вигляді позбавлення волі; б) засудженого, вирок щодо якого не набрав законної сили. Інші випадки затримання особи і тримання її під вартою не можна вважати арештом і відносити до попереднього ув'язнення [17].

Відповідно до чинних законів арешт можливий тільки при наявності судового рішення, яке повинно бути винесено на підставах та у порядку, встановленому законом. Остаточна оцінка доказів належить суду, який розглянувши матеріали справи, повинен вирішувати, чи слід проводити досудове слідство та здійснювати попереднє ув'язнення і тримати підозрюваного чи обвинуваченого під вартою. Така практика існує у всьому світі і визнана демократичними країнами. В Україні довгий час арешт як запобіжний захід здійснювався за санкцією прокурора. Практика санкціонування арештів органами прокуратури, на нашу думку, є такою, що не відповідає всесвітньо визнаним принципам прав людини. Україна відмовилася від такої практики, запровадивши здійснення попереднього ув'язнення тільки судами. Це наближає Україну до західної демократії та до європейського правового поля.

Затримання і тримання людини під вартою може здійснюватися компетентними органами і посадовими особами як тимчасовий захід при наявності чітко визначених Конституцією і законами України умов. Затримання здійснюється в кримінально-процесуальному, адміністративному та оперативно-розшуковому порядку. У кримінально-процесуальному порядку затримання регламентується ст. 106, 115 Кримінально-процесуального кодексу України (КПК) і здійснюється органами дізнання і попереднього слідства (ст. 101, 102 КПК України).

В адміністративному порядку затримання людини і громадянина може здійснюватися органами (посадовими особами), уповноваженими на те законодавством. Адміністративне затримання провадиться: 1) органами внутрішніх справ – при вчиненні дрібного хуліганства, порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, при поширюванні неправдивих чуток, вчиненні злісної непокори законному розпорядженню чи вимозі працівника міліції, народного дружинника, а також військовослужбовця чи образи їх, публічних закликів до невиконання вимог працівника міліції, при прояві неповаги до суду, порушення правил про валютні операції, правил обігу наркотичних засобів або психотропних речовин, незаконного продажу товарів або інших предметів, дрібної спекуляції, торгівлі з рук у невстановлених місцях, при розпиванні спиртних напоїв у громадських місцях чи появи у громадських місцях у стані алкогольного сп'яніння, що ображає людську гідність і громадську мораль, у випадках, коли є підстави вважати, що особа займається проституцією, при порушенні правил дорожнього руху, правил полювання, рибальства і охорони рибних запасів та інших порушень законодавства про охорону і використання тваринного світу, а також в інших випадках, передбачених законодавчими актами колишнього Союзу РСР і Української РСР; 2) прикордонними військами – при порушенні прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон колишнього СРСР; 3) старшою у місці розташування охоронюваного об'єкта посадовою особою воєнізованої охорони – при вчиненні правопорушень, пов'язаних з посяганням на охоронювані об'єкти, інше державне або громадське майно; 4) посадовими особами військової автомобільної інспекції – при порушенні водіями або іншими особами, які керують транспортними засобами Збройних сил СРСР, правил дорожнього руху [18].

Аналіз правозастосовчої практики органів міліції свідчить про існування випадків порушення конституційного права людини та громадянина на свободу та особисту недоторканність [19]. Законодавством регламентуються випадки, коли органи міліції можуть затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях певну категорію осіб. До них відносяться особи: а) підозрювані у вчиненні злочину, обвинувачені, які переховуються від органів дізнання, слідства чи суду, засуджені, які ухиляються від виконання кримінального покарання, – на строки і в порядку, що передбачені законом; б) щодо яких як запобіжний захід

обрано взяття під варту, – на строк, встановлений органом попереднього розслідування, прокурором, судом, але не більше десяти діб; в) які вчинили адміністративні правопорушення, для складання протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці, – на строк до трьох годин, а у необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення – до трьох діб з повідомленням про це письмово прокуророві протягом 24 год. з моменту затримання; г) віком до 16 років, які залишилися без опікування, – на строк до передачі законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння і не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, – до передачі їх законним представникам або направлення у приймальники-розподільники, але не більш як на 8 год.; г) які виявили непокору законній вимозі працівника міліції, – до розгляду справи народним суддею; д) які перебували в громадських місцях у стані сп'яніння, якщо їх вигляд ображав людську гідність і громадську мораль або якщо вони втратили здатність самостійно пересуватися чи могли завдати шкоди оточуючим або собі, – до передачі їх до спеціальних медичних закладів або для доставки до місця проживання; е) яких запідозрено у занятті бродяжництвом, – на строк до 30 діб з санкції прокурора; є) які ухиляються від виконання постанови суду про направлення на примусове лікування від хронічного алкоголізму або наркоманії, – на строк до трьох діб; ж) військовослужбовців, які вчинили діяння, що підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення, – до передачі їх військовим патрулям, представникам військової комендатури, військових частин або військових комісаріатів; з) які мають ознаки вираженого психічного розладу і створюють у зв'язку з цим реальну небезпеку для себе і оточуючих, – до передачі їх у лікувальні заклади, але не більш як на 24 год. [20].

В оперативно-розшуковій діяльності органи, що мають право проводити таку діяльність згідно з Законом України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» певний час мали можливість проводити запобіжне затримання терміном до одного місяця на підставі Закону України від 29 липня 1994 р. «Про запобіжне затримання особи» [21]. Відомо, що затримання і арешт є формами впливу держави на протиправну поведінку суб'єкта. Це звичайно приводить до певного звуження деяких прав людини та громадянина та обмеження можливостей з боку названих осіб розпоряджатися собою за власним розсудом та здійснювати певні дії [22]. Однак, звуження деяких прав не означає позбавлення основних прав людини і громадянина, особливо тих, що відносяться до природних. Звідси і випливає необхідність працівників правоохоронних органів, які затримали чи заарештували людину негайно роз'яснити її права. Стосовно роз'яснення прав затриманому і заарештованому в кримінально-процесуальному провадженні законом чітко регламентується такий порядок (ст. 43-1, 106, 106-1, 107, 155–163 КПК України) [23].

При провадженні справ про адміністративні правопорушення при здійсненні адміністративного затримання законом не вказується на необхідність роз'яснення прав затриманому. На нашу думку, Кодекс України про адміністративні правопорушення слід доповнити ст. 261-1, де закріпити обов'язок органів (посадових осіб), що мають право здійснювати адміністративне затримання, роз'яснювати його права затриманому. Серед органів та посадових осіб, що мають право здійснювати адміністративне затримання закон називає: а) органи внутрішніх справ; б) прикордонні війська; в) старшу посадову особу воєнізованої охорони у місці розташування охоронюваного об'єкта; г) посадових осіб військових інспекцій дорожнього руху (ст. 262 КУпАП). Працівники міліції в адміністративному порядку затримують передбачених законом осіб і, ми вважаємо, теж зобов'язані роз'яснювати затриманим їх права. Про це слід зробити доповнення до ст. 5 Закону України «Про міліцію».

При здійсненні районним (міським) судом адміністративного арешту, на нашу думку суддя зобов'язаний роз'яснити заарештованому його права, про що слід зробити відповідне доповнення до ст. 32 КУпАП.

Отже, чинним законодавством не повною мірою регламентуються обов'язки органів і посадових осіб щодо роз'яснення затриманим чи заарештованим їх прав.

За затриманим і заарештованим залишаються усі конституційні права та свободи. Це означає, що затримані та заарештовані користуються основними громадянськими, політичними, економічними, соціальними та культурними правами, як і всі інші особи, за винятком обмежень, передбачених законодавством України. Обмеження можуть бути передбачені лише законодавством, що регулює суспільні відносини у відповідних місцях тримання під вартою. Наприклад, особи, які взяті під варту, можуть триматися в слідчих ізоляторах та в тюрмах, що виконують і функції слідчих ізоляторів. В окремих випадках, що визначаються потребою проведення слідчих дій, такі особи можуть утримуватися в ізолятори тимчасового тримання, а також на гауптвахті. Законодавством України закріплюється порядок і терміни тримання осіб, взятих під варту, в ізоляторах тимчасового тримання та на гауптвахті або тюрмі [24].

Таким чином, зміст конституційного права на свободу і особисту недоторканність можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. Назване конституційне право деталізується у поточному законодавстві. Удосконалення поточного законодавства сприятиме удосконаленню змісту аналізованого конституційного права та практики його реалізації.

Література

1. Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим: Зб. норм. актів. – К., 1999. – С. 9.
2. Малєин Н.С. Неприкосновенность личности //Человек и закон. – 1980. – №7. – С. 4–11; Патюлин В.А. Неприкосновенность личности как правовой институт //Советское государство и право. – 1973. – №11. – С. 12–20; Фарбер И.Е. Конституционное право на неприкосновенность личности советских граждан //Правоведение. – 1973. – №3. – С. 13–20.
3. Матузов Н.И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – С. 71.
4. Олійник А.Ю. та ін. Теорія держави і права: Навч. посіб. /А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слюсаренко. – К., 2001. – С. 160–163.
5. Рагинский М.Ю. О гарантии неприкосновенности личности //Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. – Саратов, 1981. – С. 42–47.
6. Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. Социалистическая демократия и личные права. – М., 1984. – С. 109.
7. Олійник А.Ю. Деякі питання забезпечення органами внутрішніх справ недоторканності особи //Проблеми правознавства. – К., 1991. – С. 12–15.
8. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. – К., 1998. – Вип. 21. – С. 31–68, 97–126.
9. Там само. – С. 41.
10. Там само. – С. 98–99.
11. Сімчук В. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність //Правовий статус особи: стан, проблеми, перспективи. – К., 1998. – С. 107.
12. Конституційне право України /За ред. В.Ф. Погорілко. – К., 1999. – С. 271.
13. Кравченко Ю.Ф. Проблеми забезпечення прав і свобод людини в діяльності міліції України //Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – Вип.11. – С. 7.
14. Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 27.
15. Блинов В.М. Единство прав и обязанностей. – М., 1983. – С. 44.

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення //Україна. Закони. Кодекси України. У 3-х кн.4-е вид. /Відп. ред. В.Ф. Бойко. – К., 2000. – Т. 1. – С. 16.
17. Кримінально-процесуальний кодекс України // Україна. Закони. Кодекси України. У 3-х кн.4-е вид. /Відп. ред. В.Ф.Бойко. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – Т. 2. – С. 131–274.
18. Кодекс України про адміністративні правопорушення //Україна. Закони. Кодекси України. У 3-х кн. 4-е вид. /Відп. ред. В.Ф. Бойко. – К., 2000. – Т. 1. – С. 133–134.
19. Тараненко С.М. Забезпечення прав громадян у провадженні по справах про адміністративні правопорушення, які здійснюються міліцією //Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1996. – № 2. – С. 146–151.
20. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року //ВВР України. – 1991. – № 4. – Ст 20.
21. ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
22. Осауленко О.І. Правовий статус громадянина України, який відбуває кримінальне покарання //Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 1. – С. 93–97.
23. Кримінально-процесуальний кодекс України //Україна. Закони. Кодекси України. У 3-х кн. 4-е вид. / Відп. ред. В.Ф. Бойко. – Т. 1. – С. 5–158.
24. ВВР України. – 1993. – № 35. – Ст. 360.

Павленко В. Г.,

*аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Академії праці і соціальних відносин*

*Кримінологічна характеристика злочинів, за вчинення яких
застосовуються громадські роботи: аналіз даних
про особистість злочинців*

В статье освещаются проблемы личности преступников, к которым было применено наказание в виде общественных работ. Полученные данные предлагается использовать для профилактической работы.

The article touches upon the problem of the personality of criminals charged to community service as a punishment. It is suggested to use the obtained results while taking crime-preventive measures.

Ключові слова: громадські роботи, структура особистості злочинця, соціально-демографічні, кримінально-правові, особистісно-рольові та морально-психологічні характеристики осіб, що вчинили злочини, за які застосовується покарання у вигляді громадських робіт.

Покарання у вигляді громадських робіт є новелою українського кримінального законодавства. Поява відповідних правових норм у чинному Кримінальному кодексі України зумовлювалася інтеграцією вітчизняного законодавства у світову (особливо європейську) систему права, а також приведенням його у відповідність до якісно нового характеру політичних, економічних, соціальних та інших видів відносин, що склалися в суспільстві.

Слід зазначити, що значний виправно-профілактичний потенціал громадських робіт, підтверджений практикою їх застосування у всьому світі, зумовлює необхідність комплексного дослідження даної проблеми. Вивчення ж кримінологічних аспектів застосування громадських робіт необхідне з метою розробки рекомендацій по вдосконаленню профілактичної роботи з особами, що відбувають дане покарання. В зв'язку з цим звернемося до кримінологічної характеристики злочинів, за які застосовуються громадські роботи, і, зокрема, проаналізуємо дані про особистість злочинців, які ми отримали в результаті вивчення 140 кримінальних справ про злочини даної категорії, розглянуті судами м. Києва, Київської, Сумської та Рівненської областей протягом 2001–2003 рр.

Зазначимо, що проблема особистості злочинця є однією з найголовніших у кримінологічній науці. Її розробляли такі відомі російські вчені як Ю.М. Антонян, Ю.Д. Блувштейн, Б.С. Волков, П.С. Дагель, А.І. Долгова, О.М. Ігнатов, К.Є. Ігошев, В.М. Кудрявцев, Н.С. Лейкіна, Г.М. Міньковський, О.Б. Сахаров, О.М. Яковлев та ін.

Загальні теоретичні положення кримінологічної науки про особистість злочинця містяться й у роботах українських вчених, наприклад, Ю.В. Александрова, В.С. Ватиргарєєвої, М.Ю. Валуйської, І.М. Даньшина, О.М. Джужи, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, С.А. Тарарухіна, В.Л. Чубарева.

Необхідність глибокого вивчення особистості злочинця взагалі й, зокрема, осіб, що вчинили злочини, за які застосовуються громадські роботи, зумовлюється тією обставиною, що без всебічного вивчення тих, хто порушує закон про кримінальну відповідальність, неможливо вирішити проблему запобігання злочинів.

У контексті нашого дослідження цікавою видається оцінка позицій різних авторів стосовно структури особистості злочинця. Звернення до цього питання зумовлюється необхідністю обґрунтувати обрані й досліджені нами ознаки осіб, що вчинили злочини, за якими призначаються громадські роботи. Відтак, розглянемо погляди кримінологів на цю проблему.

Зазначимо, що серед вчених немає єдності стосовно виділення структурних компонентів особистості злочинця. Окремі автори досліджують структуру особистості злочинця лише з психологічних позицій, не враховуючи соціально-демографічні і кримінально-правові ознаки [1, с. 54–55].

Такий підхід значно обмежує систему характеристики особистості злочинця. Адже в соціально-демографічній характеристиці злочинців виявляються сталі статистичні закономірності, які мають суттєве значення для запобігання злочинів. Поряд з цим у кримінально-правових ознаках, крім важливих даних про попередню судимість осіб, що вчинили злочини, містяться відомості стосовно ролі злочинця у вчиненому злочині (це має особливо велике значення в разі наявності співучасті), що поряд з іншими ознаками дає можливість визначити суспільну небезпеку особистості злочинця. А без визначення таких складових кримінально-правової характеристики особи, що вчинила злочин, як мотив і мета взагалі неможливо розкрити причини злочинної поведінки. Отже, не враховувати ці групи ознак при визначенні структури особистості злочинця взагалі і, зокрема, особи, що вчинила злочин, за який застосовуються громадські роботи, не можна.

Переважає більшість науковців, визначаючи структуру особистості злочинця, виділяють соціально-демографічні, кримінально-правові, особистісно-рольові та морально-психологічні характеристики осіб, що вчинили злочини [2, с. 75; 3, с. 89–90; 4, с. 68].

Досить ґрунтовний перелік складових структури особистості злочинця надається в навчально-методичному посібнику О.М. Джужи, Е.М. Моїсєєва, В.В. Василевича [5, с. 132]. Цікаве вирішення цієї проблеми ми знаходимо й у В.І. Шакуна [6, с. 499].

Дещо нові, порівняно з розробками інших українських авторів, підструктури особистості злочинця називає І.М. Даньшин. Окрім загальновідомих складових цей автор окремо виділяє риси правової і моральної свідомості, психічні відхилення й аномалії, а також загальнозначущі позитивні людські якості [7, с. 68–71].

Зазначимо, що перші дві з вказаних підструктур особистості злочинця, хоч і не окремо, а в якості складових інших підструктур, проте розглядалися вченими. Між тим позитивні людські якості особистості злочинця до останнього часу не піддавалися комплексним кримінологічним дослідженням.

У зв'язку з цим зазначимо, що особистість злочинця необхідно характеризувати не однобоко, виділяючи лише негативні риси, хоч це і є специфічним для неї, а всебічно, називаючи при цьому й позитивні якості. На нашу думку, вивчення загальнозначущих корисних властивостей особистості злочинця як окремої її підструктури має стати перспективним напрямом дослідження

осіб, що вчинили злочини. Цьому мають передувати комплексні теоретичні розробки даного питання, впорядкування відповідних анкет і тестів, оскільки такі риси досить важко відстежити за матеріалами кримінальних справ. Зазначимо, що у вивчених нами справах про злочини, за які до винних осіб було застосоване покарання у вигляді громадських робіт, вони не знайшли відображення.

Таким чином, у контексті нашого дослідження відзначимо соціально-демографічні, кримінально-правові, особистісно-рольові та морально-психологічні характеристики осіб, що вчинили злочини, за які застосовується покарання у виді громадських робіт.

Вивчаючи соціально-демографічні ознаки засуджених до громадських робіт, звернемо увагу на їх вік, стать, рівень освіти, соціальне становище і рід занять, а також сімейний стан.

Найчастіше громадські роботи призначаються особам у віці 18–29 та 30–40 років. Згідно з результатами нашого дослідження, їх частка у загальній структурі засуджених до даного виду кримінального покарання становила відповідно 50,7 і 40 %. Неповнолітніх серед усієї кількості засуджених до громадських робіт, за даними нашого дослідження, 7,9 %. Аналогічний показник у цілому по Україні становить 6 %.

Найменше серед осіб, яким призначається досліджуваний вид покарання – старших 41 року. Це пов'язане, насамперед, з тим, що кримінальна активність осіб даної вікової групи у масі злочинності є найменшою. Загалом у цьому віці люди мають значний життєвий досвід, різноманітні й стійкі соціальні зв'язки, що дозволяє їм за складних життєвих ситуацій обрати правильну лінію поведінки та діяти відповідно до вимог суспільства.

У структурі осіб, що вчинили злочини, за які застосовується покарання у вигляді громадських робіт, переважають чоловіки – як і у цілому в загальній масі злочинності. Втім, якщо співвідношення між жіночою і чоловічою злочинністю становить у середньому 1:8 [8, с. 29], то в нашому випадку таке співвідношення – 1:6, тобто серед засуджених до громадських робіт жінка – кожна шоста.

Велике кримінологічне значення має інформація про рівень освіти осіб, що вчинили злочини, оскільки такі відомості створюють уявлення про культуру особи, її соціальний статус, коло контактів, життєві плани та можливості їх реалізації. Відтак, серед засуджених до громадських робіт більшість – особи, що мають середню або неповну середню освіту. Вони становлять 76,4 % від кількості засуджених, що відбувають досліджуваний вид покарання. Це загалом підтверджує висновок більшості кримінологів про те, що освітній рівень осіб, які вчиняють злочини, нижчий за відповідний показник для населення нашої країни.

Між тим, як засвідчили дані нашого дослідження, кожен четвертий засуджений до громадських робіт має вищу, неповну вищу або середню спеціальну освіту. Це безпосередньо пов'язано з тими видами злочинів, за які застосовуються громадські роботи. Наприклад, для осіб, що вчиняють злочини у сфері господарської діяльності (а їх у загальній кількості злочинів, по яких призначається досліджуваний вид покарання, третина), досить високий рівень освіти є традиційним.

Крім того, кримінологічні дослідження останніх років виявили значне зростання освітнього рівня всіх злочинців. Доводиться констатувати, що освіта сама по собі ще не гарантує високого рівня правосвідомості. Низька культура і прогалини в інтелектуальному розвитку злочинців пов'язані більше з загальною проблемою виховання людей.

Характеризуючи соціальний стан і рід занять осіб, що вчинили злочини, за які призначаються громадські роботи, зазначимо, що 55,7 % з них нігде не працювали і не вчилися. Загалом по Україні цей показник дещо вищий. Так, на час вчинення злочину не працювали і не навчалися в 2002 р. 61,4 % засуджених, а в 2003 р. – вже 63 % [8, с. 29]. Ця обставина обов'язково повинна враховуватися при плануванні та здійсненні запобіжних заходів, адже відсутність роботи є достатньо вагогим поштовхом до вчинення злочинів.

За соціальним станом, згідно з даними нашого дослідження, серед працюючих засуджених до громадських робіт переважають робітники – 57,9 %. Частка службовців у загальній кількості осіб, яким призначався досліджуваний вид покарання, становила 13,6 %.

Певний інтерес становлять відомості про сімейний стан засуджених до громадських робіт, оскільки сім'я не без підстав розглядається багатьма кримінологами як важливий фактор. На їх думку, сімейний стан та його зміна у осіб, що вчинили злочини, здійснюють безпосередній вплив на формування особистісних якостей, часто визначають спрямованість та стійкість злочинної поведінки [9, с. 104].

З вивчених кримінальних справ бачимо, що 59,3 % засуджених до громадських робіт на момент вчинення злочину не перебували у шлюбі. Крім того, 5,7 % винних осіб були розлучені. Отже, 65 % злочинців не мали власної родини. Звичайно, ця обставина не може розглядатися як причина злочинної поведінки. Між тим, відсутність власної сім'ї обумовлює більш вільний погляд на життя, сприяє спілкуванню з друзями, з-поміж яких можуть зустрічатися такі, що мають кримінальне минуле, вживають спиртне, наркотики.

Важливо, що певна кількість осіб, які вчинили злочини, за якими призначається досліджуваний вид покарання, на час вчинення злочинного діяння були одружені (35 %). Зважаючи на те, що сім'я здебільшого стимулює позитивну поведінку та здійснює своєрідний соціальний контроль за особою, під час планування профілактичної роботи стосовно останньої категорії засуджених слід враховувати ту обставину, що попереджувальний вплив сім'ї на таких осіб може бути досить ефективним, відтак, залучати членів родини до відповідної роботи.

Вивчаючи кримінально-правові риси осіб, засуджених до громадських робіт, відзначимо неоднорідний характер їх злочинної поведінки з огляду на об'єкт конкретних складів злочинів, вчинених ними. Такі особи вчиняли злочини проти власності (35,7 % від усіх злочинів), в основному крадіжки; злочини у сфері господарської діяльності (34,3 %); злочини проти життя та здоров'я особи (17,9 %); злочини, пов'язані з наркотиками (5,7 %); злочини проти громадського порядку та моральності (4,3 %); транспортні злочини (1,4 %); злочини проти довкілля (0,7 %).

За характером і ступенем суспільної небезпечності найбільше ця категорія винних осіб вчиняла злочини невеликої тяжкості (37,9 %). Разом з тим 3/5 від усіх злочинів, вчинених засудженими до громадських робіт, – злочини середньої тяжкості і тяжкі злочини.

Важливе значення для характеристики осіб, що вчинили злочини, за які застосовується покарання у вигляді громадських робіт, має встановлення мотивів, що лежали в основі їх злочинної діяльності. Це необхідно для того, щоб полегшити наступне планування профілактичної роботи щодо таких осіб.

У зв'язку з цим зазначимо, що понад 70 % злочинів вчинялася засудженими до громадських робіт з корисливих мотивів. Ще одним домінуючим мотивом, характерним для вчинення близько 20 % досліджуваних злочинів, був насильницький, у тому числі з хуліганських спонукань 17,9 %. Мотиви необережних злочинів притаманні злочинній діяльності 1,4 % осіб, яким призначено громадські роботи.

З суб'єктивної сторони складу злочину цікавими видаються дані, які визначають співвідношення умисної і необережної злочинної поведінки засуджених до громадських робіт. Відтак, згідно з даними нашого дослідження, переважна більшість осіб, яким призначався досліджуваний вид покарання, вчиняли умисні злочини (до 98,6 %).

Характеризуючи ролі, які виконували засуджені до громадських робіт у вчиненні конкретних злочинів, зауважимо, що груповий характер мали 12,9 % досліджуваних злочинів. При цьому безпосередніми виконавцями злочинів були 91,7 % осіб, яким призначався досліджуваний вид покарання; організаторами – 5,6 %; підмовниками – 2,7 % осіб.

Важливо, що серед засуджених до громадських робіт таких, що мали у минулому судимості, небагато. Питома вага раніше засуджених у загальній кількості осіб, що вчинили злочини, за які застосовується дане покарання, становила 3,6 %.

Під час характеристики кримінально-правових ознак особи злочинця деякі кримінологи пропонують встановлювати не лише ознаки вчиненого цією особою злочину, а й досліджувати її дозлочинну поведінку, оскільки вже в цей передкримінальний період особистість таких людей зазнає істотних деформацій. Можна погодитися з думкою цих вчених про те, що багатьом злочинцям задовго до вчинення суспільно небезпечного діяння притаманні такі негативні ознаки як соціальна занедбаність, порушення норм людського співжиття, правовий нігілізм, зловживання спиртними напоями, часте допущення неправомірних вчинків у побуті і за місцем роботи, встановлення контактів зі злочинними й антигромадськими елементами тощо [7, с. 70]. З іншого боку, такий підхід не дає підстав для включення до поняття особистості злочинця тих осіб, що ще не вчинили злочин, а лише можуть стати на злочинний шлях, як це пропонують інші вчені [10, с. 84].

Зважаючи на викладене вище, зазначимо, що негативно характеризувалися за місцем роботи 6,4%, за місцем проживання 13,6 % засуджених до громадських робіт. Як бачимо з матеріалів кримінальних справ, до 4,3 % осіб раніше застосовувалися заходи адміністративного стягнення; 2,9 % засуджених лікувалися від алкоголізму, 6,4 % – проходили курс лікування від наркоманії.

Окремо слід сказати про особистісно рольові ознаки осіб, що вчинили злочини, за якими застосовуються громадські роботи. При цьому на особливу увагу заслуговують не всі соціальні позиції та види реальної рольової поведінки даних осіб, а лише ті соціально-рольові ситуації, які справили криміногенний вплив на їх поведінку.

Скласти уявлення про особистісно рольові ознаки засуджених до громадських робіт допомогло нам вивчення соціально-демографічних особливостей цих осіб. Досить низький рівень освіти (принаймні, нижчий відповідного показника для населення нашої країни), незайнятість значної частини винних на момент вчинення злочину, відтак, відсутність у них постійного джерела прибутку, значна поширеність серед засуджених таких, що не мають сім'ї, – все це свідчить про те, що відповідні особи не дотримуються багатьох соціальних позицій, які б дозволили їм ознайомитися з державними нормами й поводитися відповідно до вимог права та моралі.

У цілому кримінологи відзначають, що відірваність від позитивно зорієнтованих груп, заміщення соціально-позитивних ролей і функцій соціально-негативними є досить поширеними явищами для осіб, які вчиняють злочини. І саме на цій основі формуються зневажливе ставлення до правових норм, трудових, сімейних, громадських обов'язків, правопорядку взагалі.

Про негативні морально-психологічні якості осіб, що вчинили злочини, за які застосовуються громадські роботи, свідчить сам факт вчинення ними відповідних злочинів, а також наявність певної кількості раніше судимих у загальній кількості засуджених, негативні характеристики з місця роботи та місця проживання, крім того, застосовування заходів адміністративного стягнення до певної категорії винних осіб.

У цілому за характером антисуспільної спрямованості особистості злочинців серед осіб, що вчинили злочини, за які застосовується покарання у вигляді громадських робіт, виділяються, насамперед, злочинці корисливого спрямування. Кримінологічна література дає такий типовий перелік негативних морально-психологічних рис даної категорії винних осіб: наявність корисливо паразитичної мотивації, потягу до «красивого життя»; зневажливе ставлення до чесноної праці, яка такого життя дати не може; перебільшене уявлення про роль матеріальних благ; бажання володіти престижними речами або зайняти такі соціальні позиції, вимогам яких вони заздалегідь не відповідають; надання переваги злочинному шляху у вирішенні матеріальних проблем; переконання, що лише в такий спосіб можна «вибитися в люди» чи мати гроші для задоволення власних потреб; прагнення задовольняти особисті забаганки у матеріальному плані виключно за чужий рахунок; негативне ставлення до інтересів суспільства й окремих громадян, слабка адаптація до соціального середовища та відкидання багатьох його цінностей [11, с. 68; 12, с. 23].

Серед осіб, засуджених до громадських робіт, в окрему групу можна виділити насильницьких (чи агресивних) злочинців. Таким особам, на думку кримінологів, притаманні імпульсивність, примітивність потреб, помста, надмірна підозрілість, брутальність, зухвалість, грубість, жорстокість у ставленні до інших, емоційна неврівноваженість, безвідповідальність, нахабство, егоїзм [7, с. 146; 11, с. 94].

У загальній структурі засуджених до досліджуваного виду покарання можна побачити також групу осіб з завідомо зневажливим ставленням до своїх суспільних обов'язків, низьким рівнем правової свідомості та правової культури. У кримінології такий тип злочинця дістав назву злісно соціально дезорганізованого [7, с. 75; 9, с. 110].

У цілому отримані нами дані про осіб, що вчинили злочини, за які застосовується покарання у вигляді громадських робіт, можуть бути покладені в основу здійснення запобіжних заходів по цій категорії справ.

Література

1. Зелінський А.Ф. Кримінологія: Навч. посіб. – Харків: Рубікон, 2000. – 240 с.
2. Валуйская М.Ю. О прикладном аспекте понятия «личность преступника» //Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. пр. – Запоріжжя: РВП Видавець, 1997. – Вип. 3. – С. 73–76.
3. Антонян Ю.М. Системный подход к изучению личности преступника //Советское государство и право. – 1974. – № 5. – С. 88–93.
4. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: Учеб. пособ. – Владивосток, 1970. – 132 с.
5. Джужа О.М., Моїсєєв Е.М., Василевич В.В. Кримінологія: Навч.-метод. посіб. – К.: Атіка, 2003. – 400 с.
6. Шакун В.І. Суспільство і злочинність. – К.: Атіка, 2003. – 784 с.
7. Кримінологія: Загальна та Особлива частини /І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
8. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2003 р. //Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4 (44). – С. 28–33.
9. Кримінологія: Учебник /Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.
10. Кримінологія: Учеб. /Под ред. В.Н.Кудрявцева, В.Е.Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
11. Кримінологія і профілактика злочинів: Курс лекцій (Особлива частина) /Ю.А.Александров, А.П.Гаврилишин, В.М.Гринчак, О.М.Джужа, В.Г. Лихолоб. – К.: НАВСУ, 2000. – 136 с.
12. Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Личность корыстного преступника. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 160 с.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Бутенко Н. В.,

*канд. екон. наук,
доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Батрак М. О.,

*студентка II курсу магістратури спеціальності «Менеджмент організацій»
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Використання методу критичних точок у процесі розробки нового товару

В статье рассматриваются проблемы теоретико-методического обеспечения процесса разработки и внедрения нового товара. Предложенный авторами метод критических точек способствует принятию обоснованных решений о целесообразности проведения инновационных работ, позволяет снизить уровень риска и неопределенности, связанные с инновационной деятельностью.

The article touches upon the problems related to the theory and methods applied in the process of a new product development and promotion. The method of critical points, offered by the authors, enables to make grounded decisions concerning innovation works, to lower a risk and uncertainty level connected with any innovation activity.

Ключові слова: процес розробки нового товару, послідовна процедура розробки нового продукту, паралельна процедура розробки, критичні точки, система формальних критеріїв.

Розробка нових товарів та забезпечення їх успішного виведення на ринок є одним з найважливіших напрямів маркетингової діяльності підприємства. За умов швидко мінливого середовища функціонування для будь-якого підприємства життєво важливою стає постійна турбота про актуальність власних товарів чи послуг, запобігання їх моральному старінню. Необхідність постійної роботи над інноваціями підтверджується і скороченням життєвого циклу товарів, що відбувається в результаті посилення конкуренції, підвищення швидкості звикання споживачів до новинок, вдосконалення систем масової комунікації, стрімкого розвитку науки та зміни технологій. Проте, теоретико-методологічна та практична значущість вирішення визначених проблемних питань, недостатнє наукове та прикладне їх опрацювання за вітчизняних умов зумовлюють актуальність досліджуваної проблеми та потребу її подальшої розробки.

Дослідженню зазначеної проблеми присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, а саме: Н. Гончарової, П. Перерви, С. Ілляшенко, В. Кардаша, М. Бейкера. Разом з тим, опубліковані в економічній літературі схеми розробки нових товарів та їх методичне забезпечення носять досить загальний інтегрований характер, і не містять детального обговорення значущих блоків маркетингової діяльності підприємства, що певною мірою знижує їх практичну і методологічну цінність. Відповідно, метою цієї статті є вдосконалення існуючих інструментів

методичного забезпечення процесу розробки нового товару шляхом застосування методу критичних точок.

Інноваційна діяльність підприємства пов'язана з великими витратами та ризиком. Як свідчать статистичні дані, серед товарів широкого вжитку зазнають невдачі близько 40–80 % новинок, серед промислових товарів – 20 %, на ринку послуг – 18 % [2]. Причому за технічними причинами зазнають комерційної невдачі лише 23 % новинок, у той час як 77 % – через ринкові причини [3]. Все це зумовлює необхідність активної участі маркетингу на всіх стадіях інноваційного процесу.

Аналіз та узагальнення різних авторитетних джерел дає можливість виділити такі етапи процесу розробки нового продукту: генерація ідей, фільтрація ідей, розробка концепції товару, тестування концепції, економічний аналіз, створення і тестування дослідних зразків, планування маркетингу, пробний маркетинг та виведення нового товару на ринок (комерціалізація) [1, 3, 4, 5].

Метою кожного з перелічених етапів є прийняття обґрунтованого рішення про доцільність чи недоцільність продовження роботи над ідеєю.

Слід зазначити, що організація проведення розробки продукту може бути послідовною та паралельною. Перша передбачає послідовну передачу проекту з відділу до відділу. З метою економії часу застосовується паралельна процедура розробки товару, яка є особливо актуальною за умов скорочення життєвих циклів товарів та високої конкуренції. Недолік – більш високий ризик. Цей підхід широко використовують компанії, зайняті в автомобілебудуванні (Ford, General Motors) [4].

У процесі створення нового товару доцільно виділити так звані критичні точки, тобто моменти, коли повинно прийматися рішення про те, чи продовжувати розробку проекту чи припинити її. Іншими словами, це точки вибракування невдалих проектів.

Як відомо, витрати на виконання робіт на кожному наступному етапі порівняно з попереднім нелінійно зростають, тому ретельна проробка варіантів рішень дозволяє зменшити ймовірність можливих негативних наслідків. Економія на перших етапах може викликати витрати на наступних, а це, у свою чергу, може призвести до провалу варіанта інноваційного розвитку. Що й простежується загалом по Україні: як відзначають В.Г. Мединський та С. В. Ільдеменов, близько 50 % витрат припадає на вироби, які так і не знайшли попиту, а 30 % нововведень, які здобули визнання на ринку, швидко сходять з нього [6].

На жаль, прийняття рішення про продовження чи припинення розробки нового продукту, а також чітке визначення критичних точок – це найбільш слабка складова процесу не лише в Україні, а й у розвинутих країнах, що підтверджують дані бенчмаркінгового дослідження, проведеного Робертом Г. Купером у 1998 р. [7]. Інше дослідження виявило, що формальна оцінка не проводиться, особливо після стадії розробки. У тих же випадках, коли критичні точки визначаються, вони розмиті, непослідовні та не мають критеріїв для проведення необхідної оцінки. Часто задіяні не ті особи, які приймають рішення (наприклад, відділ маркетингу приймає рішення без участі відділу НДДКР або виробничого відділу).

Для того, щоб виправити ці упущення та забезпечити спрямування ресурсів на перспективні проекти нових товарів, слід розробити формальний перелік точок прийняття рішення, своєрідних «шлагбаумів» для проектів, доповнивши його необхідною звітністю, критеріями для прийняття рішення про «продовження», для того, щоб переконатись, що лише кращі проекти переходять до наступної стадії.

Виходячи з наведеної вище послідовності етапів розробки нового товару, пропонується виділити такі критичні точки:

1. На етапі фільтрації ідей приймається рішення про те, чи варто витратити ресурси на здійснення проекту. Для відбору ідей можуть використовуватись такі методи:
  - сценарний метод;
  - метод Дельфі (акцент робиться на спробу об'єднання думок експертів);

- фільтрація ідей, яка проводиться на основі фільтруючого переліку, в якому фірма зазначає об'єктивні фактори успіху нової продукції, які вона вважає найбільш важливими. Перелік може складатися з трьох основних груп характеристик: загальні, маркетингові та виробничі (табл. 1) [4].

Таблиця 1

Фактори успіху нового товару

<i>Групи факторів успіху</i>		
<i>Загальні</i>	<i>Маркетингові</i>	<i>Виробничі</i>
Прибуток	Відповідність маркетинговим можливостям фірми	Відповідність виробничим можливостям фірми
Конкуренція	Вплив на існуючу продукцію	Тривалість розробки
Розмір ринку	Привабливість для споживачів	Простота виробництва
Рівень інвестицій	Тривалість перебування на ринку	Доступність трудових та матеріальних ресурсів
Можливість патентування	Вплив на образ	Можливість конкуренції за цінами
Ступінь ризику	Стійкість до сезонних факторів	

У межах кожної групи оцінюють характеристики успіху. Можливе застосування процедури оцінки за формулою середньої зваженої з обраних «факторів успіху» з використанням різноманітних шкал. Далі дається оцінка кожної групи з урахуванням вагових коефіцієнтів (k_j), що входять до групи характеристик. Таким чином, по кожній групі

$$A_j = \sum_i k_i X_i / \sum_i k_i,$$

де i – номер характеристики у групі, j – номер групи. Для отримання загальної оцінки проводиться усереднення результатів по j -м групах з вагою групи K_j :

$$B = \sum_i K_j A_j / \sum_j K_j.$$

Фактори зважуються відносною важливістю, значення якої у сумі дорівнюють 1.

2. На етапі тестування концепції товару після ознайомлення з концепцією споживачам (групи цільових споживачів, фокус-групи) дати пропонується відповідь на питання, відповіді на які підлягають потім статистичному аналізу. Питання можуть бути наступними: чи зрозуміла концепція товару; вважаєте Ви достовірними заявлені характеристики; які характеристики необхідно удосконалити; якою повинна бути прийнятна ціна; чи володіє дана продукція перевагами порівняно з існуючою на ринку; чи купите Ви даний товар; як часто Ви будете його купувати тощо.
3. На етапі економічного аналізу використовується кілька стандартних методів, таких як розрахунок періоду окупності та дисконтованого грошового потоку (внутрішня норма віддачі (IRR) та чиста приведена вартість (NPV) та ін.
4. На етапі пробного маркетингу приймається рішення про доцільність повномасштабної комерційної реалізації нового товару. Виділяють три методи пробного маркетингу [4]:
  - стандартний пробний маркетинг. Проводиться у кількох контрольних містах. Здійснюється моніторинг продажів у магазинах, досліджуються дистриб'ютори та споживачі. Недолік – значна тривалість.
  - контрольований пробний маркетинг. Обираються конкретні магазини – учасники, які отримують винагороду. Вартість – нижча від попереднього.

- модельований пробний маркетинг. Споживачам показують рекламні матеріали різних товарів і у тому числі досліджуваного товару. Покупцям пропонується деяка сума та свобода вибору при купівлі товару. Згодом проводиться опитування про причини вибору. Через деякий час відбудеться телефонне опитування про ступінь задоволеності від використання товару та можливість повторної покупки. Для прогнозування використовують комп'ютерні моделі.

Наведений вище перелік критичних точок не є чимось незмінним та абсолютним. Так, процес може бути доповнений кінцевою критичною точкою, яка після виведення товару на ринок сигналізує про закінчення проекту. Тут необхідно провести ретроспективний аналіз того, що відбулось, і яких висновків з цього можна дійти.

Зазначений підхід стає особливо актуальним за умов перехідної економіки України, яка характеризується динамічністю процесів та значним ступенем невизначеності внаслідок неповної, неточної і суперечливої інформації про процеси, що відбуваються на ринку. Це потребує систематичного вивчення ринкових процесів, споживачів, конкурентів та оперативного прийняття рішень стосовно цих факторів у процесі розробки нової продукції з метою зниження ризику провалу у майбутньому. Звичайно, це пов'язане зі значними витратами на пошук і аналіз необхідної інформації, а також може призвести до затримки часу виведення нового товару на ринок. Саме тому виникає необхідність вдосконалення існуючих методичних інструментів обґрунтування проектів інноваційного розвитку.

Таким чином, для застосування цього методу вітчизняним підприємствам необхідно виконати такі завдання:

- дослідити можливості застосування паралельної процедури розробки нового товару;
- організувати роботу над новим продуктом за допомогою багатofункціональної команди, наділеної відповідними повноваженнями;
- провести покроковий аналіз інноваційного процесу, у тому числі з використанням підходу, заснованого на критичних точках;
- здійснювати подальше вдосконалення методичних інструментів обґрунтування варіантів інноваційного розвитку;
- сформулювати систему формальних критеріїв для оцінки проекту розробки нового товару.

Література

1. Гончарова Н.П., Перерва П.Г. Маркетинг инновационного процесса: Учеб. пособ. – Киев, 1998. – 267 с.
2. Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи: Навч. посіб. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – С.278.
3. Кардаш В.Я. Маркетингова товарна політика: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 72.
4. Коротков А.В. Статистическое обеспечение маркетинга продукта. – М.: Изд-во МЭСИ, 2000. – 150 с.
5. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент /Пер. с англ.; под ред. Л.А. Волковой, Ю.Н Каптуревского. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
6. Медынский В.Г., Ильдеменов С.В. Реинжиниринг инновационного предпринимательства на отечественных предприятиях. – Луганск: ВУГУ, 1998. – 270 с.
7. Роберт Г. Купер. Разработка новых товаров //Маркетинг /Под ред. М. Бейкера. – СПб.: Питер, 2002. – 1200 с.

Гуляєва Л.П.,

асистент кафедри банківської справи
Академії праці і соціальних відносин

Банківський капітал та його достатність для розвитку економіки України у світлі Базельських стандартів

В статті розглядається проблема достаточності власного капіталу українських банків і її обострення в умовах впровадження нових Базельських стандартів управління банківською діяльністю, ким Україна планує приєднатися в 2006–2007 гг. Аналізуються тенденції капіталізації національної банківської системи і фактори, що перешкоджають подальшому зростанню банківського капіталу.

The present article considers the problem of a bank's capital sufficiency in Ukraine which is reinforced under the New Basel Capital Accord implementation. It also analyses the tendencies common for the home banking system capitalization, as well as the causes preventing further bank capital growth.

Ключові слова: Базельські стандарти (стандарти «Базель – 2»), капітал банку, достатність капіталу банку, капіталізація банківської системи, показник достатності власного капіталу.

Банківська система виступає одним з найголовніших факторів економічного зростання. Вітчизняні науковці наголошують, що за умов необхідності реформування української економіки «особливу роль у активізації інвестиційної діяльності за нинішніх економічних умов, що склалися в Україні, мають зіграти комерційні банки ...» [5]. Але очевидним є і те, що у банківській системі надто багато нерозв'язаних проблем та невирішених питань, що істотно заважає виконанню покладених на неї функцій і гальмує її подальший розвиток.

Серед проблем, що найчастіше дискутуються у літературі та є найбільш актуальними, виділяють низький рівень інвестиційного кредитування комерційними банками, недосконалість нормативно-правової бази банківської справи, високу вартість кредитних ресурсів та ін. Але особливою актуальністю набуло питання капіталізації банківської системи України та її достатності для нарощення обсягів активних операцій, а відповідно й можливостей комерційних банків задовольняти зростаючі потреби вітчизняної економіки. У світлі впровадження у банківську діяльність нових стандартів Базельського комітету, відомих як стандарти «Базель-2», які значно підвищують вимоги до банківського капіталу, та орієнтації України на входження до Європейського союзу, проблема адекватності капіталу українських банків набуває ще більшої актуальності.

Питання про рівень достатності капіталу, який забезпечив би довіру з боку вкладників, кредиторів, державних органів, є найсуперечливішим у теорії та практиці банківської справи. Проблемам формування банківського капіталу, визначення його сутності присвячені праці багатьох провідних вітчизняних і зарубіжних економістів (українських вчених О.Д. Василюка, О.В. Васюренка, А.С. Гальчинського, О.В. Дзюблюка, А.М. Мороза, С.В. Мочерного, М.І. Савлука, М.Д. Алексеєнка; західних економістів Ф. Мишкіна, П. Роуза, російських вчених Е.Ф. Жукова, В.І. Колесникова, О.І. Лаврушина, Г.С. Панової, В.М. Усоскіна). Безпосередньо спроби проаналізувати та окреслити шляхи вирішення проблеми недостатньої адекватності вітчизняного банківського капіталу, процесам його концентрації зроблені у публікаціях Ю.Прозорова, Н. Слав'янської, О. Сугоняко, А. Вожжова. Існуючі дослідження досить повно відображають як специфіку окремих елементів банківського капіталу, так і їх взаємозв'язок. Проте за сучасних умов постає необхідність дослідження проблеми достатності капіталу українських банків з точки зору визначення їх спроможності виконати вимоги Базельського комітету, і, відповідно, активно й успішно працювати на міжнародному фінансовому ринку, що недостатньо висвітлено у науковій літературі.

Серед вчених існують різні підходи до визначення самого поняття капіталу банківської установи. Так, іноді капітал банку розглядається в широкому розумінні, а саме: як сукупність власного, залученого та позикового капіталу [4, с. 88–89]. Проте найчастіше цим поняттям називають власні кошти банку, що належать засновникам або акціонерам [9, с. 41]. Надалі, говорячи про капітал банку матимемо на увазі саме останнє визначення, тобто власний капітал банківської установи.

При написанні статті зроблена спроба виконати такі основні завдання:

- виявлення існуючих тенденцій капіталізації вітчизняної банківської системи;
- визначення факторів, які стримують активне нарощення капіталу банків;
- аналіз основних положень Базельських стандартів та їх впливу на банківську систему України.

Власний капітал банку становить незначну частину банківських ресурсів, адже банк за своїм економічним призначенням виступає посередником на фінансовому ринку і працює переважно на «чужих» грошах. Та не слід занижувати важливість власних коштів для банківських установ, адже капітал банку забезпечує економічну самостійність і фінансову стійкість банку. Власний капітал необхідний для:

- покриття непередбачуваних збитків за активними операціями;
- підтримання впевненості контрагентів (вкладників та кредиторів) у спроможності банківської установи підтримувати ліквідність, платоспроможність, здійснювати активні та пасивні операції;
- забезпечення інтересів контрагентів у випадку ліквідації банку;
- збереження та підвищення довіри акціонерів (власників);
- дотримання банківського законодавства, яке встановлює обов'язкові для виконання банком нормативи капіталу.

Проблема недостатньої капіталізації банків України на даному етапі розвитку економіки, на хвилі економічного піднесення загострюється. Для дослідження формування капіталу банківських установ України проаналізуємо динаміку обсягів їх сплаченого статутного капіталу. Останніми роками склалася стійка тенденція до зростання статутного та балансового капіталу банків при одночасному скороченні кількості банківських установ (табл. 1).

Таблиця 1

Показники діяльності комерційних банків України за 2000 – 2003 рр. [2]

№ з/п	Показник (на кінець періоду)	2000	2001	2002	2003
1.	Кількість банків за реєстром	195	189	182	179
	Темпи приросту (зменшення) кількості банків, %	–	3,08 %	3,70%	1,65 %
2.	Банки з іноземним капіталом:				
	□ кількість банків	31	21	20	19
	□ сплачений статутний капітал, млн. грн.	725	946	1046	1152
	□ питома вага у загальному обсязі капіталу банків, %	19,8 %	20,7 %	17,4 %	14,2 %
	Темпи приросту обсягів сплаченого статутного капіталу банків з іноземним капіталом, %	–	30,5 %	10,6%	10,1 %
3.	Сплачений статутний капітал діючих банків, млн. грн.	3666	4576	6003	8116
	Темпи приросту обсягів сплаченого статутного капіталу, %	–	24,8 %	31,2 %	35,3 %

Невтішним фактом є те, що зменшення кількості комерційних банків переважно пов'язане з їх ліквідацією, й лише незначна частина – з процесами реорганізації банківської системи. Так, у 2002 р. з 12 виключених з реєстру банків 10 було ліквідовано, а лише два банки пройшли процедуру реорганізації. Такі кількісні зміни мають двоякий характер: з одного боку, негативно відображаються на довірі суспільства та банківських установ, підривають авторитет банківської справи, а з іншого, на фінансовому ринку в процесі конкурентної боротьби залишаються найсильніші, найбільш фінансово стійкі банки, які найкраще можуть задовольнити потреби своїх клієнтів.

Водночас привертає увагу і те, що незважаючи на загальну тенденцію до нарощення статутного капіталу вітчизняних банків, питома вага сплаченого статутного капіталу банків з іноземним капіталом впевнено знижується з 20,7 % у 2001 р. до 14,2 % у 2003 р., хоча кількість таких банків за цей період істотно не зменшилась – з 21 до 19. Та й темпи приросту статутного капіталу банків з іноземним капіталом значно нижчі за середньобанківські. Так, у 2003 р. приріст статутного капіталу банківської системи був втричі більшим, ніж у банків з іноземним капіталом. Отже, іноземні інвестори не поспішають вкладати свої кошти в нашу банківську систему. Як свідчать експерти, в Україні склалися несприятливі адміністративні, податкові та економічні умови для інвестицій у банківську систему, що знижує привабливість банківської діяльності для іноземного інвестора [6]. Стримує капіталовкладення у банківський бізнес і значне посилення ризиків, зокрема кредитного, валютного та ризику ліквідності.

За умови достатності капіталу для покриття збитків за вже сформованими активами, банк, формуючи нові активи, для подальшого підтримання своєї платоспроможності, має нарощувати свій власний капітал принаймні на тому самому рівні, що й збільшення активів. Якщо ж капіталізація банку недостатня, то темпи зростання капіталу мають перевищувати аналогічний показник для активів. Розглянемо динаміку й співвідношення активів та капіталу комерційних банків України за 1999 – 2003 рр. (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка та співвідношення капіталу та активів
комерційних банків України за 1999 – 2003 рр. [2]**

Показник (на кінець періоду)	1999	2000	2001	2002	2003
Капітал комерційних банків України, млн. грн.	5878	6450	7854	9981	13051,4
Темпи приросту капіталу, %	-	9,73	21,77	27,08	30,76
Обсяг активів комерційних банків України, млн. грн.	25806	36890	47229	63992	105559,3
Темпи приросту активів, %	-	42,95	28,03	35,49	64,96
Відношення приросту активів до приросту капіталу	-	4,41	1,29	1,31	2,11

Отже, як випливає з даних таблиці, банківська система України інтенсивно нарощує обсяги активних операцій. Однак, порівнюючи темпи зростання активів з темпами нарощення капіталу, можна відзначити, що приріст активів відбувався швидше і у 2003 р. більше як удвічі випереджав темпи приросту капіталу комерційних банків. Така ситуація економічно виправдана і не загрожує стабільності банківської системи лише за умов підвищеної капіталізації банків, коли обсяг сформованого власного капіталу є достатнім для захисту інтересів вкладників та кредиторів. Але вона неприпустима за умов недостатньої капіталізації українських банків.

Асоціація українських банків (АУБ) вже тривалий час акцентує увагу на загостренні проблеми відставання темпів капіталізації банківської системи від темпів зростання її активів, причому ця проблема стосується як малих, так і середніх та великих банків. Є всі підстави вважати

її системною. За розрахунком АУБ виникнення реальної проблеми достатності капіталу банківської системи особливо загостриться вже у 2005 р., коли держава може відчутти невідповідність можливостей банківської системи потребам нашої економіки [6, с. 35].

Основним показником, що дозволяє оцінити достатність капіталу, тобто здатність банку захистити інтереси своїх кредиторів та вкладників від незапланованих збитків, є показник достатності (адекватності) власного капіталу. Показнику достатності стали надавати основну роль в управлінні банківським капіталом наприкінці 70-х років, але кожна країна мала свої підходи до його визначення.

У 1988 р. на міжнародній нараді представників великих банків у м. Базель була розроблена і прийнята до використання у банківській практиці принципово нова методика аналізу капіталу банківської установи. Вона мала на меті виробити єдині підходи до регулювання та аналізу банківської діяльності для банківських систем різних країн. В основу цієї методики було покладено розрахунок коефіцієнта достатності капіталу (коефіцієнта Кука).

Відповідно до Базельської угоди 1988 р. (її положення отримали назву стандарту «Базель-1») коефіцієнт достатності капіталу розраховується як співвідношення капіталу до активів, зважених на ризик. Капітал банку вважається достатнім, якщо капітал становить не менше 8 % активів, зважених на ризик. Крім того, Базельським комітетом було встановлено і мінімальний розмір статутного капіталу банку (на той час 5 млн. ЕКЮ).

До 1993 р. банківські системи більшості розвинутих країн Заходу почали застосовувати стандарти «Базель-1». Поступово до Базельської угоди приєдналися й країни СНД, у тому числі й Україна.

Національний банк України, відповідно до стандартів «Базель-1», встановив три нормативи капіталу: норматив мінімального розміру регулятивного капіталу банку (Н 1), норматив адекватності регулятивного капіталу (Н 2), норматив адекватності основного капіталу (Н 3). Проте, враховуючи нестабільність вітчизняної економіки, вимоги до показника адекватності регулятивного капіталу в Україні стали більш жорсткими з 1.01.2004 р. – 10% порівняно з 8% за Базельськими стандартами.

Діючий в Україні норматив адекватності капіталу у середньому по банківській системі відповідає вимогам Базельських стандартів (тому можемо говорити про достатність капіталу вітчизняної банківської системи), але протягом останніх років він знижується (до 15% у 2003 р. проти 21% у 2001 р.) [3]. Якщо така тенденція зберігатиметься й надалі, вітчизняна банківська система вже найближчими роками може відчутти недостатність капіталу для подальшого нарощення активних операцій за умов зростаючої економіки.

Проте застосування методики «Базель-1» для визначення адекватності капіталу на практиці має свої недоліки. Зокрема, під час аналізу ризиковості активів не враховуються відмінності у рівні кредитного ризику за окремими кредитними угодами з клієнтами банку. Враховуючи недоліки існуючої методики, на початку 2002 р. Базельський комітет з банківського нагляду прийняв нові банківські стандарти (Basel II Capital Accord), які складаються з трьох основних складових:

- 1) вимоги до мінімального розміру капіталу;
- 2) нагляд за достатністю капіталу;
- 3) публічне розкриття інформації.

Нова Базельська угода, метою якої стало підвищення міжнародних банківських стандартів й прозорості звітності, була неоднозначно сприйнята серед банкірів. Так, положення угоди викликали різку критику з боку експертних комісій США, Японії й Латинської Америки, які дійшли висновку про недостатню ефективність методів стандартизації й нагляду за виконанням угоди, надмірну складність нових стандартів і можливості провокування ними нечесної конкуренції у банківській сфері [12].

Звичайно, головною проблемою, що виникла у процесі уніфікації стандартів для різних країн світу, стала неоднорідність розвитку економіки й банківської справи, які неоднакові за своєю структурою й рівнем розвитку в різних країнах. На цьому, зокрема, наголошували й представники Центробанків і міністерств фінансів країн Південно-Східної Азії. Відповідно до їх прогнозів, після введення стандартів «Базель-2» більшість банків регіону зникнуть, не витримавши конкуренції за таких жорстких правил банківської діяльності. Це відноситься і до вітчизняних банків, які також не мають високих конкурентних позицій у світі за нових стандартів [12].

Система «Базель-2» пропонує нові підходи до оцінки достатності капіталу. Основна її відмінність від попередньої угоди полягає у новій методології оцінки кредитних ризиків фінансових установ. Стандарти «Базель-2» жорсткіше за «Базель-1» пов'язують вимоги достатності капіталу з консолідованими банківськими ризиками. Відтак беруться до уваги не лише ризики безпосередньо банківської установи, а й його афілійованих організацій, у капіталі яких він бере участь.

Неоднозначними є оцінки впливу введення нових стандартів на достатність власного капіталу для різних банків. Вимоги до нормативу адекватності капіталу не зміняться – вони залишаться на рівні 8 %, проте зміниться методика розрахунку капіталу та активів, зважених на ризики. Наприклад, за прогнозами експертів, для найбільшого банку Великобританії «HBOS» застосування стандартів «Базель-2» означатиме зменшення рівня достатності власного капіталу більш як на 25 %, а для Deutsche Bank, навпаки, можливий його приріст приблизно на 20 % [13].

Базельська угода пропонує кілька варіантів оцінки кредитних ризиків:

- стандартизований підхід означає застосування зовнішньої оцінки кредитів (на основі рейтингів незалежних рейтингових агентств);
- підходи, засновані на внутрішніх рейтингах (припускають, що окремі банки самі визначатимуть елементи, необхідні для розрахунку достатності капіталу).

Окремі великі міжнародні банки одержать право самостійно оцінювати свої ризики й формувати резерви, тоді як інші змушені будуть звертатися до оцінки ризиків незалежними рейтинговими агентствами. У зв'язку із цим деякі банки одержать незаперечні конкурентні переваги – низька оцінка ризику спричинить зниження резерву й збільшення вільного капіталу. Інші банки, які таких переваг не матимуть, можуть відчувати брак капіталу. Виникне необхідність створення банківських об'єднань, що призведе до уповільнення розвитку економіки й монополізації світового ринку великими міжнародними банками [12].

Нові правила вимагатимуть від банків вдосконалити власну технологічну базу для належного управління ризиком. Зокрема, банки повинні мати систему щоденної оцінки ризиків і забезпечення внутрішньої системи контролю над цими процесами. За оцінками провідних міжнародних аналітиків, великим європейським банкам необхідно буде витратити від 30 до 160 млн. доларів США для приведення своїх технологічних систем обробки інформації у відповідність до вимог нормативів «Базель-2». При цьому нездатність фінансових інститутів привести свої технологічні бази відповідно до нових стандартів може негативно позначитися на репутації й курсах акцій банків, а, отже, й на їх міжнародному рейтингу [13].

Сьогодні українські банки для управління ризиками застосовують систему «Базель-1», але перехід до нових стандартів «Базель-2» неминучий, якщо вітчизняні банки бажають бути повноцінними партнерами на міжнародному фінансовому ринку. Фінансово-банківські структури Швейцарії рекомендують працювати з банками, інвесторами й позичальниками тільки в рамках механізмів і технологій Базель-2. Водночас, розробляється нова система «Базель-3» (Global Custody), стандартами якої передбачатиметься створення єдиного загальносвітового фінансового простору.

Приєднанню українських банків до стандартів «Базель-2» перешкоджатиме відсутність достатньої практики в оцінці ризиків за міжнародними правилами. У пропонованих стандартах

ризика повинні оцінюватися на основі статистично-математичних методів, однак в історії наших банків ще не накопичена необхідна статистична інформація, до якої можна було б застосовувати ці методи.

Вимоги «Базель-2» впроваджуватимуться центральними банками більшості країн, у тому числі й Національним банком України, у 2006 – 2007 рр. Однак як для власників, так і для топ-менеджерів банків важливо вже сьогодні розуміти високу значущість майбутніх змін у банківському регулюванні і працювати у напрямі збільшення капіталізації банківських установ.

Що ж нині заважає вітчизняним банкам збільшувати свій капітал? На нашу думку, факторами, що стримують капіталізацію банківської системи України, є такі:

- *низька інвестиційна привабливість наших банків та зниження їх прибутковості.* Акції українських банків мають для своїх власників невисоку доходність, яка знижується ще й тим, що прибутки банків переважно направляються на нарощення капіталу, а тому реальних дивідендів власники акцій, як правило, не отримують. Водночас останніми роками знижується прибутковість банківського бізнесу, а тому головне внутрішнє джерело зростання капіталу – реінвестування прибутку – має обмежені можливості щодо його застосування;
- *обмеженість сфер вкладання банківських ресурсів.* Сьогодні практично не працює фондовий ринок, відсутні або мають обмежене застосування механізми лізингу, іпотечного кредитування. Внаслідок цього банки не можуть належно диверсифікувати свій портфель активів і, зрозуміло, знизити ризикованість свого бізнесу, а також не мають нових напрямків збільшення прибутковості своєї діяльності, що обмежує можливості підвищення капіталізації, зокрема через рефінансування прибутку;
- *недосконалість банківського та податкового законодавства,* що не сприяє розвитку фінансового ринку, знижує інвестиційну привабливість банківського бізнесу;
- *недостатня прозорість та надійність банківської діяльності.* Ми ще тільки на шляху переходу від доволі формальних кількісних оцінок фінансового стану банків до якісної діагностики, здатної визначити довгострокові перспективи банку;
- *низька якість банківського менеджменту.* Вітчизняна банківська система є ще досить молодою, а тому особливо гостро відчувається брак менеджерів-професіоналів, що негативно відображається і на якості банківських послуг, і на ефективності ризик-менеджменту та банківських установ у цілому.

Отже, із запровадженням стандартів «Базель-2» проблема достатності банківського капіталу в Україні ще більше загостриться. Відбудеться скорочення обсягів власного капіталу, що призведе до зниження обсягів кредитування реального сектора економіки. Тому застосування подібних стандартів створюватиме значні проблеми для банківської системи України, серед яких:

- зниження капіталу банків внаслідок застосування нової методології визначення адекватності банківського капіталу;
- необхідність значних капіталовкладень у вдосконалення технологічної бази для реалізації принципів «Базель-2»;
- необхідність отримання банками міжнародного рейтингу, що також вимагатиме значних додаткових витрат;
- відсутність вітчизняних рейтингових агентств, які б могли проводити оцінку ризику для банків.

Напередодні введення в дію нових Базельських стандартів у країнах Євросоюзу, а у подальшому і в Україні, вирішення зазначених проблем набуває державної ваги. НБУ для прискорення процесу капіталізації банківської системи повинен забезпечити прозорість фінансових ринків, включаючи як банківські, так і небанківські фінансово-кредитні установи. Крім того, Центральний банк має розробити для банків методологічні документи, які регулюватимуть процес входження України до системи «Базель – 2».

Але і самі акціонери банків, якщо вони турбуються про майбутнє своїх капіталовкладень, повинні насамперед вирішити питання про достатність капіталу та відповідність його вимогам Базельських стандартів – адже саме капітал, виконуючи захисну функцію, стає індикатором надійності і фінансової стійкості комерційного банку.

Література

1. Алексеенко М. Д. Капітал банку: питання теорії і практики. Моногр. – К.: КНЕУ, 2002. – 276 с.
2. Бюлетень НБУ. – 2003. – № 11.
3. Вісник НБУ. – 2004. – № 6. – С. 11.
4. Вожжов А.П. Банківський капітал в економіці України //Фінанси України. – 2003. – №8. – С. 88–97.
5. Вожжов А.П. Інвестиційне кредитування малими банками //Фінанси України. – 2003. – №12. – С. 84–97.
6. Економічний розвиток України після грошової реформи 1996 року //Вісник НБУ. – 2003. – №10. – С. 44–45.
7. Кочетков В.Н., Омельченко А.В. Основы экономического анализа банковской деятельности. – Киев: Украинско-финансовый институт менеджмента и бизнеса, 1998. – 168 с.
8. Левицкий Б. Дефицит адекватности //Комп&ньон. – 2003. – №47. – С. 22–23.
9. Примостка Л.О. Фінансовий менеджмент в банку: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 1999. – 280 с.
10. Прозоров Ю. Концентрація банківської системи України: подальші перспективи //Вісник НБУ. – 2003. – № 1. – С. 54–56.
11. Сугоняко О. Капіталізація банків: нова тенденція //Вісник НБУ. – 2003. – № 10. – С. 34–36.
12. www.bin.com.ua
13. www.bankir.ru

Земський І. С.,

здобувач Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України

Спадковезність і об'єктивність економічних реформ на пострадянському просторі

*Страшишь с начала много попевать
Страшишь народ к победам приучать
Чтоб в слабости своей он признавался
Чтоб каждый день в спасителе нуждался
Чтоб он тебя не сравнивал ни с кем
И почитал нуждою принужденье*
М.Ю. Лермонтов

В статье изложены общие причины экономического упадка в странах СНГ. Указывается определяющая роль в этом наследственности новой политической власти относительно советской партийной бюрократии. Рассматриваются условия, при которых возможны изменения сложившихся тенденций в экономике этих стран.

The given article presents the common for the CIS countries causes of an economic decline. It also grounds that the soviet party bureaucracy, being the heritage of a new political power, has proved to be crucial in the mentioned above process, as well as it defines the conditions enabling to change the current tendencies in the economies of the CIS countries.

Ключові слова: державні інститути, економічні відносини, функціонування ринку, бюрократія, тінізація економіки, грошові знаки.

Незважаючи на різноманітність методів реформувань економіки у різних країнах СНД їх результати повсюдно були схожими – скорочення обсягів виробництва та розшарування суспільства з утворенням значної верстви людей, що живуть поза межею бідності. Що ж зумовило характер таких змін і чи можна вважати його об'єктивним?

На це питання необхідно відповісти, щоб зрозуміти сучасне становище економіки країн СНД і що потрібно змінити для значного прискорення розвитку виробничого потенціалу цих держав.

Причини стану економік, що склався на пострадянському просторі, розглядало багато дослідників. Окремий розділ у своїй книзі «Інформаційна епоха» присвятив дослідженню розвалу Радянського Союзу та подальших перетворень М. Кастельс. У деяких статтях проаналізовано процеси, що відбуваються в Росії, Н.П. Шмельовим. Автори, наголошуючи на політичних рушіях перетворень, недостатньо приділили уваги економічному світогляду правлячої еліти, що проводила реформи. У результаті не було беззаперечно обґрунтовано об'єктивність результату реформ.

У цій статті, відслідковуючи еволюцію суб'єктів, які здійснювали реформи, робиться спроба всебічно підтвердити об'єктивність процесів в економіці країн СНД.

Основною причиною характеру реформ на пострадянському просторі була стабільність методів функціонування державних інститутів, що при нових економічних відносинах іншого результату дати не могли. Радянський бюрократичний апарат, що практично зберіг свою ієрархію, продовжував у звичному стилі здійснювати управлінські функції. Приватна власність при вузькоклановому, а іноді і монопольному доступі до використання ресурсів – інформаційного, капіталу (кредитів), дефіцитної сировини, створили всі умови для формування надприбуткових сфер діяльності.

Але об'єктивний характер змін це аж ніяк не неминучість. Це відсутність можливості шляхом демократичного виборчого процесу взяти владу людині (партії), яка б змінила систему цінностей і методику перерозподілу національного багатства. Для того, щоб така людина могла прийти до влади, слід досягти такого рівня, при якому у суспільстві, де з'явиться пасіонарна сила, здатна протистояти всебічному тискові влади. На пострадянському просторі такою силою виявилися лише національні рухи країн Прибалтики, що зуміли здолати всемогутній радянський бюрократичний апарат. Що ж являла собою радянська еліта останніх років СРСР, яке її ставлення до свого місця в економіці? Для аналізу її світогляду, економічних пріоритетів необхідно проаналізувати, за яких умов, і на яких традиціях вона формувалася – еволюцію радянської фінансової системи. Там, де людина безпосередньо пов'язана з перерозподілом суспільного багатства, вона завжди змушена враховувати вже сформовані схеми фінансових потоків і поточні потреби еліти суспільства.

Встановлення влади Рад відбулося в той час, коли затяжна війна і неефективне управління державою остаточно зруйнували баланс народного господарства. Переорієнтація економіки для цілей війни – виробництво усе більшої частки неспоживчих цінностей, викликало наростаюче перевищення платоспроможного попиту над пропозицією споживчих товарів. Хронічний дефіцит продовольства у центральних і західних губерніях Російської імперії спостерігався вже з 1916 р. [1]. Разом з активною емісією паперових грошей це викликало гіперінфляцію, руйнування грошового обігу. За таких умов диктатура була єдиною можливістю більшовиків утриматися при владі. Диктатура дозволяла мінімізувати використання фінансових інструментів, використовуючи експропріацію будь-яких цінностей.

Різні експерименти з грошовими знаками, аж до повного скасування грошей, уряд проводив до кінця грошової реформи 1922–1924 рр. Ленін у своїх творах доводить, що фінансова система може раціонально функціонувати тільки при більш-менш стійкій грошовій системі (відсутності гіперінфляції). Введення червонця, що мав золоте і товарне забезпечення, призвело до приборкання радянською владою інфляції і стабілізувало державні доходи. З кінця 1923 р. був встановлений податок на прибуток промислових підприємств у розмірі 70 %, що став основним джерелом доходів держбюджету [2]. Незважаючи на значні успіхи НЕПу у відновленні народного господарства, до кінця 20-х років економіка країни зіштовхнулася з загрозою застою. Держава повинна була збільшити промислове виробництво, особливо важку індустрію і виробництво зброї. Зовнішнє кредитування виявилось неможливим, а зацікавлення людей до переходу на будівництво високими зарплатами за умов дефіциту споживчих товарів, спровокувало б інфляцію. Концентрація сільгосппродукції у приватній власності і реалізація її переважно на ринкових умовах за вільними цінами, при завищених цінах на промтовари і низькій платоспроможності більшості селян, загрожували сплеском цін на продовольство. Радянський уряд, не замислюючись над можливістю проведення складної фінансової політики, що стимулював би випереджальний ріст важкої індустрії, вибрало найпростіший шлях – згорання НЕПу і колективізації сільського господарства.

Слід відзначити, що в 20-і роки розвивалися ще і інші напрями економічної думки, але їх підхід до аналізу ситуації у народному господарстві і рекомендації жодним чином не влаштували керівництво країни Рад, що суворо дотримувалось марксистської ідеології. З економістів, які проповідували трудову теорію вартості найпринциповішої позиції дотримувався Преображенський, що висунув тезу первісного соціалістичного нагромадження. Його ідея виходила із необхідності накопичення коштів для індустріалізації за рахунок сільського господарства. Засуджуючи зниження цін на промтовари 1924 р. і зниження в наступному році сільськогосподарського податку, ним був сформульований «парадокс Преображенського»: для забезпечення рівноваги реалізації слід порушити еквівалентність обміну. Передбачався перехід від

статистичної ринкової рівноваги до динамічної. За умов нерівноваги ринку, дефіциту основного капіталу в промисловості, необхідне різке підвищення ставок банківського відсотка по вкладах, щоб залучити ресурси зі споживчого сектора на цілі інвестування. Для цього потрібна стійка система кредитних відносин, і наявність еластичності частини заощаджень у доходах стосовно банківського відсотка. При відсутності того й іншого залишаються інфляція і податкові методи фінансування необхідних інвестицій [3]. Розвиваючи модель побудови соціалізму за К.Марксом, Преображенський дійде висновку про неминучу неконкурентоспроможність державної соціалістичної власності порівняно з приватною, за що зрештою і був репресований. Преображенський виявився правий у тому, що при сформованій системі управління і матеріального заохочення державна власність буде малоефективною.

З початком світової економічної кризи 30-х років, значно упали ціни на промислове устаткування і Радянський Союз почав його скуповувати на пільгових умовах з відстрочкою оплати. Але падіння світових цін на сільськогосподарську продукцію незабаром виявилось ще більшим і Радянський Союз виявився неспроможним розрахуватися по боргах. Основне джерело валюти уряд СРСР вбачав в експорті зерна і тому різко збільшив хлібозаготівельні плани, повністю спустошуючи новостворені колгоспи. Економічний стан селян швидко погіршувався, втрачався смисл залишатися в селі, особливо для молоді. У 1929 р. в міста виїхало понад 7 млн., у 1930 р. – 9,2 млн., у 1931 р. – 10,8 млн. селян. Забезпечити роботою і засобами для існування цю наростаючу масу радянський уряд уже не могло й у грудні 1932 р. ввів систему внутрішніх паспортів, істотно обмеживши волю пересування громадян. Не отримуючи за свою роботу винагороди, що хоча якимось забезпечує елементарні потреби людини, новоспечені колгоспники працювали без зацікавленості, халатно, найчастіше навмисне допускаючи значні втрати врожаю. Неврожай і прихований опір хлібозаготівлям невідповідних розмірів призвели до провалу державних планів по заготівлі зерна 1932 р. Так, в Україні план був виконаний лише на 40 %, з 24,5 тис. колгоспів тільки 1,5 тис. виконали його повністю [4]. Розгорнувши спочатку піар кампанію у пресі про розкрадання зерна, радянська влада незабаром підключила силові структури для обшуків і вилучення «розкраденого соціалістичного майна». Знайти зерна вдалося небагато. Тоді, обвинувачуючи у причетності до розкрадань місцеві керівні кадри, московські правителі завдали удару по найбільш, на їх думку, антирадянське налаштованих елементах, що зривають будівництво соціалізму – українських селянах, козаках Кубані і німцях Поволжя, перетворивши для них голод на голодомор. Була встановлена система натуральних штрафів, відповідно до якої у «несвідомих» колгоспників і одноосібників відбиралися їстівні припаси – м'ясо, сало, картопля. Кількість жертв цієї боротьби з товарно-грошовими відносинами, обчислюване мільйонами, уже ніколи точно не буде встановлено. Бачачи безперспективність тотальної комунізації сільського господарства, Сталін 19.01.1933 р. ініціював Постанову РНК СРСР «Про обов'язкові постачання зерна колгоспами й одноособовими господарствами», яким установлювалося, що тільки заздалегідь визначена частина зерна у вигляді податку буде віддаватися державі, а інше зерно належало виробникові [5]. Поверталася зацікавленість якщо не колгоспників, то керівників колгоспів у результатах їх праці.

Держава перетворила натуроплату на основний вид доходів колгоспників, практично виключивши оплату праці грошима, що вкрай обмежило присутність селян на споживчому ринку. Ще більш ніж об'єм споживання, будівельники соціалізму звузили ринок пропозиції, фактично звівши його до сектора товарів повсякденного попиту. Здавалася б, цілком безкоштовна медицина й освіта, виділення житла, заниження вартості побутових послуг були великим досягненням радянської влади і єдиною можливістю для задоволення потреб широких злиденних мас населення. Але це формувало і традиційний «споживчий кошик», що не потребує цих витрат,

породжуючи цінові диспропорції по галузях, відповідні тарифи оплати праці. Оплата праці і робітника й службовця не припускала таких витрат, а тому унеможлилювала швидке збагачення.

Незалежність оплати праці від прибутку, обрання визначальним фактором успішності – обсягу валового виробництва, нав'язували, особливо в будівництві, марнотратство, недбалість і безвідповідальність трудящих. Незацікавленість керівників підприємств у підвищенні рентабельності і зниженні собівартості виробництва передбачалась самою існуючою фінансовою системою. Реалізуючи товар поза ринком, підприємство майже не одержувало зворотних сигналів від споживача, нерациональність структури виробництва не знаходила противаг. Формально, будучи госпрозрахунковим, підприємство не могло самостійно змінити асортимент вироблених товарів, оновити основні фонди, збільшити зарплату, змінити склад покупців, постачальників. Економіка, позбавлена ринкового механізму регулювання, виявилася здатною розвиватися лише екстенсивно. Інтенсивні методи розвитку вимагають зацікавленості й ініціативності управлінського персоналу, що суперечило жорсткій плановій системі, яка склалась у Радянському Союзі.

Природу функціонування ринку, його необхідність як механізму оптимізації використання ресурсів пояснили представники неоавстрійської економічної школи. Критикуючи класичний підхід, вони перевели акцент із вивчення ринкового процесу на вивчення ринкової рівноваги. Фрідріх фон Хайек справедливо зазначав, що стандартний класичний підхід відображав ринковий процес як оптимальне використання наявних ресурсів при володінні необхідної інформації щодо цієї системи переваг і наявних різноманітних засобів досягнення цього оптимального використання. Але дані, від яких відправляється економічний розрахунок, не бувають дані окремого розумові для обчислень. Знання обставин існують у формі розсіяних часток неповних і суперечливих знань, якими володіють індивіди. І конкуренція – це той процес, за допомогою якого агенти отримують і передають знання. Ціни являють собою сигнали, засіб повідомлень знань. Вони є інструментом координації індивідуальних дій при здійсненні передачі розсіяного знання [6]. У суспільстві успіх кожного індивіда залежить від одержання інформації про суть дій інших людей, щоб мати можливість пристосувати до них власні вчинки.

І. Кірцнер, поглиблюючи розгляд функціонування ринку, аналізує функції підприємця в ньому. У ринковому процесі цінові сигнали самі виробляються за допомогою процесу навчання, який підштовхує індивідуальні плани до координації, тобто координація інформації приводить до координації дій. А підприємець являє собою вектор сполучення попиту та пропозиції. Будучи ініціатором усупільнення знань, він є передумовою формування цін. Прибуток слід шукати там, де частки знань інформації ще не приведені у відповідність один з одним.

Навіть там, де угоди пов'язані з нульовими витратами і не ускладнені іншим способом, досягнення стану рівноваги жодним чином не гарантоване. Імовірності безкоштовного придбання інформації про наявні сприятливі можливості жодною мірою недостатньо, щоб гарантувати, що ці можливості будуть помічені. Мати безкоштовний доступ до інформації ще не означає знати цю інформацію. Щоб скористатися наявними можливостями, спочатку людина повинна їх усвідомити. Нульові трансакційні витрати самі по собі не гарантують, що можливість угоди буде виявлена [7].

Таким чином, ринковий процес являє собою відтворення з постійно змінюваними умовами і можливостями одержання прибутку. Для успішного функціонування ринку необхідні зацікавленість і творча віддача якомога більшого числа його учасників. Це забезпечить природну, без втручання держави, постійну зміну фізичного попиту й зацікавленість виробника максимально швидко його задовольнити, тобто підтримка розширення обсягу виробництва і споживання. І завдання держави за таких умов зводиться до коригування і недопущення виходу фізичного

попиту за визначені рамки, необхідні для дотримання заданих морально-етичних норм поведінки людини.

Що ж вдалося досягти громадянським суспільствам західних демократій 70–80-х років, а що суспільствам соціалістичних держав? Якщо капіталістичні держави не бажали обмежити явно нерациональне споживання – торгівля зброєю, легалізація легких наркотиків, проституції та ін., то соціалістичні держави більш обдуманно поставились до регулювання споживання, але при відсутності ринкового механізму вони не могли автоматично реагувати на зміни попиту, і змушені були тотально планувати всі етапи виробництва й реалізації. Як результат – несвоєчасне відновлення технологій виробництва, впровадження досягнень НТР виключно адміністративними рішеннями, неефективність окремих галузей.

До 70-х років радянська економіка вже не могла підтримувати темпи росту за рахунок екстенсивних методів розвитку, і хоча вал продовжував нарощуватись, якісні характеристики товарів у більшості галузей почали поступатись світовим аналогам. Після смерті Сталіна у боротьбі за владу зіштовхнулися чотири угруповання бюрократії: керівництво господарських відомств, командування ВПК, партійно-радянський апарат і керівництво репресивного апарату на чолі з Берією. Перемогу господарників Маленкову закріпити не вдалося, і влада перейшла до партійної бюрократії, очолюваної Хрущовим. Країна позбулася жахів репресій і атмосфери страху. Але встановлення пріоритетом «організаційної роботи партії» не дозволяло сконцентруватися на питанні матеріальної зацікавленості трудящих і раціоналізувати управління народним господарством. Крім істотної обмеженості товарних відносин, головною перешкодою прогресу стала політична система добору керівних кадрів. Поступове послаблення ідеологічних вимог вивело на перший план матеріальну зацікавленість бюрократії. Починаючи з 60-х років, основним критерієм добору до еліти стали вольові й емоційні здібності людини – уміння «організувати роботу», примусити підлеглий колектив виконувати поставлені задачі навіть на шкоду власним інтересам. І головне – уміння здаватися керівництву найпотрібнішим і вірним, уміння піднести власні заслуги. Ефективність самого господарювання не визначалася ні прибутковістю, ні раціональністю, ні екологічною безпекою виробництва, а тільки лише нарощуванням валу. Зловживання владою, корупція, особливо господарських керівників, перетворюється на повсякденне явище. Керівники підприємств, насамперед великих, стають усе більш незалежними, здатними «вирішувати питання» – коригувати у всіх інстанціях плани виробництва і постачань. Реформи Андропова, що намітив реально задіяти механізм матеріальної зацікавленості і припинити розклад моралі бюрократії і суспільства у цілому, призупинилися тільки-но розпочавшись, у зв'язку зі смертю, фактично вбивством генерального секретаря. Надалі прищемляти інтереси правлячої бюрократії, перешкоджати росту її корупційності ніхто не збирався.

М.С. Горбачова привело до влади вже нове покоління бюрократії, у своїй основі непрофесійне і некомпетентне в питаннях аналізу економічного і політичного розвитку, але добре вмюючи збирати ренту з підконтрольних йому господарських суб'єктів. Нова влада, розпочавши перебудову, по суті, виконувала соціальне замовлення бюрократів-господарників, що рвалися звільнитися від жорсткого контролю партійного апарату і силових структур. Некомпетентність партійної верхівки, що затіяла «перебудову», була тотальною. Проте зростало усвідомлення приватних інтересів бюрократа, корумпованість партійної і господарської еліти набувала всеохоплюючого характеру.

Слід зазначити, що руйнування планової економіки та комуністичної ідеології було поступовим, без великих потрясінь. Потихеньку на формальність перетворювалося централізоване планування. Прийняття «сухого закону» відразу спричинило проблеми з наповненням бюджету. Так зване послаблення адміністративного регулювання і «свобода підприємництва» породили

кооперативи, а потім і приватні підприємства. У цей приватний бізнес подалося багато керівників великих державних підприємств. Перепродуючи через свої приватні структури продукцію державних підприємств, ними керованих, вони переводили в готівку величезні суми, під яку в «країні дефіциту» не було споживчих товарів. Зростання виробництва на державних підприємствах тепер їх мало цікавило. Тоді-то і вирости знамениті «черги», ставши повсюдними. Дефіцит споживчих товарів провокував зростання цін. На завершальній фазі перебудови країну заповнили торговці, відкриття кордонів привело до того, що доларова готівка все більш входила в обіг і витісняла карбованець, що знецінювався як засіб нагромадження. Намагаючись стримати споживчий бум, вводяться талони, що видаються до заробітної плати на обмежені суми. Але це не вирішує проблем, а лише привчає до зловживань.

Відсутність противаг в особі сильних профспілок або партій, що відстоюють інтереси найманої праці, дозволили бюрократії самостійно формувати правове поле новостворених держав. У країнах західної демократії саме з посиленням позицій профспілок, і навіть монополізації ними права на пропозицію робочої сили, вдалося значно збільшити рівень мінімальної заробітної плати і вартість робочої сили. У Радянському Союзі «декоративні профспілки» самі були частиною бюрократичної системи, їх лідери реальної боротьби за інтереси робітників ніколи не проводили, і за нових умов не збиралися та й не вміли.

Іспит самостійності виявився непосильним для благополуччя пострадянських держав. Заморожування внесків, що почалося ще при Радянському Союзі, на рахунках Ощадбанку і гіперінфляція в кілька місяців знищили середній клас. «Фінансові піраміди» добили його залишки. Відділення колишніх республік митницями додатково руйнувало старі господарські зв'язки, виробництво, втрачаючи споживача, скорочувалося. Повсюдно розпочата «дармова приватизація», при повній відсутності декларації майна фізичних осіб, стала бенефісом тіньової економіки. Кримінальний і бюрократичний капітали зрощувалися, брали під контроль законодавчі органи і створювали відповідне своїм інтересам правове поле. Керівники раптом виявилися безконтрольними в управлінні своїми підприємствами і координаторами у їх приватизації. Їх обсіли приватні підприємці з пропозиціями заробити особисто для себе на підписанні невігідних для підприємств договорів. Виявилось можливим провести приватизацію держмайна без вкладення власного капіталу, беручи за умов гіперінфляції величезні довгострокові кредити під незначні відсотки, а найчастіше і просто за державний рахунок. Для знецінення ж об'єктів приватизації на них штучно скорочувалося виробництво, нарощувались збитки, безробіття, їх підводили під банкрутство. Інтереси державного бюджету ніхто не збирався відстоювати, оскільки бюрократія, пройшовши школу перебудови, вбачала у державі лише джерело власного збагачення. Тому, цілком реальні можливості провести приватизацію за рахунок заощаджень громадян навіть не розглядалися. Хоча навіть без індексації заощаджень у Російській Федерації на початок 1992 р. на рахунках у банках виявилось понад 900 млрд. крб., з яких близько 300 млрд. належало вкладникам фізичним особам. А всіх основних фондів, значна частина з яких зрозуміло не повинна приватизуватися, було на 2 трлн. крб. Як відзначають російські вчені, якби було неквапливе акціонування держпідприємств і компаній та індексування заощаджень, що існували в країні, відповідно до темпів інфляції, то перехід держпідприємств у приватні руки був би прийнятий населенням як закономірний природний процес, а не злодійська компанія [8]. Але проблема саме в тому, що ніхто не боїться «втратити обличчя», виглядати злодієм або навіть бандитом. На відміну від вільного підприємця описаного І. Кірцнером, головна задача підприємця СНД полягає не у пошуку ринкової інформації, а у пошуку даху, можливості відстігнути від державного бюджету.

Максимально сприяло тінізації економік і податкове законодавство, підштовхуючи кожен людину до відхилення від декларації всіх доходів. Виплата офіційної високої заробітної плати

стала альтернативою ощадливості і чесності, або порушник закону, або дурень, що виплачує більше половини нарахованої заробітної плати не працівникові, а до бюджету. Наприклад, в Україні у середині 90-х років прибутковим податком обкладалися вже доходи, що перевищують 6 доларів США на місяць, а доходи, що перевищують 130 доларів США на місяць, обкладалися за ставкою 50 %. На кінець 2003 р. оподатковувались особисті доходи, що перевищують 3,2 доларів США на місяць, а доходи, що перевищують 319 доларів США, оподатковувались за ставкою 40 %. Одночасно створено механізм законного обходження податку на прибуток для новостворених підприємств. А з урахуванням, що при експорті ПДВ не сплачується, а повертається з бюджету, максимально стимулюється створення експортноорієнтованої структури економіки. Швидке скорочення державного фінансування науки і помітне зменшення обсягів виробництва ВПК надзвичайно звузили впровадження нових високих технологій. Якість промислової продукції стає все менш конкурентоспроможною, і експорт країн СНД набуває сировинного характеру.

Декларація поточних доходів громадян не буде і не може бути повною доти, поки не задекларується все майно громадян. Визначеність майнового питання істотно звузить можливості отримання незаконних доходів і спростить їх виявлення.

Поки не буде створений механізм матеріальної зацікавленості керівництва держпідприємств у їх рентабельності, керівників міністерств у високих показниках галузей, не можна очікувати чесного і творчого виконання ними своїх службових обов'язків. Людина не тільки повинна бачити результати своєї праці, а й матеріально її відчувати. Є потреба на пострадянському просторі, щоб права найманої праці захищала впливова політична сила. На державному рівні відстоювати інтереси трудящих можуть впливові утворені знизу профспілки, або, що більш реально в країнах СНД, політичні партії. Партії можуть визначати політику держави при більш-менш широких повноваженнях парламенту, формуючи виконавчу владу. Якщо права трудящих обмежуються, то захищаючи ці права, навіть на шкоду інших цінностей, партії будуть підтримані виборцем.

Уряд тільки тоді зможе зневажити інтересами бюрократії й олігархії, коли матиме реальну опору в численному заможному середньому класі. Сьогодні жодна з країн СНД, у тому числі і Білорусь, не має структури суспільства, що дозволяв би урядові говорити від імені всього народу, виражаючи загальнонаціональні інтереси. Віра ж у краще майбутнє народу – необхідний елемент економічного прогресу для будь-якої держави. А щоб народ повірив у можливість швидкого покращення життєвого рівня, країнам СНД потрібно зробити структурні перетворення в державній вертикалі управління.

Література

1. Маркова А.Н. История мировой экономики. – М., 1998. – С. 145.
2. Там само. – С. 155.
3. Худокормов А.Г. Рынок и реформы в России: «история и теоретические предсказания». – М., 1995. – С. 150.
4. Кульчинський С. Причини голодомору в Україні //Дзеркало тижня. – 2003. – 2 серп.
5. Там само.
6. Израэл М. Кирцнер. Экономика XXI века. – 2003. – №12. – С.115.
7. Там само. – С. 119.
8. Шмелёв Н.П., Шанаев В.Н., Масленников А.А., Бажан А.И. //Экономика XXI века. – 2003. – № 12. – С. 119.

Ісмаїлов В. Б.,

аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Визначення оптимального кредитного портфеля банку
за умов ризику неповернення коштів позичальниками*

В статті розглядаються методическі підходи к формированию оптимального кредитного портфеля коммерческого банка с учетом фактора риска. Сформулированы методические рекомендации относительно усовершенствования структуры кредитного портфеля коммерческого банка в современных экономических условиях.

Some approaches to forming an optimum credit portfolio of a commercial bank with the risk factortaken into account are considered in the article. Some recommendations concerning the improvement of the credit portfolio structure under current economic conditions are also outlined.

Ключові слова: банківська система, кредитний портфель, балансовий капітал, залучені кошти суб'єктів господарської діяльності, вклади фізичних осіб, активи системи комерційних банків України.

Особливістю сучасного стану кредитної сфери України є надмірна кількість короткострокових позичок порівняно з довгостроковими. Значною є також частка проблемних кредитів. Із збільшенням термінів надання позики зменшується ймовірність своєчасного та повного виконання позичальником кредитної угоди. А, проте, серйозні інвестиційні проекти потребують довгострокового кредитування. Тому не зникає з порядку денного актуальне питання – як збільшити частку довгострокових кредитів і водночас зменшити ризик несвоєчасного повернення коштів позичальниками. Одним із засобів її вирішення є використання кредитними установами методів оптимізації кредитного портфеля, які враховують ризик неповернення коштів. Запропонована у цій статті методика дає змогу врахувати як вимогу максимізації очікуваного загального зведеного чистого доходу кредитного портфеля, так і вимогу мінімізації дисперсії доходу, тобто вимогу зниження ризику отримання загального зведеного чистого доходу в розмірі, меншому від очікуваного. Враховано також особливості індивідуального ставлення до ризику конкретного кредитора. Наведено приклад проведення необхідних розрахунків.

Зазначена вище проблема розглядалася певною мірою такими авторами як В. Галасюк, О. Кононенко, В.Л. Горелова, Е.Н Мельникова та ін. Але досі не було зроблено комплексної оцінки щодо визначення певних математичних моделей та їх застосування на практичній діяльності комерційних банків.

Викладення змісту дослідження. Кожен кредитний запит характеризується розміром позики Q , яку бажано було б отримати позичальнику в момент часу T_0 , та графіком повернення позичкових коштів і відсотків за ними. Цей графік повинен містити інформацію про розміри майбутніх платежів V_i , які здійснюватимуться позичальником у календарі моменти часу T_i , $i = 1, m$.

Позначимо нормативну добову ставку використання банком кредитних ресурсів як r . Тоді в разі прийняття банком кредитного запиту до виконання та за умови повного і своєчасного виконання позичальником кредитної угоди чистий дохід D банку, зведений до моменту часу T_0 , обчислюватиметься за формулою:

$$D = -Q + \sum_{i=1}^m \frac{V_i}{1 + r_i},$$

де r_i — ставка дисконту для моменту часу T_i .

$$r = (1 + r)^{T_i - T_0} - 1, i = 1, m.$$

Припустимо, що кредитний запит має характеристики, наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Опис кредитного запиту(дані умовні)

Показник	Позика	Сплати				
		1	2	3	4	5
Розмір, тис. грн.	100	10	20	30	30	40
Дата	01.09. 2002 р.	01.10. 2002 р.	01.11. 2002 р.	01.12. 2002 р.	01.01. 2003 р.	01.02. 2003 р.

Якщо норматив добової ставки дисконту становитиме 0,1 %, то зведений на 1 вересня 2002 р. чистий доход банку (за умов дотримання позичальником графіка оплат) дорівнюватиме:

$$D = 100 - 10/1.001^{30} + 20/1.001^{61} + 30/1.001^{91} + 30/1.001^{122} + 30/1.001^{153} - \\ = 16,8 \text{ (тис. грн.)}$$

Показники розміру позики Q та чистого зведеного доходу банку D вважатимемо основними вихідними показниками кредитного запиту, запропонованого на момент часу T_0 .

Визначення оптимального кредитного портфеля у детермінованому випадку. Нехай на момент часу T_0 є певна множина кредитних запитів. Вважатимемо, що кожен із n кредитних запитів цієї множини вже пройшов попередню експертизу і є таким, що може бути взятим банком до виконання. Через обмеженість кредитних ресурсів перед банком постає питання: які саме із цих запитів доцільно включити до кредитного портфеля? За відсутності ризику неповернення коштів позичальниками це питання зводиться до задачі визначення такого кредитного портфеля, який забезпечував би банку якнайбільший зведений чистий дохід D_V (від розміщення наявних у нього на момент T_0 кредитних ресурсів R). Маємо цілочислову задачу математичного програмування:

$$Dz = \sum_{i=1}^n DjXj \rightarrow \max$$

$$\sum_{i=1}^n QjXj \leq R, \\ Q \times R,$$

$$x \in \{0;1\}, j = 1, n,$$

де Dj та Qj відповідно зведений чистий дохід і розмір позики за окремим j -м кредитним запитом із числа тих, що розглядаються для моменту часу T_0 ($j = 1, n$).

Невідомими в задачі є логічні змінні x_j ($j=1, n$), які відображають факт включення j -го кредитного запиту до кредитного портфеля чи, навпаки, відмови від цього:

1, якщо j -й кредитний запит буде включено до

$x_j =$ портфеля;

0, у протилежному випадку

Нехай на 1 вересня 2002 р. є п'ять кредитних запитів (табл. 2).

Таблиця 2

Основні показники кредитних запитів (дані умовні)

Показник	Номер запиту				
	1	2	3	4	5
Розмір позики, тис. грн.	100	200	300	400	500
Чистий зведений дохід, тис. грн.	16,8	30,50	50,10	62,7	80,2

Якщо ліміт кредитних ресурсів банку на 1 вересня 2002 р. дорівнює 1 млн. грн., то оптимальний кредитний портфель $x^1 = (0,1,1,0,1)$ включатиме другий, третій та п'ятий запити.

Перший та четвертий запити за браком кредитних ресурсів буде відхилено. Визначений таким чином портфель за детермінованих умов забезпечуватиме банку загальний чистий дохід, зведений до 1 вересня 2002 р., у розмірі 160,8 тис. грн.

Показники ризику кредитного запиту. Розглянемо окремих кредитний запит, який характеризується розміром позики Q грошових одиниць і зведеного чистого доходу D грошових одиниць. Завжди існує імовірність $p \in [0;1]$ майбутньої неплатоспроможності позичальника. З урахуванням цього ризику слід залучити до розгляду показники очікуваного зведеного чистого доходу D дисперсії зведеного чистого доходу y^2 . У першому наближенні їх можна обчислити за формулами:

$$D = D(1 - p) + (-Q)p = D - (D + Q)p,$$

$$\sigma^2 = (D - D)(1 - p) + (-Q - D)^2 p = (D + Q)^2 p(1 - p).$$

Замість показника дисперсії можна розглядати показник σ стандартного відхилення зведеного чистого доходу, який є арифметичним коренем із дисперсії:

$$\sigma = (D + Q) \sqrt{p(1 - p)}.$$

Результат обчислення показників ризику кожного із п'яти кредитних запитів, розглянутих раніше (табл. 2), подано у табл. 3.

Таблиця 3

Обчислення показників ризику кредитних запитів

Показник, одиниця виміру	Номер запиту				
	1	2	3	4	5
Чистий зведений дохід, тис. грн.	16,8	30,5	50,1	62,7	80,2
Розмір позики, тис. грн.	100	200	300	400	500
Імовірність неплатоспроможності (експертна оцінка, безрозмірна величина)	0,03	0,05	0,02	0,01	0,04
Очікуваний чистий зведений дохід, тис. грн.	13,3	18,98	43,1	58,07	56,99
Стандартне відхилення чистого зведеного доходу, тис. грн.	2,87	6,66	7,02	6,24	15,72

Показники ризику кредитного портфеля. Розглянемо множину з n різних кредитних запитів і довільний кредитний портфель $x = (x_1, \dots, x_n)$. За умов ризику загальний зведений чистий дохід банку (дохід портфеля) D_y слід вважати випадковою величиною. Її очікуване значення D_y визначається показниками очікуваного чистого зведеного доходу D_j кожного з кредитних запитів ($j = 1, n$):

$$D_{\Sigma} = \sum_{j=1}^n D_j X_j$$

Для обчислення дисперсії загального зведеного чистого доходу кредитного портфеля σ потрібно поряд із даними про дисперсії зведених чистих доходів за окремими кредитними запитами використати інформацію про коефіцієнти кореляційної залежності між неплатоспроможністю відповідних позичальників. Скористаємося формулою

$$\sigma_{\Sigma}^2 = \sum_{i=1}^n \sum_{k=1}^n \rho_{jk} \sigma_j \sigma_k x_j x_k$$

де y_j — стандартне відхилення зведеного чистого доходу j -го кредитного запиту;

c_{jk} — експертна оцінка коефіцієнта кореляції між неплатоспроможністю позичальників j -го та k -го кредитного запитів ($j, k = 1, n$).

Припустимо, що коефіцієнти кореляції між неплатоспроможністю позичальників є такими, як у табл. 4.

Таблиця 4

Експертні оцінки коефіцієнтів кореляційної залежності між неплатоспроможністю відповідних позичальників

Запит	Запит				
	1	2	3	4	5
1	1	0,7	-0,1	0	0,3
2	0,7	1	0	0	0,1
3	-0,1	0	1	-0,2	-0,1
4	0	0	-0,2	1	0,1
5	0,3	0,1	-0,1	0,1	1

Розрахуємо за даними табл. 3, 4 показники ризику для кредитного портфеля $x = (0, 1, 1, 0, 1)$, який був оптимальним у детермінованому випадку. Очікуваний зведений загальний чистий дохід і його стандартне відхилення будуть такими:

$$D_{\Sigma}(x^1) = 13,30 * 0 + 18,98 * 1 + 43,10 * 1 + 58,07 * 0 + 56,99 * 1 = 119,07 \text{ (тис. грн.)}$$

$$\Sigma^2(x^1) = 6,658^2 + 7,017^2 + 15,724^2 + 2 * 0 * 6,658 * 7,017 + 2 * 0,1 * 6,658 * 15,724 + 2 * (-0,1) * 7,017 * 15,724 = 339,68;$$

$$\sigma_{\Sigma}(x^1) = \sqrt{339,68} = 18,430 \text{ тис. грн}$$

Аналогічним способом обчислюватимуться показники ризику довільного іншого кредитного портфеля.

Визначення оптимального кредитного портфеля за умов ризику. За умов ризику неплатоспроможності позичальників оптимальний кредитний портфель визначатиметься від очікуваного загального зведеного чистого доходу та стандартного відхилення загального зведеного чистого доходу з огляду на особливості ставлення до ризику кредитора. За неохильності до ризику оптимальний кредитний портфель відповідає розв'язку задачі цілочислового квадратичного програмування з бульовими змінними:

$$Z = \sum_{j=1}^n D_j x_j - \kappa \sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^n \rho_{jk} \sigma_j \sigma_k x_j x_k \rightarrow \max$$

$$\sum_{i=1}^n Q_j x_j \leq R,$$

$$x_i \in \{0; 1\}, j = 1, n$$

Цільова функція задачі відображає як вимогу максимізувати очікуваний загальний зведений чистий дохід кредитного портфеля, так і вимогу мінімізувати дисперсію доходу, тобто вимогу знизити ризик отримання загального зведеного чистого доходу в розмірі, меншому від очікуваного. Параметр k , який введено до цільової функції, забезпечує досягнення певного компромісу між зазначеними критеріями. Він визначається рівнем неохочості до ризику, прийнятним у конкретній кредитній установі. Зокрема, можна скористатися такими рекомендаціями (табл. 5).

Таблиця 5

Орієнтовні значення параметра k залежно від рівня неохочості до ризику

Рівень неохочості до ризику	Помірний	Середній	Високий
Рекомендоване значення параметра	0,02	0,05	0,1

Для виконання конкретних розрахунків знову скористаємося даними табл. 3, 4. Ліміт кредитних ресурсів банку на 1 вересня 2002 р. залишимо без змін – 1 млн. грн. Рівень неохочості до ризику вважатимемо середнім ($k = 0,05$). Оптимальним за допомогою Excel буде визначено кредитний портфель $x^2 = (1,1,1,1,0)$. Статистичні характеристики показника його економічної ефективності такі: $D_Y(x^2) = 133,44$ тис. грн., $y_Y(x^2) = 12,081$ тис. грн.

Порівнюючи з попереднім портфелем x^1 , спостерігаємо не лише збільшення очікуваного чистого зведеного доходу (зі 119,07 до 133,44 тис. грн.), а й зменшення ризику отримання доходу нижчого, ніж очікуваний (стандартне відхилення зменшилося з 18,430 до 12,081 тис. грн.). Це свідчить про доцільність використання запропонованої методики при плануванні кредитного портфеля за умов ризику.

Отже, запропонований метод може бути застосовано при плануванні кредитного ризику будь-якою фінансовою установою України, яка надає кредити. Це сприятиме якісному формуванню кредитного портфеля та допоможе уникнути небажаних втрат від неповернення кредиту.

Література

1. Вісник НБУ. – 2003. – № 1–12.
2. Кононенко О. Читаем финансовую отчетность. – Харьков: Фактор, 2000. – 96 с.
3. Ричард Томас. Количественные методы анализа хозяйственной деятельности /Пер. с англ. – М.: Дело и Сервис, 1999. – 432 с.
4. Горелова В.Л., Мельникова Е.Н. Основы прогнозирования систем: Учеб. пособ. – М.: Высшая школа, 1986. – 287 с.
5. Карлин Т.Р., Макмин А.Р. Анализ финансовых отчётов (на основе GAAP): Учеб. – М.: Инфра-М, 1999. – 448 с.
6. Айвазян С.А. и др. Прикладная статистика: Исследование зависимостей: Справ. изд. /Под ред. С.А. Айвазяна. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 487 с.
7. Уотшем Т.Дж., Паррамоу К. Количественные методы в финансах: Учеб.пособ. /Пер. с англ.; под ред. М.Р. Ефимовой. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1999. – 527 с.
8. Офіційний сайт НБУ: www.bank.gov.ua

Ковалев М. Н.,

*канд. экон. наук, заведующий кафедрой маркетинга
Гомельского филиала учреждения образования Федерации профсоюзов Беларуси
«Международный институт трудовых и социальных отношений»*

Определение стоимости информационных ресурсов предприятия

Я

В статье уточняется сущность информационных ресурсов и их место среди экономических ресурсов предприятия. Приводится классификация информации, состав информационных ресурсов предприятия, источники возникновения. Предлагаются методы определения стоимости информационных ресурсов.

The author of the article clarifies the essence of information resources and their place among an enterprise's economic resources. There have been offered the information classification, the structure of an enterprise's information resources and the sources of their origin. Methods of evaluating the information resources cost are also suggested.

Ключевые слова: **информационный барьер, информатизация, компьютерные информационные технологии, информационное сообщение.**

Рост масштабов производства и конкуренции, научно-технический прогресс, процессы глобализации обуславливают усложнение задач управления экономическими объектами как на макро-, так и на микроуровне. В экономике все большее значение приобретает наличие и эффективное использование информационных ресурсов (ИР), которые наряду с трудовыми и материальными ресурсами составляют основу современного производства. В связи с этим актуальны задачи определения состава и оценки стоимости информационных ресурсов и повышения эффективности их использования.

Одной из важнейших особенностей экономического развития в начале XXI в. является всеобщая информатизация. Следует сказать, что большинство промышленно развитых стран в настоящее время преодолели второй информационный барьер, а многие страны подошли к этому барьеру. Об этом писал академик В.М. Глушков еще в 70–80-е годы XX в. [1]. Под первым информационным барьером понимается порог сложности управления экономическим объектом, превосходящей возможности одного человека. Вторым информационным барьером называется момент, когда резервы традиционных организационных и социально-экономических механизмов оказываются исчерпанными, поскольку совокупная мыслительная и пропускная способность мозга совокупности людей ограничена. Преодоление второго информационного барьера непосредственно связано с внедрением компьютерных информационных технологий.

Академиком В.М. Глушковым были заложены методологические основы экономической информатики. Однако до сих пор нет четкого определения информационных ресурсов, не выработаны подходы к определению стоимости ИР.

Целью данной статьи является уточнение сущности ИР и их места в экономике предприятия, разработке методических основ оценки стоимости информационных ресурсов.

Традиционно экономическая теория относит к экономическим ресурсам (факторам производства) землю, труд, капитал и предпринимательскую способность [2, 3]. Теоретиками Экономикс подчеркивается ограниченность экономических ресурсов [2, с. 37–38].

Количество информационных ресурсов в отличие от основных производственных ресурсов, с одной стороны, увеличивается, и проблема заключается в отборе необходимой информации и ее рациональном использовании, а, с другой, – в экономике всегда присутствует дефицит информации, необходимой для принятия управленческих решений. Информационные ресурсы неразрывно связаны со способностью предпринимателя соединения ресурсов в единый процесс

производства, принятия решений, внедрения инноваций. Предпринимательская деятельность всегда связана с риском. Наличие информации и эффективное использование ее позволяют предпринимателю снижать риски возможных потерь. То есть информационные ресурсы усиливают предпринимательскую способность, которая ограничена физиологическими возможностями человека. Помимо этого количество и качество труда (как фактора производства) все в большей степени зависит от наличия информационных ресурсов.

Осуществление предпринимательской деятельности связано с использованием разнообразной информации: нормативно-правовой, научно-технической, организационно-распорядительной, финансово-экономической, бухгалтерской, производственной и т.п.

В соответствии с энциклопедическим определением *информация* – это сведения, передаваемые людьми, техническими средствами и другими источниками [4]. Часто в качестве синонима слову «информация» применяется термин «данные». По нашему мнению, слово «данные» уместно употреблять, когда речь не идет о смысловой нагрузке информации.

Под *информационными ресурсами предприятия* (организации) будем понимать совокупность информации, необходимой для осуществления предпринимательской и иной деятельности (например, социальной).

Обмен информацией предполагает наличие отправителя (источника), канала для передачи порции информации и получателя. Отправитель и получатель информации могут иметь средства кодирования и/или декодирования. Процесс передачи информации, как правило, сопровождается помехами, искажающими информацию или затрудняют обмен. В качестве порции передаваемой информации выступает информационное сообщение, несущее смысловую нагрузку.

Количество передаваемой информации измеряется в битах (один разряд в двоичной системе исчисления), байтах (символах), килобайтах (1 килобайт = 1024 байт), мегабайтах (1 мегабайт = 1024 килобайт), документостроках, страницах, условных печатных листах, томах и т.д. Любой символ кодируется восемью битами. Считается, что минимальной семантической единицей информации является байт. Бит также может нести смысловую нагрузку, если сообщение содержит ответ на некий запрос, предполагающий ответ «да» или «нет». Однако для восприятия такой информации человеком двоичный разряд должен быть преобразован, как минимум, в символ.

Понятие «информационные ресурсы» связано с понятием «информационное обеспечение предприятия». Система информационного обеспечения предприятия (СИОП) представляет собой совокупность сообщений, документов, файлов, баз данных, а также методов и средств хранения и обработки информации (рис. 1). Входом и выходом СИОП является информация: из внешней среды поступает входная информация, выходом является информация для внутренних пользователей и для внешних аудиторий. В настоящее время основу систем информационного обеспечения предприятий составляют автоматизированные информационные системы (АИС).

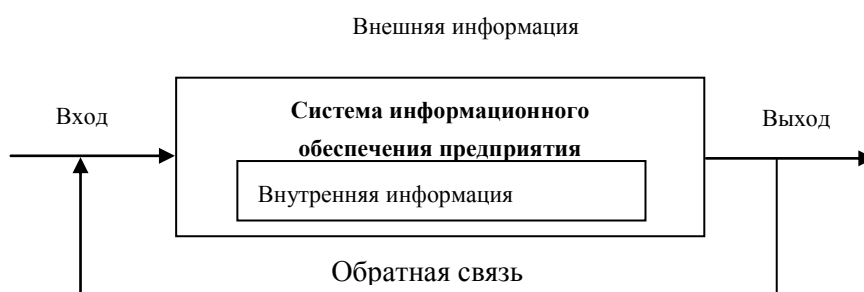

Рис. 1. Система информационного обеспечения предприятия

СИОП не следует путать с информационным обеспечением АИС. Информационное обеспечение АИС является одной из обеспечивающих подсистем АИС наряду с техническим, программным, математическим и другими видами обеспечения.

Документом в широком смысле слова является материальный носитель данных (бумажный, магнитный и др.) с записанной на нем информацией.

Файл – совокупность организованных данных, имеющая имя и записанная на машинный носитель информации (магнитные ленты и диски, лазерные диски и др.). Файл состоит из записей. Взаимосвязанные между собой файлы образуют *базы данных* [5].

Для оценки стоимости информационных ресурсов предприятия важно структурировать и классифицировать информацию.

По функциональному назначению различают информацию:

- правовую;
- справочную;
- статистическую;
- научную;
- техническую;
- общественно-политическую;
- экономическую и т.д.

Экономическая информация, в свою очередь, подразделяется на:

- финансовую;
- планово-отчетную;
- бухгалтерскую;
- оперативно-производственную;
- маркетинговую;
- нормативную и др.

Можно еще глубже структурировать перечисленные виды информации, например, множество бухгалтерских документов можно разделить на первичные, аналитические, синтетические, документы годовой отчетности, аудита.

По степени стабильности различают:

- переменную,
- условно-постоянную,
- постоянную информацию.

В качестве показателя стабильности информации используется коэффициент стабильности, рассчитываемый как отношение неизменных позиций базы данных (строк документа) к общему числу позиций за период времени, как правило, за год.

По непрерывности поступления различается дискретная и непрерывная (аналоговая) информация. Аналоговые сигналы, характеризующие состояние объекта или процесса, могут быть получены автоматически с помощью измерительных приборов.

По характеру охватываемого временного периода информация подразделяется на:

- ретроспективную (о состоянии объекта за прошедший длительный период);
- текущую (о текущем состоянии объекта, например, информация, накапливаемая с начала года);
- прогнозную (о состоянии объекта в будущем).

По степени автоматизации процесса получения информации различают информацию, полученную:

- автоматически (с помощью технических средств без участия человека);
- автоматизированным способом (с использованием компьютера с участием человека);
- вручную (в результате фиксации измерений, наблюдений, опроса, эксперимента и т.д.).

В автоматизированных информационных системах различают машинную (информацию, хранимую на технических носителях информации) и немашинную информацию.

По способам получения информацию можно подразделить на сведения, полученные собственными силами, и информацию, приобретенную у посторонних лиц и организаций.

По видам представления информация подразделяется на алфавитную, цифровую, графическую, аудиовизуальную, видеоинформацию и др.

По типам носителей различают информацию на бумажных носителях, на магнитных лентах и дисках, на лазерных дисках и т.д. Носителями информации могут быть также процессы, люди, изделия (товары), другие объекты.

Различают также первичную и вторичную, опубликованную и неопубликованную информацию.

Особая категория информации – нераскрытая информация, представляющая собой коммерческую тайну, и информация о других объектах интеллектуальной собственности (изобретения, полезные модели, промышленные образцы, фирменные наименования, товарные знаки и т.д.). К нераскрытой информации относятся техническая, организационная или коммерческая информация, а также секреты производства (ноу-хау), не известные третьим лицам. Такого рода информация находится под правовой защитой государства. Интеллектуальная собственность относится к так называемым нематериальным активам предприятия. Таким образом, информационные ресурсы увеличивают стоимость капитала (как фактора производства).

Информационные ресурсы предприятия могут быть классифицированы по уровню управления (табл. 1):

- ИР предприятия;
- ИР цеха, отдела;
- ИР производственного участка;
- ИР рабочего места.

Таблица 1

Состав ИР, необходимых для организации производства на предприятии машиностроения

Уровень управления	Информационные ресурсы	Объем ИР в год, мегабайт
Рабочее место	Описание технологических процессов Сменное задание Сведения об оборудовании и инструментах	до 1
Участок	ИР рабочих мест Трудовые и материальные нормативы Внутрицеховой маршрут изготовления деталей Сведения о персонале Сдельные расценки Сведения об отработанном времени	до 10
Цех	ИР участков Технологический маршрут изготовления деталей, сборочных единиц Состав изделий Подетальный план производства Сведения оперативного учета производства Сведения о движении материалов и инструмента Сведения об оплате труда	до 40
Предприятие	ИР цехов План производства Справочники цен Сведения о движении материалов, комплектующих, готовой продукции	200–500

В таблице приведен минимальный состав информационных ресурсов машиностроительного предприятия с номенклатурой деталей и сборочных единиц, не превышающей 10 тыс. позиций, а также приблизительный объем ИР (оценка автора на основе исследования белорусских

предприятий машиностроения). Как видно из таблицы, чем выше уровень управления, тем большие объемы ИР требуются для управления.

С точки зрения определения стоимости информации важное значение имеет ее группировка по источникам возникновения, которые подразделяются на две группы: внешние и внутренние (рис. 2).

Рис. 2. Источники информационных ресурсов предприятия

Для принятия эффективных управленческих решений необходимо, чтобы информация обладала свойствами достоверности, полноты, актуальности, точности, отсутствия избыточности, доступности для лиц, принимающих решения.

Свойство *достоверности* означает, что информация правильно, без искажений, отражает состояние объекта или процесса.

Соответствие требованию *полноты* предполагает наличие необходимых и достаточных сведений для выработки вариантов решений. С другой стороны, полная, но чрезмерно избыточная (излишняя) информация ведет к ее удорожанию и не способствует процессу принятия эффективных решений, а, наоборот, затрудняет его.

Актуальность информации означает ее своевременность для решения тех или иных управленческих задач.

Точность информации свидетельствует о том, что соблюдена установленная для соответствующего показателя допустимая погрешность, которая не повлечет за собой ухудшение качества управленческого решения.

Информация должна быть доступна для лиц, принимающих решения, и представлена в удобном для них виде. С другой стороны, конфиденциальная информация должна быть надежно защищена от несанкционированного доступа и использования.

Для определения стоимости информационных ресурсов предприятия предлагаются следующие подходы.

Подход 1. Метод прямого счета.

Для расчета затрат на информационные ресурсы вполне допустим традиционный подход расчета стоимости, при котором количество ресурсов перемножается на цену единицы ресурса:

$$IP = \sum_i^N C_i, (1)$$

$$C_i = V_i * P_i, (2),$$

где IP – стоимость информационных ресурсов;

C_i – стоимость i -ой информации;

N – количество видов информации;

V_i – количество информации i -го вида;

P_i – цена единицы i -ой информации.

Определение количества информации не представляет особой сложности. В качестве одной из основных единиц измерения количества информации в настоящее время используется байт. К этой единице измерения можно привести все другие. Например, используемый в издательской деятельности условный печатный лист, равный примерно 17 страницам машинописного текста, составляет приблизительно 32К (килобайт) или 2^{12} байт.

При определении затрат на приобретение информации следует учитывать не только стоимость самой информации, но также стоимость носителя информации.

Наиболее сложной задачей при оценке информационных ресурсов является определение цены единицы информации.

В процессе получения и доведения информации до получателя она может проходить целый ряд технологических операций:

- прием, сбор;
- кодирование;
- ввод в ЭВМ, контроль;
- архивирование;
- защита;
- хранение;
- копирование;
- преобразование (накопление, корректировка, удаление, упорядочение, слияние, разделение и т.д.);
- расчеты и анализ;
- отбор;
- передача;
- отображение;
- распространение;
- уничтожение и др.

Значит, при определении стоимости информации необходимо учитывать также затраты на преобразование информации на всех этапах технологического процесса:

$$Cm_i = \sum_j^M C_{ij}, (3)$$

где Cm_i – затраты на преобразование i -ой информации;

j – номер технологической операции;

C_{ij} – затраты на осуществление j -ой технологической операции для i -го вида информации;

M – число операций.

Стоимость информации, полученной от сторонних лиц и организаций (например, периодические и непериодические издания, научно-исследовательские и финансовые отчеты консалтинговых фирм, результаты маркетинговых исследований), может быть принята по цене равной цене приобретения

$$C_i = C_{Pi}, \quad (4)$$

где C_{Pi} – затраты на приобретение i -го вида информации.

А в случае необходимости ее дальнейшей обработки:

$$C_i = C_{Pi} + C_{mi}, \quad (5)$$

Следует учитывать, что реальная стоимость информации может быть выше и ниже цены ее приобретения и преобразования. Кроме того, в процессе устаревания информация обесценивается, затраты на ее хранение и обработку могут превышать стоимость самой информации. Нераскрытая информация обесценивается в случае ее раскрытия.

Подход 2. Метод оценки ИР на основе сравнения с рыночной стоимостью информации.

Когда у предприятия возникает необходимость в том или ином информационном ресурсе, руководство стоит перед выбором: 1) приобрести информацию у сторонних лиц; 2) добыть ее собственными силами. Например, предприятие нуждается в маркетинговой информации о состоянии того или иного рынка товаров. Рыночная цена такого рода аналитической информации может быть определена как средняя цена предложения специализированных консалтинговых фирм:

$$C_i = \frac{\sum_{l=1}^K C_{il}}{K}, \quad (6)$$

где C_{il} – цена i -информации, предлагаемой l -ой фирмой;

K – количество предложений.

При этом необходимо иметь в виду, что качественные характеристики предлагаемой информации могут значительно отличаться.

Подход 3. Метод определения стоимости ИР на основе затрат на содержание систем информационного обеспечения.

При таком подходе учитываются затраты на содержание подразделений информационного обеспечения (затраты на приобретение и обслуживание баз данных, технических и программных средств, содержание персонала, коммуникаций и т.д.), а также затраты на приобретение информации у сторонних лиц (физических и юридических):

$$ИР = C_{ис} + C_{п}, \quad (7)$$

где $C_{ис}$ – затраты на содержание подразделений информационного обеспечения;

$C_{п}$ – затраты на приобретение информации.

Затраты на создание и содержание информационных систем предприятия включают не только стоимость информационных ресурсов, но также стоимость основных экономических ресурсов (труд и капитал). Такое «переплетение» экономических ресурсов усложняет оценку ИР.

Определение стоимости информационных ресурсов играет роль при оценке стоимости предприятия (бизнеса). Дискуссионным вопросом является соотношение информационных ресурсов и нематериальных активов. С одной стороны, нематериальные активы являются особо ценной информацией, а, с другой стороны, они образуют часть капитала. Следует отметить, что у

специалистов нет единого мнения по проблеме оценки и учета объектов интеллектуальной собственности предприятия.

Применение предложенных подходов определения стоимости ИР будет способствовать анализу и оптимизации затрат на приобретение и обслуживание информационных ресурсов на предприятиях.

Литература

1. Глушков В.М. Основы безбумажной информатики. Изд. 2-е, испр. – М.: Наука, 1987. – 552.
2. Макконнелл Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. – М.: Республика, 1992. – Т. 1. – 399 с.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982.
4. Советский энциклопедический словарь /Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 4-е. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 1600.
5. Бойко В.В., Савинков В.М. Проектирование баз данных информационных систем. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 351 с.

Криклій А. С.,

*канд. екон. наук, професор кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Трудовий потенціал виду економічної діяльності та його місце в економічних категоріях та поняттях

В статье рассматривается сущность понятия «трудовой потенциал», его толкование в условиях рыночной трансформации, взаимосвязь с категорией «рабочая сила» и место в понятийном аппарате экономических и общественных наук.

The article is devoted to the notion of «labour potential», its influence and interpretation under the market transition period. It also studies its correlation with the category of «labour force» and its place in economic and social terminology.

Ключові слова: трудовий потенціал, трудовий потенціал виду економічної діяльності, робоча сила, трудові ресурси, економічно активне населення, економічно неактивне населення, кадри, персонал, кваліфікація.

Ринкова трансформація економіки, науково-технічний прогрес, впровадження інноваційних технологій з особливою гостротою поставили проблему формування та раціонального використання людських ресурсів усіх видів економічної діяльності [1]. Це, в свою чергу, вимагає поглиблення теоретичних уявлень про сутність термінів «робоча сила», «трудові ресурси», «економічно активне населення», «трудовий потенціал», «кадри» та «персонал», які доволі широко увійшли до понятійного апарату економічних та суспільних наук. З іншої сторони, як ніколи раніше, зростає необхідність у науково обґрунтованому визначенні сутності пов'язаних з ним понять.

За останні роки інтерес до досліджень у цьому напрямі зріс як в Україні, так і за кордоном. Так, зокрема, у розробку проблем, пов'язаних із з'ясуванням соціально-економічної сутності категорій «робоча сила» та «трудові ресурси» значний внесок зробили вітчизняні автори та вчені ближнього зарубіжжя В.С. Аллаярова, І.О. Бланк, Д.П. Богиня, О.А. Грішнова, Є.В. Касимовський, В.К. Костаков, Л.О. Костін, О.Е. Котляр, В.С. Немченко, А.Г. Новіцький, В.В. Онікієнко, О.С. Панкратов, М.Д. Плінер, Є.І. Рузавіна, В.А. Савченко, С.Г. Струмилін, М.Я. Сонін, Г.В. Щокін, І.А. Ягодкіна та ін. Серед авторів дальнього зарубіжжя найбільший інтерес становлять праці Ю. Веніге, Е. Йожа, Л. Доствана (Угорщина), В. Іскри (Польща) та ін.

Разом з тим, досі у наукових дослідженнях приділяється недостатня увага соціально-економічній сутності поняття «трудовий потенціал виду економічної діяльності» та його взаємозв'язку з іншими, що стали, у певному сенсі традиційними, категоріями та поняттями.

Багато аспектів проблеми взаємозв'язку категорій «робоча сила», «трудові ресурси», «економічно активне населення» і «трудовий потенціал» залишаються ще дискусійними. Серед вчених відсутня єдина думка щодо трактування таких понять як «кадри» і «персонал».

Усе це викликає необхідність проведення досліджень у цій галузі.

Метою цієї статті є аналіз існуючих підходів до визначення означених вище категорій та понять, дослідження категорій «трудові ресурси» та «трудові ресурси виду економічної діяльності» та пропозиція власного бачення щодо їх застосування.

Для того, щоб правильно, з позицій системно-комплексного підходу, визначити сутність та взаємозв'язок вказаних категорій та понять, розглянемо спочатку більш загальну категорію – «робоча сила», яка є щодо них родовим поняттям.

Під «робочою силою», або здатністю до праці, у науковій літературі, як правило, розуміється жива особистість людини, сукупність фізичних та духовних властивостей, які притаманні організму, і які використовуються нею щоразу, коли вона виробляє будь-які споживчі вартості.

З такого визначення випливає, що робоча сила передбачає наявність працездатності, тобто наявність фізичних та духовних властивостей, без яких неможлива участь у процесі праці. Ці властивості притаманні працездатним особам, незалежно від того, чи беруть вони участь у праці, чи цей фактор знаходиться «лише у можливості».

Справедливо вважають деякі автори, що «...для того, щоб перетворити загальнолюдську природу на такий спосіб, щоб вона отримала підготовку та навички у певній галузі праці, стала розвинутою та специфічною робочою силою, необхідні певна освіта або виховання...» [6].

Тому, на їх думку, лише тоді, коли працівник використовує окрім фізичних та духовних властивостей ще й емпіричні знання, його працездатність «стає акту (насправді) такою, що реалізує себе робочою силою, працівником, порівняно з тим, що раніше він був таким лише *potentia* (потенційно)» [6]. З викладеного вище можна дійти таких висновків.

По-перше, поняття «робоча сила» являє собою абстрактну категорію або внутрішню, потенційну властивість людини.

По-друге, практичні властивості до праці існують у єдності з живою людською особистістю, носієм цієї здатності, тобто робоча сила конкретизується стосовно людини, а, відповідно, це поняття може бути виражене кількістю людей (населення), яким притаманна така властивість.

У середині ХХ ст. між вченими виникла дискусія щодо співвідношення між поняттями «робоча сила» і «трудові ресурси». Одні вбачали різницю між цими поняттями у можливості їх кількісної та якісної оцінок. В економічній літературі того часу зустрічалися також висловлювання, в яких категорії «трудові ресурси» і «робоча сила» практично ототожнювалися. Як відзначають Д.П. Богиня і О.А. Грішнова, у Радянському Союзі, окрім права на працю, законодавчо був закріплений обов'язок кожного працездатного громадянина працювати на «загальну користь». Працездатні люди, що не працювали більше трьох місяців, вважалися такими, які ведуть «паразитичний спосіб життя» і переслідувалися не лише за адміністративним, а й за кримінальним законодавством. За таких умов суворий статистичний облік працездатного населення, тобто трудових ресурсів (разом з ресурсами природними, фінансовими і матеріальними) був життєво необхідним для централізованого планування адміністративно-командної економіки [1].

У зв'язку з тим, що Україна з 1999 р. започаткувала розбудову вільної демократичної держави з соціально орієнтованою економікою, а Конституцією України заборонено використання примусової праці, поняття «трудові ресурси», на нашу думку, практично втрачає економічне та соціальне значення. У цьому відношенні можна погодитися з думкою В.В.Онікієнко про те, що

поняття «трудові ресурси» з відмовою від політики загальнообов'язкової зайнятості втратило економічний зміст. На зміну поняттю «трудові ресурси» прийшло поняття «економічно активне населення» [5].

Згідно з основними методологічними визначеннями та рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП) економічно активне населення – це населення обох статей віком від 15 до 70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг. До економічно активного населення відносяться особи, зайняті економічною діяльністю, що приносить доход (зайняті) та безробітні [2].

Поняття «економічно активне населення» дещо вужче від поняття «трудові ресурси». Це обумовлене тим, що останнє, окрім економічно активного населення, включає ще працездатних громадян, які не можуть або не бажають працювати, і тих осіб працездатного віку, які навчаються в навчальних закладах на денній формі. Під «трудовими ресурсами» слід розуміти все фізично здатне працювати населення, яке за певних умов, зокрема за часів адміністративно-командної системи, можна примусити працювати.

За умов ринкової економіки людськими ресурсами для праці є реально та частина населення, яка бажає працювати. За теперішніх економічних реалій некоректно відносити до трудових ресурсів ту частину працездатного населення, яку можна примушувати працювати неекономічними методами. Умовам ринкової економіки більш відповідає класифікація населення, що запропонована МОП. За класифікацією МОП усе населення у віці 15–70 років поділяється на економічно активне та економічно неактивне.

За методологією МОП до економічно неактивного населення відносяться особи, які не можуть бути класифіковані як «зайняті» або «безробітні». До складу цієї категорії населення включаються:

- учні та студенти;
- пенсіонери;
- особи, які зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими;
- особи, які зневірилися знайти роботу;
- інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, та ті, що шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом [2].

Розглядаючи категорію «економічно активне населення», на нашу думку, доцільно враховувати різницю між здатністю до роботи та працею, тобто споживанням цієї здатності. Для того, щоб населення стало економічно активним, його сукупність фізичних та духовних властивостей повинна бути доповнена вмінням та досвідом, теоретичними та емпіричними знаннями. Іншими словами, людина повинна мати певну кваліфікацію, щоб включитися до процесу виробництва чи надання послуг, перейти на нову якість – до розряду економічно активного населення.

Важлива роль у формуванні кількісної оцінки економічно активного і економічно неактивного населення належить статистичному аспекту.

Статистичний аспект категорій, що розглядаються, полягає в обліку кількісних взаємозв'язків, які відображають специфічні особливості, за якими економічно активне і економічно неактивне населення відрізняються від решти населення (дітей, підлітків, людей похилого віку, старців, тобто населення молодше 15 і старше 70 років).

Працездатне населення – це сукупність осіб, переважно у працездатному віці, які здатні за своїми психофізіологічними даними брати участь у трудовому процесі. У будь-якому суспільстві працездатне населення складається з двох груп: 1) економічно активного, 2) економічно неактивного. Співвідношення між ними залежить від соціальних, економічних, політичних та демографічних умов.

Питома вага економічно активного населення залежить від частки населення, яке знаходиться у віці 15–70 років, а також від ступеня зайнятості чи безробіття окремих вікових груп.

Розрізняють загальну та професійну працездатність. Загальна працездатність передбачає наявність у людини фізичних, психофізіологічних, вікових та інших даних, які визначають здатність до праці, та таких, що не потребують спеціальної підготовки, тобто здатність до малокваліфікованої праці. На нашу думку, професійна працездатність – це здатність особистості до конкретного виду праці, що вже потребує професійно-технічної або вищої освіти, тобто здатність до кваліфікованої праці.

Економічно активне населення – категорія, яка може бути застосована при розгляді як у національному, так і у територіальному розрізах. Відносно виду економічної діяльності, то тут застосування категорії «економічно активне населення» недоречне, оскільки облік та організація роботи з безробітним населенням здійснюється на рівні території (адміністративний район, місто тощо). Нам вбачається, що відносно виду економічної діяльності виправданим є використання терміну «зайняті економічною діяльністю». Законом України «Про зайнятість населення» зайнятість населення визначається як діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм доход у грошовій або іншій формі [4]. Разом з тим, з моменту прийняття цього Закону у 1991 р. в економіці країни відбулися суттєві зміни і тому Закон України «Про зайнятість населення» вже не відповідає реаліям сьогодення. Так, за цим Законом до зайнятого населення включаються громадяни, які проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відривом від виробництва, навчаються в денних загальноосвітніх школах і вищих закладах освіти. Тому, на нашу думку, назріла необхідність у прийнятті Верховною Радою України у новій редакції Закону України «Про зайнятість населення». Ми віддаємо перевагу методичним рекомендаціям МОП при визначенні поняття «зайняті економічною діяльністю».

За цим підходом, зайнятими економічною діяльністю вважаються особи у віці 15–70 років:

- які працювали впродовж обстежуваного життя хоча б 1 год. за наймом за винагороду в грошовому або натуральному вигляді;
- працювали індивідуально (самостійно) на власному (сімейному) підприємстві, або у окремих громадян;
- працювали впродовж 30 год. на тиждень безкоштовно на підприємстві, у бізнесі, що належить будь-кому з членів домогосподарства або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, що вироблена внаслідок цієї діяльності;
- особи, які були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали роботу, власне підприємство (бізнес), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з незалежних від них особистих обставин.

Водночас розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності доцільно здійснювати на базі Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД), затвердженої та введеної в дію наказом Держстандарту України № 441 від 22 жовтня 1996 р. В Україні КВЕД гармонізовано з Класифікацією видів економічної діяльності Статистичної Комісії Європейського Союзу (NACE) (Рег. 1 модифікація 7) [3].

При цьому зайняті за видами економічної діяльності класифікуються відповідно до основного виду діяльності підприємства, установи, організації або їх структурних підрозділів. Відповідно до КВЕД економічна діяльність – це процес поєднання дій, які призводять до отримання відповідного набору продукції або послуг.

Вид діяльності має місце тоді, коли об'єднуються ресурси (устаткування, робоча сила, технологічні засоби, сировина та матеріали) для створення виробництва конкретної продукції та надання послуг. Таким чином, вид діяльності характеризується використанням ресурсів, виробничим процесом, випуском продукції та наданням послуг.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу позиція Д.П. Богині та О.А. Грішної стосовно того, що «трудовий потенціал» – це інтегральна оцінка і кількісних, і якісних характеристик економічно

активного населення» [1]. Однак не можна погодитися з ними у тому, що розрізняють лише трудовий потенціал окремої людини, підприємства, території, суспільства.

У даному випадку упущений трудовий потенціал окремого виду економічної діяльності. На нашу думку, трудовий потенціал виду економічної діяльності – це інтегрована оцінка кількісних та якісних характеристик, зайнятих економічною діяльністю у цьому виді економічної діяльності.

Від трудового потенціалу суспільства трудовий потенціал видів економічної діяльності відрізняється тим, що останній не враховує трудовий потенціал безробітних та економічно неактивного населення. Трудовий потенціал виду економічної діяльності формується з багатьох елементів, серед яких основне місце посідають здоров'я людини, її освіта, рівень професійної підготовки, професійні здібності, моральність, вмотивованість, вміння працювати в групі, творчий потенціал, трудова активність, організованість, ресурси робочого часу та ін. Під трудовим потенціалом слід розуміти можливість найефективнішого використання економічно активної частини населення за допомогою системи цілеспрямованого впливу на їх кількісні та якісні характеристики у періоді, що розглядається, і у перспективі. Трудовий потенціал слід розглядати не тільки з позицій окремої людини, підприємства, території, суспільства, а й з точки зору виду економічної діяльності. Це дає підстави для оперування поняттям «трудовий потенціал виду економічної діяльності».

Поряд з визначенням соціально-економічної сутності вказаних категорій та понять, їх місця та взаємозв'язку, важливим є визначення сутності категорії «кадри» як складової частини ресурсного потенціалу суспільного виробництва та виду економічної діяльності.

Необхідність у цьому викликана також і тим, що сьогодні немає чіткого визначення понять «кадри» та «персонал» і вони найчастіше розглядаються лише у статистичному або функціональному аспекті без їх прив'язки до інших категорій.

Слід відзначити, що у другій половині ХХ ст. в науковій літературі та на практиці широко використовувалися поняття «управління трудовими ресурсами», «управління кадрами». Разом з тим, останнім часом все більшого поширення набувають такі поняття як управління людськими ресурсами, персонал, людський капітал.

Неповне розкриття сутності понять «кадри» та «персонал» певною мірою пов'язане з тим, що на цей час серед вчених відсутня єдина точка зору з питання соціально-економічної сутності категорії «кваліфікація» та пов'язаних з нею понять.

Таким чином, підготовленість людини до праці певної складності, до неперервного підвищення кваліфікації, необхідно розглядати як сукупність її різноманітних якостей, своєрідних особистісних механізмів, які забезпечують успішність цієї діяльності. Їх можна підрозділити на три групи:

- до першої можна віднести якості, які забезпечують йому можливість зростання кваліфікації:
  - знання;
  - вміння;
  - відповідні фізичні та індивідуальні психофізіологічні й соціально-психологічні особливості;
  - методичні прийоми опанування даною спеціальністю чи професією.

До другої відносяться якості, які визначають систематичність, регулярність зростання кваліфікації: а) навички, б) стереотипи поведінки, в) воля, г) самоконтроль.

До третьої групи – механізми, які стимулюють це зростання: а) потреби, б) інтереси, в) установки, г) ціннісні орієнтації, г) мотивація. Таким чином, на формування кваліфікації працівника впливає система факторів.

Враховуючи фактори та критичний аналіз визначень кваліфікації, які містяться в економічній літературі, можна дати таке визначення кваліфікації.

Кваліфікація – це рівень професійної підготовки та ступінь розвитку своєрідних особистісних механізмів працівника, які надають йому можливість працювати у конкретних галузях суспільної діяльності.

Поняття професійної підготовки включає загальнотеоретичну, спеціальну, наукову, методичну, емпіричну та інші види підготовки.

Під своєрідними особистісними механізмами слід розуміти якості або властивості, притаманні окремим працівниками (психофізична конституція організму, розумові та індивідуально-психологічні особливості працівника, його здібності, схильності, стереотипи поведінки, інтуїція, інстинкти, воля, самоконтроль, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотивація та ін.).

Таким чином, на нашу думку, кваліфікація являє собою сукупність або «вузол» атрибутів:

- теоретичні знання;
- вміння;
- практичні навички;
- ділові та особисті якості, що необхідні для здійснення виробничих функцій певного рівня у певному виді економічної діяльності.

Розгляд соціально-економічної сутності категорій «кваліфікація», «робоча сила», «економічно активне населення» та пов'язаних з ними понять дозволяє нам перейти до з'ясування сутності та співвідношення понять «кадри», «персонал» та «зайняті у виді економічної діяльності».

1. Кадри – це основна частина зайнятих певного виду економічної діяльності, що включає в себе лише осіб, які перебувають у штаті підприємств, організацій та установ певного виду економічної діяльності.
2. Персонал – це особовий склад підприємства, організації чи установи, який включає найманих працівників, а також працюючих акціонерів і власників, тобто зайнятих суспільно корисною діяльністю.
3. Поняття «персонал» та «працівники» можна використовувати як ідентичні категорії (оскільки поняття «працівники» включає усіх працюючих на підприємстві, в організації чи установі – і штатних і позаштатних).

З урахуванням проведеного аналізу можна дійти таких висновків:

1. Головною умовою виробництва у будь-якому суспільстві є робоча сила або здатність до роботи. Здатність людей до роботи, або працездатність, обмежена віковими рамками та станом здоров'я людини, виступає у формі людських ресурсів тієї чи іншої країни. Людські ресурси залежно від мети дослідження характеризуються різними соціально-економічними категоріями: трудові ресурси, населення, економічно активне населення, економічно неактивне населення, зайняті у вигляді економічної діяльності, трудовий потенціал, трудовий потенціал виду економічної діяльності.
2. Поняття «трудові ресурси» у зв'язку з розбудовою демократичної держави з соціально орієнтованою економікою, відмовою від політики загальнообов'язкової зайнятості практично втратило свій економічний та соціальний зміст.
3. Поняття «економічно активне населення» дещо вужче порівняно з поняттям «трудові ресурси», оскільки перше не включає працездатних громадян, які не можуть чи не бажають з тих або інших причин працювати. За умов ринкової економіки саме економічно активне населення пропонує на ринку праці свою робочу силу для виробництва товарів чи надання послуг.
4. Поняття «економічно активне населення» може бути застосоване при розгляді у національному і регіональному розрізах. Водночас воно непридатне для характеристики людських ресурсів конкретного виду економічної діяльності. Для характеристики людських ресурсів на рівні виду економічної діяльності доцільно використовувати поняття «зайняті економічною діяльністю».

5. Економічно активне населення доцільно розглядати як з кількісних, так і якісних аспектів. Це обумовлює необхідність введення поняття «трудоий потенціал», що становить собою інтегровану оцінку кількісних і якісних характеристик економічно активного населення. Трудоий потенціал слід розглядати на рівні окремої людини, підприємства, території, виду економічної діяльності, суспільства в цілому.

Трудоий потенціал суспільства нетотожний сумі трудових потенціалів видів економічної діяльності, оскільки останні не враховують трудовий потенціал безробітних та економічно неактивного населення.

Трудоий потенціал суспільства, виду економічної діяльності формується з багатьох елементів, серед яких все більшу роль відіграють стан здоров'я людини, якість її освіти і рівень професійної підготовки. Підвищення якості трудового потенціалу вимагає, з однієї сторони, дедалі більших інвестицій у розвиток людини, а з іншої, – більш активного використання трудового потенціалу на всіх рівнях управління, особливо на рівні виду економічної діяльності та підприємства.

6. Кадри – це соціально-економічна категорія, яка характеризує економічні відносини з формування, розподілу, перерозподілу та використання штатних працівників підприємств, які мають як загальну, так і професійну працездатність, конкретні форми прояву яких мають місце в економічному, демографічному, соціологічному та статистичному аспектах. Поняття «кадри» доцільно використовувати при формуванні трудового потенціалу як усіх сфер економічної діяльності, так і окремого виду економічної діяльності засобами трудового виховання і трудової підготовки, професійної орієнтації. У цьому зв'язку є логічним застосування терміну «кадри» при розгляді проблем вдосконалення підготовки, а також при обґрунтуванні перспективних напрямів підвищення ефективності неперервного професійного навчання кадрів на виробництві.
7. Поняття «персонал» доцільно застосовувати у менеджменті персоналу, зокрема при плануванні чисельності та професійно-кваліфікаційної структури зайнятих на підприємстві, витрат на робочу силу, професійного підбору, найму і розвитку працівників.

Література

1. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2000. – 313 с.
2. Економічна активність населення України в 1996 році: Стат. зб. – К., 1998.
3. Економічна активність населення України в 2002 році: Стат. зб. – К., 2003.
4. Закон України «Про зайнятість населення» /Законодавство України про працю. Зб. законод. та нормат. актів. – К.: Атіка, 2003. – 944 с.
5. Оникиенко В.В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов. – Киев: Наукова думка, 1978. – 185 с.
6. Ордуханов А.Р. Интенсивная экономика: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – С. 188.

Ладиченко К. І.,

аспірантка кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Київського торговельно-економічного університету

*Порівняльний аналіз концепцій маркетингу –
менеджменту та маркетингу відносин та їх ролі
в управлінні готельним підприємством*

В статье раскрывается сущность и предпосылки возникновения концепции маркетинга отношений, проводится сравнительный анализ ее с концепцией маркетинг-менеджмента, а также акцентируется внимание на преимущества этой концепции и её роли в управлении предприятиями гостиничного хозяйства.

The article reveals the essence and preconditions of the relationship marketing conception. The author of the article compares the mentioned above conception with the one of marketing management, as well as focuses on its advantages and role in the hotel enterprises' management.

Ключові слова: маркетинг відносин, маркетинг-менеджмент, концепція маркетингу, маркетингова мережа, реляційна концепція підприємства.

На розвиток бізнесу в будь-якій країні істотно впливає стан та розвиток теорії та практики маркетингу. Протягом кількох десятиліть формуються та видозмінюються маркетингові підходи до розуміння ринкових феноменів, з'являються нові напрями та концепції управління, в тому числі і у готельному господарстві.

Останнім часом з'явилися економічні тенденції, які спричиняють кардинальні зміни у взаємодії маркетингу та управління. Вони виявляються у таких сферах:

- Сфера обігу:
  - еволюція від конкретних товарів до невідчутних, тобто послуг;
  - переміщення акцентів з функціональних характеристик товарів на конкретну користь від товару чи послуги для споживача;
  - гнучке реагування підприємств на запити споживачів;
  - зміщення акцентів маркетингових досліджень з вчинків клієнтів до їх міркувань;
  - високий рівень вимог і прав споживачів, що сформувався у суспільстві.
- Сфера виробництва:
  - перехід від серійного, масового виробництва до виконання індивідуальних замовлень, від стандартного обслуговування до індивідуального підходу до клієнтів.;
  - переорієнтування з ринку збуту на цільові пріоритетні сегменти, категорії клієнтів (ніші) та далі, у бік окремих клієнтів;
  - перехід від конкуренції до стратегічних альянсів;
  - поява нових, більш дешевих технологій;
- Управлінські процеси:
  - зростаюча роль творчого потенціалу та ініціативи робітників, поряд з децентралізацією – делегуванням частини повноважень та функцій вищих ланок організації до нижчих;
  - заміна вертикального управління горизонтальним.

Дія згаданих вище тенденції найближчим часом може призвести до критичного переосмислення самих засад маркетингу та зміни його ролі в управлінні підприємствами готельного господарства. Бізнес розвиватиметься дуже швидкими темпами, набуваючи якісно нового виміру та спираючись на новітні технології, зміниться сама природа взаємовідносин між виробником та споживачем готельних послуг.

Тому метою цієї статті є порівняння існуючої парадигми маркетинг-менеджменту з новою концепцією відносин, виявити етапи її еволюції та ролі в управлінні готельним підприємством.

У статті автор прагне обґрунтувати такі завдання:

- дослідити еволюцію маркетингової парадигми та історію виникнення концепції маркетингу відносин;
- розкрити переваги впровадження цієї концепції у практиці готельних підприємств;
- виявити зміст маркетингу відносин;
- простежити роль маркетингу відносин в управлінні готельним підприємством.

Отже, предметом дослідження є теоретичні, методологічні та практичні проблеми управління готельним підприємством на основі різних концепцій маркетингу.

З метою розкриття ролі маркетингу в управлінні сучасним готельним підприємством виділимо кілька аспектів цього терміну. За основу розуміння сутності маркетингу ми взяли підхід, запропонований І.І. Кретовим [1, с. 7–10]. Отже, маркетинг – це:

- 1) будь-яка діяльність у сфері ринку, спрямована на створення та просування продукту гостинності. Це найбільш узагальнене визначення, яке відбиває сутність маркетингу як економічного процесу [2, с. 10];
- 2) наукова дисципліна чи система теоретичних знань, методологічних принципів та заснованих на них практичних навичок персоналу готельного підприємства;
- 3) комплекс комерційних інструментів готельного підприємства чи операційний маркетинг.

Вперше цю концепцію у 50-х роках запропонував дослідник Н. Боден: його маркетинг-мікс містив 12 елементів [3, с. 21]. Він доводив, що маркетолог повинен сам відібрати ті елементи, що стосуються ситуації. Тільки у 60-х роках Дж. МакКарті виділив лише чотири елементи, які відомі сьогодні як комплекс маркетинг-мікс;

- 4) концепція стратегічного маркетингу [4, с. 122]. Важлива роль при цьому приділяється ідеологічному аспекту концепції маркетингу, під яким розуміється створення на підприємстві готельного господарства атмосфери ринкової культури, центральною ідеєю якої стає зосередження зусиль персоналу на обслуговуванні споживачів;
- 5) нова підприємницька філософія готельного підприємства. При такому розумінні маркетинг розглядається як система, в основі якої для прийняття рішень лежить ринкова інформація, а обґрунтованість цих рішень перевіряється в результаті взаємодії зі споживачем.

Відповідно до наведених визначень та використовуючи системний підхід до визначення сутності маркетингу, можна виділити кілька його аспектів, що представлено на рис. 1.

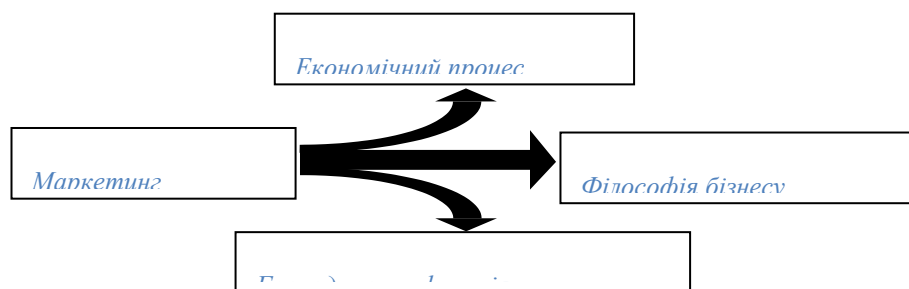

Рис. 1. Системний підхід до визначення сутності маркетингу

Як уже зазначалось вище, перше визначення відбиває сутність маркетингу як економічного процесу. З цієї точки зору маркетинг забезпечує контакт між виробником продукту гостинності та споживачем, сприяє підвищенню ефективності обмінів, що відбуваються між ними, раціональної орієнтації суспільного виробництва.

Сутність маркетингу як господарської функції відбивається у другому, третьому та четвертому визначеннях. Вони відображають зміну ролі маркетингової функції в управлінні готельним підприємством. Первісно маркетинг розглядався як одна з багаточисельних та рівноправних функцій підприємства, потім як превалююча господарча функція і нарешті як інтегруюча функція. Інтегруючий зміст маркетингу полягає у підпорядкуванні всіх функцій готельного підприємства загальній ідеї передбачення, ідентифікації та задоволення потреб ринку.

Однак на сучасному етапі розвитку ринкових відносин такого розуміння ролі маркетингу недостатньо. М. Бейкер та інші автори стверджують, що маркетинг повинен бути визнаний функцією бізнесу, так і його філософією [5, с. 29]. Як функція, пов'язана з координацією і реалізацією маркетингового плану, маркетинг, найшвидше ґрунтуватиметься на ідеї маркетинг-мікс, хоча концепція чотирьох «Р» і є надзвичайно спрощеною. Як філософія ведення бізнесу, в тому числі і у сфері готельного господарства, він набуде рис маркетингу партнерських відносин, що відтіснить транзакційну модель маркетингу.

Взаємодія, інтеграція в єдиний процес стають основною ланкою організаційного механізму взаємодії виробництва та споживання готельних послуг. Від розуміння готельного підприємства як відокремленого суб'єкта ринкового механізму відбувається перехід до розуміння його як відкритої системи, яка взаємодіє з іншими суб'єктами туристичного ринку і бере участь у створенні та доведенні до споживачів туристичного продукту та готельних послуг. За такого сприйняття готельного підприємства змінюється роль та зміст управління і маркетингу. Маркетинг стає ланкою, що пов'язує організаційний механізм управління відносинами готельного підприємства з його оточенням. Він перестає бути прерогативою однієї організації, одного відділу. Він стає концепцією управління готельним підприємством у цілому, тобто філософією бізнесу, що і відбиває п'яте наведене вище визначення.

Розглядаючи питання про роль маркетингу в управлінні готельним підприємством, слід звернути увагу на те, що у реальній практиці існує зазначений Т. Левітом [4, с. 124], М. Бейкером та іншими авторами маркетинговий парадокс: існує великий розрив між тим, що декларує маркетинг у теорії, і тим, що він є у реальному житті [5, с. 3]. Цей парадокс маркетингологи намагаються вирішити за допомогою розробки нових концепцій маркетингу, які більше відбивають його зміст та відповідають потребам сучасності.

З 1960 до 1990 р. домінуюча парадигма у маркетинговій теорії й практиці може бути визначена як «модель маркетинг-менеджменту», найвпливовішим представником якої є Ф. Котлер. За визначенням цієї школи, маркетинг – це процес планування та вироблення концепції, встановлення ціни, просування та дистрибуції ідей, товарів та послуг для здійснення обміну, задоволення індивідуальних та організаційних цілей [6, с. 7].

Як бачимо з цього визначення, у моделі маркетинг-менеджменту ставиться акцент на маніпуляції маркетингом-мікс товару, при цьому ігнорується вплив багатьох інших факторів, що беруть участь в обмінних відносинах. Вона є короткостроковою і транзакційною.

Ця концепція має й інші недоліки: орієнтація, насамперед, на виробництво, тоді як сфері послуг приділяється значно менше уваги; сприйняття споживача як особи якою, а не для якої виробляються товари та послуги, і нарешті, визначення маркетингу тільки функціональною діяльністю, що не дозволяє йому інтегруватись з іншими напрямками управління та стати філософією діяльності підприємства.

У 70-і роки у Скандинавії, і конкретно у Фінляндії, «скандинавська школа послуг» почала розглядати маркетинг послуг як невід'ємний елемент загального процесу управління. Такі вчені як К. Грьонроос і Е. Гаммессон є яскравими представниками цієї школи.

Підсумком розвитку цих ідей стала поява у 80-х роках нової концепції маркетингу, відповідно до якої маркетинг покликаний встановлювати, підтримувати і зміцнювати відносини зі

споживачами і з іншими партнерами на основі взаємної вигоди всіх сторін, що беруть участь у процесі. Ця мета забезпечується взаємним обміном і виконанням зобов'язань [7, с. 23]. Ця концепція отримала назву в зарубіжній літературі «управління на основі маркетингу відносин».

Ф. Котлер розглядає маркетинг відносин як шлях, на якому продавці намагаються встановлювати довготривалі, засновані на довірі, взаємовигідні відносини зі споживачами, дистриб'юторами, дилерами та постачальниками [7, с. 34]. Далі Котлер відзначає, що організація зможе знизити свої транзакційні витрати, якщо побудує такі відносини та розвиватиме кооперацію один з одним. Слід відзначити, що це визначення підкреслює вигоду однієї сторони, тобто розглядає відносини в односторонньому порядку та вважає ініціатором відносин саме підприємство.

М. Крістофер та інші автори додали до концепції 4P ще три виміри: це процес, персонал та матеріальні свідчення [8, с. 138]. Ці параметри особливо важливі для сфери послуг [3, с. 36–37], оскільки більшість послуг надається людьми та для людей. Матеріальні свідчення та спосіб надання послуг (процес) також відіграють певну роль у підвищенні якості послуг. Однак це розширення маркетинг-міксу не привело до суттєвих змін у концепції маркетингу та не змінило його ролі в управлінні.

Ф. Котлер та інші автори [6, с. 79] зробили спробу адаптувати традиційний підхід маркетинг-менеджменту до підходу відносин. Вони запропонували розглядати 4P з орієнтацією на споживача (концепція 4C: cost to customer, convenience, customer needs, communications), як це зображено на рис. 2.

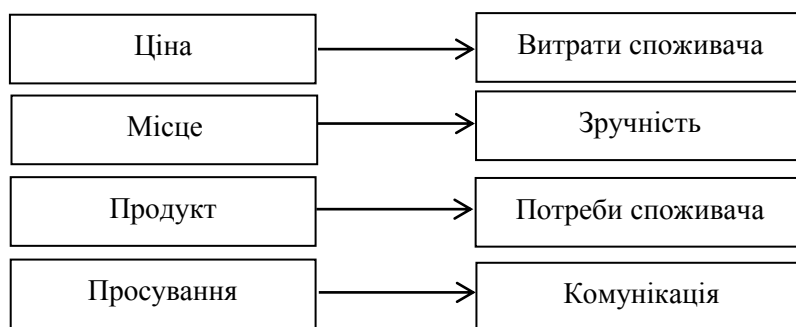

Рис. 2. Перехід від 4P до 4C

Цей погляд на традиційний інструментарій маркетингу хоча і зрушує фокус маркетингу в бік споживача, але все ще розглядає маркетинг з функціональної позиції.

Котлер також розробив поетапну модель переходу від маркетинг – менеджменту до маркетингу відносин, яка складається з таких стадій [5, с. 397]: окремі угоди (обміни, транзакції); угоди, що повторюються через деякі проміжки часу; довготривалі відносини; стратегічні відносини між продавцями та покупцями; стратегічні альянси (спільні підприємства); мережові організації.

Маркетингова мережа [6, с. 9] складається з компанії та фірм, з якими вона будує надійні партнерські ділові відносини, таким чином отримуючи взаємовигідні стосунки та прибуткові транзакції.

Ця модель зрушила маркетингову концепцію у бік розгляду маркетингу як тривалого процесу побудови відносин з оточенням організації, однак не включила іншої сторони до побудови цих стосунків.

Теоретичні, методологічні та практичні основи концепції маркетингу відносин як філософії бізнесу розкриваються переважно у працях зарубіжних вчених як (М. Бейкер, Ян.Х. Гордон, К. Грьонроос, П. Гембл, М. Стоун, Н. Вудкок та ін.). У вітчизняній літературі цьому питанню не приділено належної уваги, існують окремі статті у практичних журналах, зокрема А.В. Войчака, Т.О. Примак та ін.

Оскільки у вітчизняній літературі відсутні фундаментальні праці з цього напрямку, при перекладі іноземної літератури застосовують різні терміни: маркетинг партнерських відносин, маркетинг взаємовідносин, управління відносинами зі споживачами та ін. Ми будемо використовувати термін маркетинг відносин, оскільки він є найбільш наближеним до англійського варіанту *relationship marketing* та відбиває сутність поняття.

За Я. Гордоном, маркетинг відносин – це безперервний процес визначення та створення нових цінностей разом з індивідуальним споживачем, спільного отримання та розподіл вигоди від цієї діяльності між учасниками взаємодії [9, с. 35]. С. Хугард та М. Б'єр визначають маркетинг відносин як поведінку компанії, яка має за мету встановлення, підтримку та розвиток конкурентоспроможних та прибуткових відносин зі споживачами на взаємовигідних умовах [10, с. 40]. Е. Берковіц та його співавтори під терміном маркетинг відносин мають на увазі зусилля організації щодо розвитку довготермінових прибуткових зв'язків з індивідуальними споживачами для взаємної вигоди [11, с. 264]. За Ч. Лембом під маркетингом відносин розуміється стратегія організації, яка має на меті встановлення довготермінового партнерства зі споживачами [12, с. 12]. За А.В. Войчаком та Т.О. Примак під маркетингом відносин слід розуміти інвестиційний процес, яким визначається формування та підтримування обмінних взаємовідносин з клієнтами та посередниками [13, с. 15].

Наведені визначення в основному сфокусовано на побудові відносин зі споживачами, інколи надаючи маркетингу відносин функціонального, тактичного (наприклад, Е. Берковіц) значення. Це відбиває так звану виробничу (товарну) концепцію підприємства [14, с. 25], що зображена на рис. 3. За неї менеджери підприємства розглядають як важливі групи впливу тільки тих осіб, що постачають ресурси для фірми чи купують її товари.

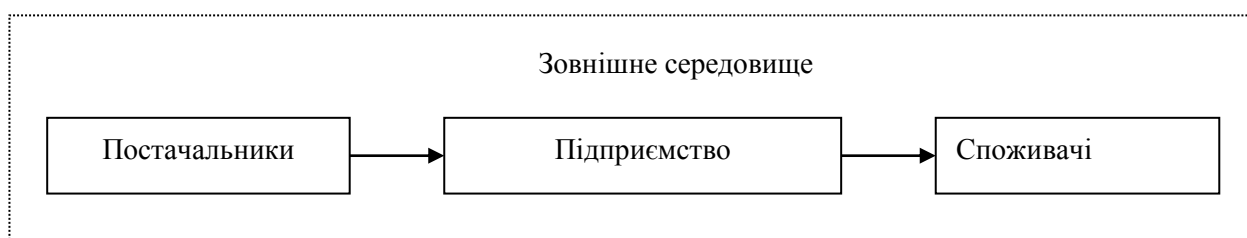

Рис. 3. Виробнича (товарна) концепція підприємства

За умов росту корпоративних організацій та відокремлення власників підприємства від управлінського персоналу виникла необхідність для підприємства розглядати основні групи впливу, які взаємодіють з менеджерами, що знайшло відображення у менеджерській концепції підприємства [15, с. 66], відображеній на рис. 4.

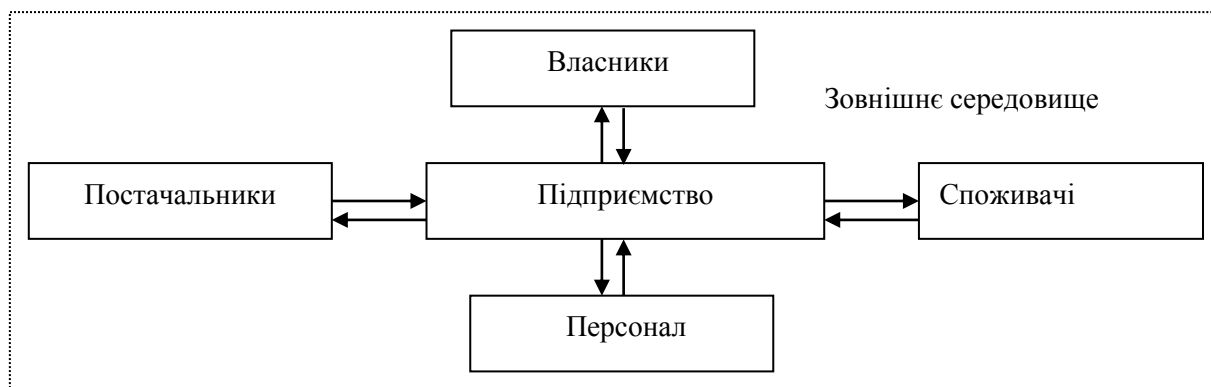

Рис. 4. Менеджерська концепція підприємства

Однак у сучасному діловому світі існує багато інших фізичних та юридичних осіб, що можуть вплинути на діяльність підприємства (наприклад ЗМІ, профспілки та ін.), що знайшло відображення у появі реляційної концепції підприємства, яка схематично зображена на рис. 5. Вона має на увазі, що менеджери повинні враховувати інтереси не тільки тих груп, якими вони можуть управляти (акціонери та власники, персонал, споживачі, ділові партнери та ін.), а й тих груп осіб, які самі вважають, що можуть впливати на роботу підприємства (уряд, громадські організації, ЗМІ, профспілки та ін.).

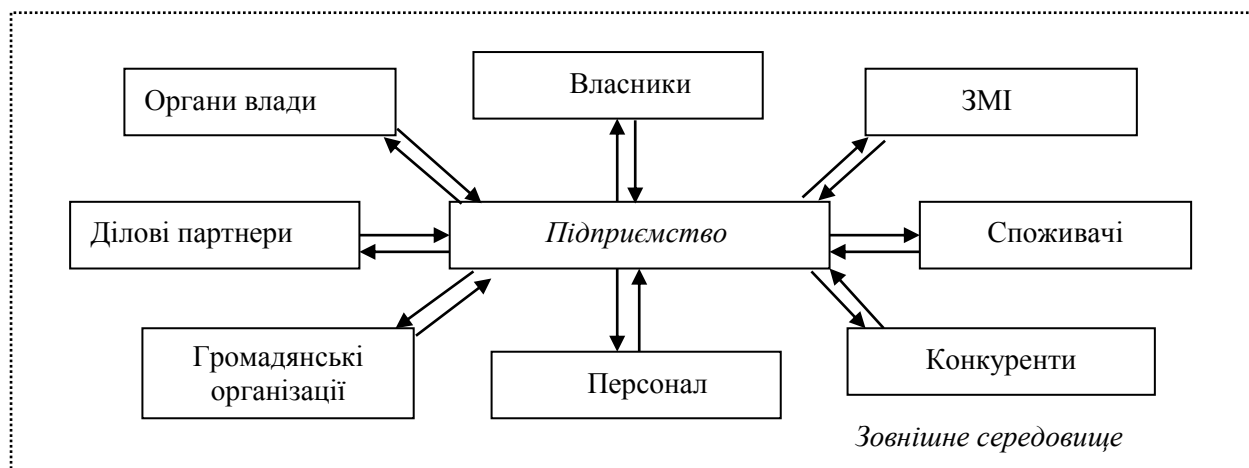

Рис. 5. Реляційна концепція підприємства

Відповідно до реляційної концепції підприємства пропонуємо визначити *маркетинг відносин* як філософію підприємства, метою якої є встановлення, підтримка і розвиток конкурентоспроможних та прибуткових партнерських відносин зі споживачами та з іншими партнерами на основі взаємної вигоди сторін, що беруть участь у процесі.

Для концепції маркетингу відносин властиве «...відношення до маркетингу як до процесу взаємодії в соціальному контексті, основою якого є побудова системи партнерських відносин» [9, с. 67]. Грьонроос вважає, що цей підхід подібний системному підходу у маркетингу, характерному для 50-х років, і різко контрастує з вузькофункціональним підходом чотирьох «Р», при якому продавці активні, а покупці пасивні. Зважаючи на такий погляд дії у сфері обміну знаходяться у компетенції професійних фахівців з маркетингу, що може призвести до психологічного відчуження інших членів організації від участі у цій діяльності [6, с. 87]. У табл. 1 наведено порівняльний аналіз концепції маркетинг-менеджменту та маркетингу відносин.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз парадигм маркетингу

<i>Концепція</i>	<i>Маркетинг — менеджмент</i>	<i>Маркетинг відносин</i>
Одиниця аналізу	Процес обміну	Відносини
Стратегічна орієнтованість	Потреби, що вже висловлені	Скриті потреби
Стиль внесення коректив до діяльності підприємств	Реактивний	Проактивний
Часова орієнтованість	Короткострокова	Довгострокова
Домінуюча маркетингова функція	Традиційний маркетинг – мікс	Інтерактивний маркетинг
Ціль управління якістю	Результат [превалює технічна якість]	Процес [функціональна якість]
Чутливість споживачів до ціни	Висока	Набагато нижча
Вимір задоволення споживачів	Через моніторинг частки ринку [непрямий підхід]	Через управління відносин зі споживачами [прямий підхід]
Взаємодія з іншими функціями управління	Обмежена [не має стратегічного значення] або не існує	Суттєва
Роль внутрішнього маркетингу	Не має значення або обмежена	Має стратегічну важливість
Характерна галузь	Товари широкого вжитку	Сфера послуг

Маркетинг відносин підвищує значущість особистості, власних контактів у системі ефективних комунікацій. Більш того, він розподіляє відповідальність за прийняття рішень у галузі маркетингу на весь персонал готельного підприємства, оскільки вимагає участі в маркетинговій діяльності не тільки фахівців служби маркетингу, а й працівників інших служб готелю, включаючи менеджерів верхньої ланки. Саме апарат управління готельним підприємством стає відповідальним за формування і розвиток довгострокових взаємовигідних відносин у процесі взаємодії готелю з клієнтами та партнерами.

Уявімо таку ситуацію: два конкуруючих туристичних оператори намагаються укласти контракт з готелем на купівлю блоку місць на умовах пріоритетного бронювання. Один з операторів має давні, надійні зв'язки з готелем. Дві конкуруючі пропозиції майже ідентичні за умовами. З ким буде укладено договір? Відповідь залежить від багатьох факторів (контексту відносин, управлінської практики готелю та ін.), однак зазвичай готель обере саме туроператора, з яким вже встановлені партнерські відносини. Цей факт засвідчує, що у сучасній діловій практиці цінність відносин більша за цінність обмінів (угод).

Маркетинг відносин розглядається як концепція, якою визначається сутність маркетингової концепції, інтегруючи інтереси споживачів, організаційну культуру, стратегію і тактику управління готельним підприємством.

Однак, хоча маркетинг відносин продовжує набувати популярності та поширюватись, з огляду на новизну, він ще не набув жорстких правил та регламентації, у ньому відсутня уніфікована форма анкет, не розроблено організаційні принципи, параметри та типи інформації маркетингових досліджень клієнтів. Тому основними завданнями щодо впровадження концепції маркетингу відносин у практику готельних підприємств повинні бути: розкриття методологічних основ управління взаємовідносинами між суб'єктами господарювання та споживачами; удосконалення організаційних структур управління підприємствами різних форм власності і господарювання на основі концепції маркетингу взаємовідносин; розробка моделі управління підприємством на основі маркетингу взаємовідносин.

Література

1. Кретов И.И. Маркетинг на предприятии: Практ. пособ. – М.: АО «Финстатинформ», 1994. – 181 с.
2. Дурович А.П., Копанев А.С. Маркетинг в туризме: Учеб. пособ. /Под. общ. ред. З.М. Горбилевой. – Мн.: Экономпресс, 1998. – 400 с.
3. Назарова И. Мильные камни маркетинга //Маркетинг. – 2002. – № 5. – С. 20–26.

4. Семенов И. Взаимосвязь менеджмента и маркетинга в современной организации //Маркетинг. – 2003. – № 6. – С.117–125.
5. Маркетинг /Под ред. М.Бейкера. – СПб.: Питер, 2002.
6. Kotler P., Armstrong G., Saunders J. and Wong V. Principals of marketing. – New York: Prentice Hall, 1999. – 784 p.
7. Grönroos C. Service Management and Marketing: A Customer Relationship Management Approach, end Edition. – Thomson learning, 1998. – 394 p.
8. Christopher M., Payne A., Ballantyne D. Relationship marketing. – New York: Butterworth-Heinemann, 1991. – 432 p.
9. Гордон Ян Х. Маркетинг партнерских отношений /Пер. с англ. под ред. О.А. Третьяк. – СПб.: Питер, 2001. – 384 с.: [Серия «Маркетинг для профессионалов»].
10. Hougard S., Vjeere M. Strategic relationship marketing. – Berlin, Heidelberg, New York: Springer, 2002. – p. 371.
11. Berkowitz E.N., Kerin R.A., Hartley S.W., Rudelius W. Marketing. 5th Edition. – Irwin McGraw-Hill, 1997. – 735 p.
12. Lamb C.W., Hair J.F., McDaniel C. Marketing. 5th Edition. – South-western College Publishing, 1999. – 773 p.
13. Войчак А.В., Примак Т.О. Маркетингові комунікації у концепції відносин //Маркетинг в Україні, 2003. – № 3. – С.14–17.
14. Freeman Ed.R. Strategic Management: a stakeholder approach. – Boston: Pitman, 1984. – 439 p.
15. Carroll A., Buchholtz A. Business and society: ethics and stakeholder management. 4-e ed. – South-western College Publishing, 1999. – 750 p.

Мельник Т. Г.,

*асистент кафедри обліку і аудиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Индексация доходов работников предприятия: обязательность, порядок, облік

Статья посвящается вопросам проведения индексации доходов работников любого предприятия независимо от формы собственности.

The article touches upon the questions related to conducting incomes' indexation for employees of an enterprise irrespective of its ownership pattern.

Ключові слова: підприємство, працівник, доходи, заробітна плата, індекс, споживчі ціни, компенсація, індексація, пільга.

З переходом до ринкової економіки інфляційне зростання цін поглинає значну частину приросту доходів населення і, що особливо важливе, призводить до абсолютного зниження життєвого рівня окремих груп населення. Для запобігання цьому необхідна система соціального захисту населення або, точніше, система соціальних гарантій і підтримки населення, яка передбачає:

- забезпечення зайнятості населення за умов ринкових відносин на основі ефективної політики підбору і розстановки кадрів;
- надання роботи населенню, що вивільняється, шляхом його перерозподілу між галузями виробництва і сферами економіки з використанням перепідготовки і навчання;
- встановлення розміру і виплату допомоги, надання пільг і інших компенсацій тимчасово непрацюючим;

- компенсацію населенню втрат, пов'язаних із зростанням цін на товари і послуги (особливо інвалідам, пенсіонерам та іншим низькооплачуваним верствам населення);
- індексацію фіксованих доходів населення з урахуванням зростання споживчих цін;
- прив'язку доходів зайнятих у матеріальній сфері до ефективності виробництва.

Цим питанням присвятили свої праці науковці як вітчизняні, так і зарубіжні, дискусії щодо правильності здійснення індексації постійно ведуться на сторінках провідних фахових видань з питань обліку, аудиту, контролю.

Метою дослідження є вивчення та обґрунтування механізму здійснення індексації грошових доходів працівників підприємств, на підставі законодавчих актів та нормативних матеріалів.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання:

- вивчення правових, економічних та організаційних основ проведення індексації грошових доходів;
- розгляд способів підвищення грошових доходів населення;
- аналіз механізмів індексації заробітної плати у різних країнах та в Україні;
- розглянути порядок обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації;
- визначення грошових доходів працівників, які підлягають індексації;
- вивчення особливостей відображення в бухгалтерському обліку сум індексації грошових доходів працівників підприємств.

Найбільш природними способами співвідношення доходів населення із зростаючою вартістю життя (рис. 1) є *адаптація*, наприклад, адаптація (підвищення) пенсій, призначених раніше, у зв'язку з динамікою цін. Використовується і метод компенсації, якщо цілеспрямовано підвищуються ціни на певні групи товарів, розрахованих на конкретних споживачів. *Компенсація* – це надзвичайний захід, що використовується за виняткових обставин. Але найпоширенішим способом залишається *індексація* доходів, яку проводять, звичайно, із зростанням індексу цін на всі товари «споживчого кошика».

Рис.1. Способи співвідношення фіксованих доходів населення

Індексація доходів населення застосовується за кордоном вже 35 років і поки виправдовує себе. Її практикують в 11 європейських країнах, США, Канаді, Японії і останнім часом – у Польщі, Югославії, Угорщині. Індексація – це встановлений законодавством механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає можливість частково або повністю відшкодувати їм дорожчання споживацьких товарів і послуг. Не зважаючи на різні підходи, в основу індексації закладено індекс цін, розрахований виходячи з певного набору товарів і послуг. Крім того, встановлюється і поріг індексу цін, тобто, та його величина, з перевищенням якої доходи населення обов'язково повинні індексуватися [9].

Мета індексації – підтримувати раніше встановлений рівень доходу після зміни індексу вартості життя.

У таких країнах як США, Японія, Фінляндія, Франція, Іспанія, Швейцарія, Великобританія, індексація заробітної платні проводиться на рівні фірм або галузей промисловості за допомогою підписання колективних угод між підприємцями і профспілками. Основою для підвищення заробітної плати є перевищення порогу індексу цін.

У Австрії, ФРН, Ірландії, Норвегії, Португалії, Швеції формальний механізм індексації, що гарантує автоматичне підвищення заробітної плати з урахуванням зростання цін, взагалі відсутній. Купівельна спроможність заробітної плати у цих країнах підтримується за допомогою перегляду тарифних ставок і окладів під час підписання нових колективних договорів.

Основним елементом, що відрізняє механізм індексації у різних країнах, є вибір бази для розрахунку підвищення заробітної плати, тобто вибір індексу цін (табл. 1) [2]. Він може підраховуватися центральними або регіональними статистичними органами, великими профспілковими об'єднаннями. У більшості країн за загальнонаціональними угодами про індексацію за базу розрахунку беруть загальнонаціональний індекс цін. У пунктах про змінну шкалу колдоговорів на рівні фірм за базу розрахунку часто приймається індекс цін на місцевому ринку, який краще відображає вартість життя в конкретному регіоні.

Уряд України за умов лібералізації цін протягом 1993–1996 рр., а також у подальші роки не ухвалював рішень про індексацію. Перевага була віддана методу періодичної компенсації населенню витрат у зв'язку із зростанням цін шляхом одночасного перегляду мінімальних розмірів оплати праці, пенсій і інших соціальних виплат.

Така тактика за умов інфляції була виправдана, оскільки дала можливість до кінця 1996 р. припинити інфляцію (індекс інфляції за 1996 р. становив 1,397 %). За розрахунками фахівців, індекс інфляції у 1997 р. дорівнював 1,249 % [9].

Таблиця 1

Приклади індексації у деяких західноєвропейських країнах, що мають формальний механізм індексації

Країна	Механізм індексації заробітної плати
Бельгія	Підвищення заробітної плати, засноване на зростанні індексу цін, розраховується щомісячно Міністерством економічних справ, з урахуванням даних за останні чотири місяці. По більшості угод поріг індексу цін, з якого починається підвищення заробітної плати, становить 2 %. Індексація торкається звичайно всього заробітку. Останніми роками встановлюється «стеля» заробітної плати, перевищення якої не індексується
Данія	Підвищення заробітної плати засноване на зростанні індексу цін двічі на рік, що розраховуються офіційними статистичними установами. При досягненні індексом цін 3% і більше до заробітної плати додається тверда грошова сума, яка виплачується протягом 6 місяців. Надбавка для службовців на 60 % вище, ніж для робітників. Індексації підлягає загальний заробіток
Італія	Підвищення заробітної плати категорії робітників засноване на зростанні спеціального індексу цін, що розраховується центральними статистичними органами щоквартально. Кожен пункт зміни індексу цін оцінюється в 6800 лір. Крім того, існує індексація заробітної плати керівних кадрів, заснована на звичному індексі споживацьких цін. Ціна пункту зміни цього індексу оцінюється в 300 лір за рік
Нідерланди	Підвищення заробітної плати засноване на спеціальному індексі цін, що виключає ціни на медичне обслуговування і непрямі податки. Індексація проводиться двічі на рік у розмірі, еквівалентному зростанню цін, тобто при підвищенні цін на 2,5 % заробітна плата відповідно збільшується на 2,5 %
Україна	Підвищення заробітної плати засноване на зростанні спеціального індексу цін, що розраховується центральними статистичними органами щомісячно. Обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації здійснюється наростаючим підсумком, шляхом множення щомісячних індексів споживчих цін. Індексація проводиться у разі, коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації встановлений у розмірі 101 %.

Виходячи з досвіду зарубіжних країн, розрізняють *очікувану* і *ретроспективну індексації*. Очікувана індексація передбачає підвищення доходів з урахуванням прогнозованого зростання цін; ретроспективна – підвищення доходів, відповідне зростанню цін за минулий період. У світовій практиці частіше застосовується ретроспективна індексація, яку проводять або через фіксовані інтервали часу, або за змінною шкалою.

У першому випадку надбавки до заробітної плати відповідно до зміни індексу цін виплачуються через певні відрізки часу, наприклад, через три або шість місяців; у другому – одночасно із зміною індексу цін, тобто автоматично. У будь-якому випадку встановлюється поріг індексу цін, перевищення якого є своєрідним сигналом до коригування доходів.

В Україні до 1993 р. використовували ретроспективну індексацію, але вона не здійснювалася одночасно із зміною цін, дещо запізнювалася.

Індексація в Україні здійснювалася відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» (1991 р.). Пізніше, у 1996–1997 рр. та 2003 р. були прийняті зміни, а 7 травня 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) № 663, 21 грудня 1998 р. № 2034, 21 липня 1999 р. № 1321 та з 17 липня 2003 р. постановою КМУ № 1078 був затверджений Порядок проведення індексації грошових доходів громадян.

Для того, щоб розібратися у цих питаннях, слід розрізнити компенсацію за порушення строків виплати зарплати і індексацію грошових доходів.

Згідно із Законом України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати від 19.10.2000 р. № 2050-III (з урахуванням внесених змін згідно із Законом України від 16.01.2003 р. № 431-IV) підприємства, установи і організації всіх форм власності та господарювання зобов'язані здійснювати компенсацію громадянам втрати частини доходів (доходи – грошові доходи громадян, які отримуються на території України і які не мають разового характеру – пенсії, соціальні виплати, стипендії, зарплата (грошове забезпечення) у випадку порушення встановлених строків їх виплати, у тому числі з власника або уповноваженого ним органу (особи).

Компенсація громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати (далі – компенсація) згідно з цим Законом провадиться у разі затримки на один і більше календарних місяців виплати доходів, нарахованих громадянам за період, починаючи з 1 січня 2001 р.

Сума компенсації обчислюється шляхом множення суми нарахованого, але не виплаченого громадянину доходу за відповідний місяць (після утримання податків і обов'язкових платежів) на індекс інфляції у період не виплати доходу (інфляція місяця, за який виплачується дохід, до уваги не береться). Порядок проведення компенсації громадянам втрати частини грошових доходів у зв'язку з порушенням терміну їх виплати затверджений постановою КМУ від 21.02.2002 р. № 159. Цією самою постановою передбачено, що компенсація працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати, нарахованої працівникові за період роботи з 1 січня 1998 до 31 грудня 2000 р., провадиться відповідно до Положення про порядок компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати, затвердженого постановою КМУ від 20.12.1997 р. № 1427.

Згідно із Законом України «Про індексацію грошових доходів населення» у редакції Закону України від 06.02.2003 р. № 491-IV (далі – закон про індексацію) індексація грошових доходів населення – це встановлений законами та іншими нормативно-правовими актами України механізм підвищення грошових доходів населення, який дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг [1].

Законодавчою підставою індексації служить нова редакція Закону про індексацію. Порядок здійснення такої індексації затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 р. № 1078 «Про затвердження Порядку проведення індексації грошових доходів населення» (далі – Порядок індексації).

Порядок індексації мають застосовувати усі підприємства, установи та організації, незалежно від форм власності, а також фізичні особи, які використовують працю найманих працівників.

Згідно із ст. 15 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» винні особи за порушення законодавства про індексацію грошових доходів населення притягуються до відповідальності відповідно до закону. Так, згідно зі ст. 41 Кодексу України про адміністративні правопорушення, порушення вимог законодавства про працю тягнуть за собою накладення адміністративного штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності.

Потрібно також звернути увагу, що не проведення індексації в 2004 р. призведе до заниження бази оподаткування податком з доходів фізичних осіб та внесками на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, оскільки змінилися терміни сплати податку та внесків.

Індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані у гривнях на території України, які не мають разового характеру [6]:

- пенсії (з урахуванням надбавок, доплат, підвищень до пенсії, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги на прожиття, державної допомоги та компенсаційних виплат);
- стипендії;
- оплата праці найманих працівників підприємств, установ, організацій у грошовому виразі, яка включає оплату праці за виконану роботу згідно з тарифними ставками (окладами) і відрядними розцінками, доплати, надбавки, премії, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені законодавством, а також інші компенсаційні виплати, що мають постійний характер;
- грошове забезпечення військовослужбовців;
- суми виплат, що здійснюються відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога по безробіттю, матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного, матеріальна допомога по безробіттю, щомісячна грошова сума, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання (з урахуванням виплат на необхідний догляд за потерпілим), щомісячна страхова виплата особам, які перебували на утриманні потерпілого внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, страхова виплата дитині, яка народилась інвалідом внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності);
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку особам, не застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, допомога на дітей одиноким матерям, державна соціальна допомога інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам, щомісячна грошова допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним;
- суми відшкодування шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також суми, що виплачуються особам, які мають право на відшкодування шкоди у разі втрати годувальника.

Доречно сказати, що індексуються доходи в межах прожиткового мінімуму, встановленого для відповідних соціальних і демографічних груп населення. У пункті 4 Порядку індексації визначено в межах якого прожиткового мінімуму індексуються доходи населення [3]. Наприклад, у межах прожиткового мінімуму для працездатних осіб індексуються оплата праці (грошове

забезпечення), допомога по безробіттю, стипендії та інші виплати (у 2004 р. прожитковий мінімум для працездатної особи склав 386,73 грн.). Якщо, наприклад заробітна плата становить 350 грн., то індексується 350 грн., а якщо заробітна плата становить 2500 грн., то індексації підлягає лише її частина у межах прожиткового мінімуму для працездатної особи, тобто 386,73 грн.

Нині існує певна проблема щодо застосування розміру прожиткового мінімуму на 2004 р. відповідно до Закону України «Про затвердження прожиткового мінімуму на 2004 р. від 11.05.2004 р. № 1740 – IV у частині реалізації Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22.05.2003 р. № 889 – IV. Думка податківців щодо застосування прожиткового мінімуму на 2004 р. викладена у листі ДПАУ від 24.09.2004 р. № 442/2/17-3210, тобто, право на податкову соціальну пільгу найманий працівник має при обмеженні його доходу в розмірі 510, 00 грн. (365,00 x 1,4), а не 540,00 грн. згідно з законом № 1740 для працездатної особи (386,73 x 1,4). Постає запитання, а чи не буде ДПАУ застосовувати такі тлумачення і до індексації доходів? Якщо притримуватись позицій ДПАУ щодо застосування розміру прожиткового мінімуму на 2004 р., то, з одного боку, жодних проблем у підприємства не повинно виникати, а з другого – для чого тоді прийнято і введено в дію законодавчий акт, який має першочергове значення відносно листів, роз'яснень контролюючих органів.

Виплата сум індексації грошових доходів здійснюється за рахунок джерел, з яких провадяться відповідні грошові виплати населенню. Індексації підлягають як доходи за основним місцем роботи, так і за сумісництвом. Загальний доход працюючого, що підлягає індексації, не повинен перевищувати прожитковий мінімум для працездатної особи. Насамперед індексуються доходи за основним місцем роботи. Доходи за договорами цивільно-правового характеру індексації не підлягають [6].

Працюючим пенсіонерам у першу чергу індексується сума оплати праці. Підприємства, установи та організації у двотижневий строк після проведення індексації зобов'язані подати до органів Пенсійного фонду інформацію про розмір оплати праці працюючого пенсіонера, проіндексовану суму та суму індексації.

Підвищення грошових доходів у зв'язку з індексацією здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, в якому офіційно опубліковано індекс споживчих цін. Обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації здійснюється наростаючим підсумком, шляхом множення щомісячних індексів споживчих цін.

Індексація проводиться у разі, коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, встановлений у розмірі 101 %.

Доходи, які не індексуються:

- доходи громадян від здачі в оренду майна, від акцій та інших цінних паперів, ведення селянського (фермерського) і особистого підсобного господарства, підприємницької діяльності, яка є для громадян джерелом грошових доходів від власності;
- оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця, допомога по тимчасовій непрацездатності як такі, що враховуються під час обчислення середнього заробітку;
- одноразова матеріальна допомога безробітним, одноразова виплата допомоги по безробіттю для організації безробітним підприємницької діяльності, одноразова допомога у разі стійкої втрати професійної працездатності або смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, одноразова допомога при народженні дитини, допомога на поховання;
- цільова разова матеріальна допомога, одноразова допомога при виході на пенсію, суми соціальних пільг, компенсації (крім виплат, визначених п. 2 цього Порядку), винагорода за підсумками роботи за рік тощо;

- державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- суми виплат, що обчислюються виходячи із середньої заробітної плати, у тому числі відпускні, оскільки під час визначення її розміру сума індексації враховується як складова частина оплати праці.

Обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації грошових доходів населення згідно з Порядком індексації провадиться наростаючим підсумком починаючи з березня 2003 р. – місяця офіційного опублікування Закону України від 06.02.2003 р. № 491. Враховуючи, що індекс інфляції за березень 2003 р. перевищив поріг індексації і становив 101,1 %, право на індексацію відбулося в травні минулого року.

Для проведення подальшої індексації доходів громадян обчислення індексу споживчих цін починається за місяцем, у якому індекс споживчих цін перевищив поріг індексації. Тобто, починаючи з квітня 2003 р. шляхом множення щомісячних індексів споживчих цін розраховується індекс для проведення наступної індексації. До моменту перевищення порогу має застосовуватися індекс 101,1 %. Слід зауважити, що оскільки підприємства, установи і організації застосовують різні бази для обчислення індексу споживчих цін (у разі підвищення доходів громадян), вони мають самостійно розраховувати ці індекси на підставі офіційних публікацій Держкомстату України. Індекс потрібно розраховувати не в цілому по підприємству, а по працівнику, оскільки працівники звільняються, приймаються на роботу, не всім працівникам підвищується зарплата в одному місяці. Порядком індексації передбачено, що у разі підвищення розмірів мінімальної заробітної плати, пенсії, стипендії та інших соціальних виплат, а також у разі зростання грошових доходів без перегляду їх мінімальних розмірів, місяць, в якому відбулося підвищення, вважається базовим при обчисленні індексу споживчих цін для проведення індексації доходів населення. Індексація доходів, отриманих громадянами за цей місяць, не провадиться. Для проведення подальшої індексації індекс починає розраховуватися наростаючим підсумком з місяця, що настає за базовим. Якщо підвищення грошових доходів працівників на підприємстві здійснюється поетапно, по окремих підрозділах та індивідуально, в такому випадку для працівників повинні застосовуватися різні бази для обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації [8].

Госпрозрахункові підприємства при наявності коштів на підставі п. 5 Порядку мають право замість проведення індексації заробітної плати підвищувати тарифні ставки та посадові оклади [6]. При цьому підвищення тарифних ставок (посадових окладів) має відповідати або випереджати індекс споживчих цін для проведення індексації (із листа Мінпраці від 19.08.2003 р. № 024-90).

Відповідно до «Інструкції зі статистики заробітної плати», наказ Держкомстату України від 13.01.2004 р. № 5 суми виплат, пов'язаних з індексацією заробітної плати працівників у межах, передбачених чинним законодавством, включаються до фонду додаткової заробітної плати. Це означає, що суми компенсації на підставі п. 5. 6.1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 р. № 283/97-ВР включаються до валових витрат як витрати з оплати праці. Підтвердження цього можна знайти також у п. 11 Порядку індексації. Із сум індексації провадяться ті самі нарахування і утримання (податок з доходів фізичних осіб, пенсійний внесок і внески на соціальне страхування), що й із заробітної плати, яка індексується (табл. 2).

У бухгалтерському обліку сума індексації відображається в тому самому порядку, що й заробітна плата, яка є об'єктом індексації.

Таблиця 2

Відображення у бухгалтерському обліку сум індексації грошових доходів працівників підприємств

№ з/п	Господарська операція	Бухгалтерський облік			Валові витрати
		дебет	кредит	сума	
1	Нарахована заробітна плата	23	661	1200,00	1200,00
	Нарахована премія	94	661	150,00	150,00
	Індексація доходів *	23	661	4,25	4,25
2.	Утриманий податок з доходів фізичних осіб (1200,00+150,00+4,25 = 1354,25) (1354,25-27,08-13,54-6,77)*13%	661	641	169,89	–
3.	Утриманий внесок на обов'язкове державне пенсійне страхування в розмірі 2% із суми 1354,02	661	651	27,08	–
4.	Утриманий внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю у розмірі 1,0%	661	652	13,54	–
5.	Утриманий внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування по безробіттю 0,5%	661	653	6,77	–
6.	Нарахований внесок на обов'язкове державне пенсійне страхування в розмірі 32%	23	651	385,36	385,36
		94		48,00	48,00
7.	Нарахований внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю у розмірі 2,9%	23	652	34,92	34,92
		94		4,35	4,35
8.	Нарахований внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування по безробіттю у розмірі 1,9%	23	653	22,88	22,88
		94	653	2,85	2,85
9.	Нарахований внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в зв'язку з травматизмом на підприємстві 0,88 % від **	23	652/1	10,60	10,60
		94		1,32	1,32

* Величина індексу умовна – 1,1 %, розмір прожиткового мінімуму на працездатну особу – 386,73 грн.

** Розмір внеску залежить від виду діяльності підприємства.

Отже, вивчивши норми законодавчих та нормативно-правових актів і проаналізувавши праці науковців і провідних фахівців щодо проведення індексації грошових доходів працівників підприємств, можна дійти таких висновків:

- Слід чітко розрізняти способи підвищення грошових доходів населення: чи це компенсація втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати, чи це підвищення грошових доходів, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг, тобто, індексація.
- Приймаючи рішення щодо індексації грошових доходів працівників, необхідно досконало вивчити нормативну базу.
- Кожному бухгалтеру, який займається питаннями індексації, потрібно пам'ятати основні її правила:
  - індексацію зобов'язані проводити всі роботодавці;
  - індексують заробітну плату працівників незалежно від її розміру в межах прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
  - у індексації бере участь заробітна плата кожного працівника;

- потрібно відслідковувати, в якому місяці працівнику підвищувалась заробітна плата, коли його прийняли на роботу та чи було підвищення розміру мінімальної заробітної плати, у результаті чого і заробітна плата працівника також збільшиться.
- 4. Дотримання перерахованих вище правил та вимог проведення індексації дасть можливість не зробити помилок і зберегти кошти підприємства.
- 5. Слід пам'ятати, що за порушення законодавства про індексацію грошових доходів винні особи притягаються до відповідальності відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» (ст. 15), а також відповідно до Кодексу України «Про адміністративні правопорушення» (ст. 41) – на посадових осіб підприємств накладається штраф у розмірі від 15 до 50 неоподатковуваних мінімумів (сьогодні це 17 грн.).

Література

1. Закон України «Про індексацію грошових доходів населення» від 03.07.1991 р. № 1282 – XII //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
2. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95 – ВР –XII //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
3. Закон України «Про затвердження прожиткового мінімуму на 2004 р. «від 11.05.2004 № 1704 – IV //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
4. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. № 996 – IV //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
5. Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22.05.2003 р. № 889 – IV //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку проведення індексації грошових доходів населення» від 17.07.2003 р. № 1078.
7. Лист Міністерства праці та соціальної політики України «Щодо проведення індексації» від 19.08.2003 р. № 024 – 90.
8. Пантелійчук Л.Б. Индексуємо грошові доходи населення: Приклади індексації та бух. обліку. Нормативна база. – К.: Філія ДП, Ред. журн. «Вісник податкової служби України», 2004. – 40 с.
9. Калина А.В. Организация и оплата труда в условиях рынка: Учеб. пособ. – Киев: МАУП,, 2001. – 312 с.

Мержа Н. В.,

*аспірантка кафедри фінансів
Київського економічного інституту менеджменту*

Формування оптимальної структури капіталу підприємницьких структур

В статье рассмотрены источники финансирования активов, проблемы формирования оптимального соотношения заемного и собственного капитала предприятия, а также выделено два подхода к управлению структурой капитала.

The article considers the sources of assets financing. It also pays attention to an ultimate ratio between an enterprise's loan and own capital and defines two approaches towards the capital structure management.

Ключові слова: власний капітал, позичковий капітал, структура капіталу, оптимальна структура капіталу, вартість капіталу, фінансовий леведж.

За сучасних умов розвитку ринкової економіки в Україні актуальною проблемою для підприємницьких структур є пошук шляхів залучення фінансових ресурсів, необхідних для модернізації виробництва на підприємстві. При цьому вибір того чи іншого варіанту залучення позичкових коштів повинен мати на меті досягнення максимальної ефективності використання капіталу в цілому. Той факт, що акціонерними товариствами випускається більше 60% продукції недержавного сектора, зумовлює необхідність наукового підходу до формування оптимальної структури капіталу акціонерних товариств з метою фінансування необхідного обсягу витрат та забезпечення бажаного рівня доходів [1]. За умов ринку фінансові ресурси оптимізуються для підвищення ринкової вартості підприємства, що залежить від чистої рентабельності власних коштів та норми розподілу на дивіденди. Тому методики, прийняті у світовій практиці, можуть бути реалізовані лише при наявності розвинутого ринку цінних паперів та статистики про нього. Сьогодні в Україні Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку у 2002 р. було зареєстровано випуск облігацій на загальну суму 0,642 млрд. грн., а через рік цей показник збільшився до 4,275 млрд. грн. [2]. Це свідчить про те, що спостерігається позитивна тенденція щодо зростання ринку цінних паперів в Україні.

У науковій літературі формуванню оптимальної структури капіталу підприємницьких структур присвячені праці зарубіжних та вітчизняних вчених: І. Бланка, І. Балабанова, В. Ковальова, Е. Стоянової, Є. Бріггема, Дж. К. Ван. Хорна, С. Майерса, С. Росса, Р. Брейлі та ін.

Метою цієї статті є узагальнення теоретичних підходів формування оптимальної структури капіталу підприємницьких структур.

Для фінансування своєї діяльності підприємства потребують необхідного обсягу фінансування, що залежить від періоду обігу активів. Рішення про те, як саме фінансувати активи – за рахунок короткострокових чи довгострокових зобов'язань – приймається за умови мінімізації ризику та одержання стабільного доходу. Від того, як фінансові менеджери відносяться до ризику, залежить вибір підприємством особливих підходів до фінансування своїх активів.

Найбільш визначальним фактором, що впливає на формування структури капіталу, є швидкість обертання активів. Таким чином, прискорення оборотності активів дозволяє застосовувати агресивний підхід у фінансуванні, а саме – за рахунок відновлення короткострокових зобов'язань. На противагу, консервативний підхід застосовується за умов повільного обертання активів, зумовлених специфікою виробництва. Таким чином, фінансування здійснюватиметься переважно за рахунок довгострокових джерел.

Компроміс у структурі капіталу досягається через узгодження швидкості обертання активів та періоду існування дійсних зобов'язань.

Слід зазначити, що управління структурою капіталу підприємства передбачає не тільки акумулювання додаткових джерел фінансування, а й визначення їх цільової структури.

Формування структури джерел фінансування активів підприємства пов'язане з існуванням витрат за користування цими джерелами. Витрати можуть бути різноманітними: це відсотки за користування позиками, купонні виплати, податки, а у випадку порушень розрахунково-платіжних дисциплін штрафи та пені. Загальна сума коштів, що сплачується за користування певним обсягом залучених фінансових ресурсів, називається вартістю капіталу або ціною капіталу [3]. З точки зору американського вченого Ван Хорна «...стоимость капитала представляет средневзвешенное отдельных значений требуемых затрат на привлечение капитала для различных типов финансирования бизнеса»[4]. Іншими словами, вартість капіталу характеризує рівень рентабельності інвестованого капіталу, який необхідний для забезпечення високої ринкової вартості підприємства. Максимальна ринкова вартість підприємства досягається певною мірою за рахунок мінімізації вартості використовуваних джерел.

Визначення вартості капіталу підприємства проводиться за такими етапами: на першому етапі відбувається ідентифікація джерел формування капіталу підприємства; на другому – розраховується ціна кожного джерела окремо; на третьому – визначається середньозважена ціна капіталу на основі питомої ваги кожного джерела у загальній сумі інвестованого капіталу; на четвертому – розробляються заходи по оптимізації структури капіталу та формуванню її цільової структури.

Аналіз структури капіталу пасиву балансу засвідчує, що основними видами джерел фінансових ресурсів є: власні джерела (статутний капітал, фонди власних коштів, нерозподілений прибуток) та залучені джерела (позики банків, емісії облігацій). Так, фінансування господарської діяльності акціонерних товариств із внутрішніх джерел здійснюється за рахунок нерозподіленого прибутку. Власні кошти, які являють собою прямий внесок у фінансування стратегічних потреб підприємства, одночасно стають значною перевагою у фінансових взаємовідносинах підприємства з усіма суб'єктами ринку. Іншим видом фінансування є зовнішнє – за рахунок позик та емісії облігацій. Залучені кошти дозволяють зменшити акціонерний ризик, але можуть загострити конфлікт між акціонерами і кредиторами.

Як зазначено вище, кожне джерело фінансування має свою вартість. Так, для визначення ціни власного капіталу застосовують такі способи: на основі дивідендів; на основі доходів; на основі вивчення ціни капітальних активів. Ціна залученого капіталу визначається відношенням витрат, пов'язаних із залученням фінансових ресурсів, до самої величини капіталу, що залучається. Таким чином, зовнішні та внутрішні джерела фінансування мають свою ціну, як суму витрат, по забезпеченню даного джерела. Визначивши вартість окремих джерел фінансування, в економічній літературі [5, 6, 10], наводиться розрахунок загальної ціни капіталу (у зарубіжній практиці можна зустріти як розрахунок авансованого капіталу):

$$WACC = \sum k_i d_i, \text{ де}$$

$WACC$ – вартість авансованого капіталу, k_i – ціна i -го джерела коштів, d_i – питома вага i -го джерела коштів у загальній сумі.

Цей показник показує мінімум повернення вкладених у діяльність підприємства фінансових ресурсів або його рентабельність. Економічний зміст полягає у тому, що підприємство може прийняти будь-яке рішення, якщо рівень його рентабельності не нижче поточного значення показника середньозваженої ціни капіталу.

У зарубіжній практиці функціонування підприємницьких структур пов'язане передусім із фінансуванням коштів на довгостроковій основі для отримання прибутку. Процес управління активами, пов'язане з отриманням прибутку, характеризується такою величиною як левередж. У науковій літературі розрізняють три його види: виробничий, фінансовий, виробничо-фінансовий. Розглянемо поняття виробничого важеля. Його дія виявляється в тому, що будь-яка зміна виручки від реалізації завжди призводить до більшої або меншої зміни прибутку. Цей ефект зумовлений різним ступенем впливу динаміки постійних та змінних витрат на формування фінансових результатів діяльності підприємства при зміні обсягу виробництва. Один із провідних американських спеціалістів у галузі фінансового менеджменту Є.Ф. Брігхем: відзначав «Якщо рівень постійних затрат компанії високий та не опускається в період падіння попиту на продукцію, підприємницький ризик підвищується» [8]. Цієї самої позиції дотримувався і Г.Г. Кірейцев «...чим більшим є рівень постійних витрат, тим більшою є сила впливу операційного важеля. Визначаючи темп зменшення прибутку з кожним процентним зменшенням виручки, сила операційного важеля свідчить про рівень підприємницького ризику даного підприємства» [9].

Таким чином, виробничий левередж – це потенційна можливість впливати на прибуток підприємства, змінюючи собівартість продукції та обсяг її випуску.

Значні коливання рентабельності активів спричиняють зростання витрат виробництва, що приводить до постійних змін у структурі фінансових ресурсів, а саме: у зміні співвідношення власних та залучених джерел довгострокового фінансування. Цей взаємозв'язок характеризується силою фінансового левереджу. За визначенням М.В. Грідчіної «...фінансовий левередж означає використання боргів для фінансування інвестицій» [7]. За В.В. Ковальовим, фінансовий левередж – це потенційна можливість впливати на прибуток шляхом зміни обсягу і структури власного і позичкового капіталу [3]. За визначенням американського вченого Джеймса К. Ван Хорна, «...фінансовий левередж – це використання залучених коштів з фіксованим процентом для зростання прибутку власників звичайних акцій» [4].

Таким чином, фінансовий левередж характеризує: по-перше, цілеспрямованість і ефективність використання підприємством залучених ресурсів як джерела довгострокового фінансування господарської діяльності; по-друге, потенційну можливість впливати на прибуток шляхом зміни обсягів та структури власного і позичкового капіталу.

Узагальнюючою категорією є виробничо-фінансовий левередж, якому притаманний взаємозв'язок трьох показників: виручка від реалізації, витрати виробничого і фінансового характеру та чистий прибуток. Аналіз одночасного впливу цих факторів, а саме кількісна оцінка рівня левереджу, можлива при застосуванні спеціального методу «мертвої точки». Цей метод застосовується до оцінки і прогнозування левереджу, який полягає у визначенні для кожної конкретної ситуації обсягу випущеної продукції, що забезпечував беззбиткову діяльність.

Щодо можливостей та доцільності управління структурою капіталу завжди знаходилося в центрі уваги економістів [3, 10]. Основне питання зводилося до такого: чи існує оптимальна структура капіталу і як вона впливає на вартість капіталу і вартість самого підприємства. Існує два підходи до вирішення цієї проблеми:

- 1) традиційний;
- 2) теорія Ф. Модільяні, М. Міллера.

Засновники традиційного підходу вважають, що існує оптимальна структура капіталу, від якої залежить його ціна. Зі зростанням частки залучених коштів у загальній сумі джерел довгострокового капіталу ціна власного капіталу постійно зростає прискореними темпами, а ціна залученого, залишаючись спочатку незмінною, потім також починає зростати. Оскільки ціна залученого капіталу в середньому нижче за ціну власного, то при певній оптимальній структурі

капіталу ціна підприємства буде максимальною. Використовуючи методику, запропоновану В.В. Ковальовим [3], наводимо розрахунок оптимальної структури капіталу (табл. 1).

Таблиця 1

Розрахунок оптимальної структури капіталу

Показник	Варіант структури капіталу						
	1	2	3	4	5	6	7
Питома вага власних фінансових ресурсів	30	40	50	60	70	80	100
Питома вага залучених фінансових ресурсів	70	60	50	40	30	20	-
Ціна власних фінансових ресурсів	3,0	4,0	5,0	6,0	7,0	8,0	10,0
Ціна залучених фінансових ресурсів	9,31	7,752	6,27	4,864	3,534	2,28	-
Ціна авансованих коштів	7,417	6,251	5,635	5,546	5,96	6,856	10,0

Аналізуючи дані наведеної таблиці, можна дійти висновку, що оптимальна структура капіталу досягається за умови, коли питома вага залучених фінансових ресурсів сягає 50 %, оскільки вартість авансованих коштів у розвиток підприємства є найнижчою – 5,635 %.

Прихильники другого підходу Ф. Модільяні та М. Міллер [11] стверджують, що ціна капіталу не залежить від його структури, тому її не можна оптимізувати. На їх думку, вартість капіталу фірми визначається виключно потоком її прибутку, який, у свою чергу, залежить від інвестицій. Ринкова вартість становить капіталізацію очікуваних грошових потоків з урахуванням ризику.

$$V_o = V_o^e + D_o, \text{ де}$$

V_o – ринкова вартість, V_o^e – ринкова вартість акціонерного капіталу, D_o – ринкова вартість боргу.

Для обґрунтування даного підходу вони вводять ряд обмежень: наявність ринку, відсутність податку, однакова величина процентних ставок для фізичних та юридичних осіб, раціональна економічна поведінка, можливість ідентифікації підприємств з однаковою ступенем ризику. За їх твердженням, ціна капіталу за таких умов завжди буде вирівнюватись за рахунок переливання капіталу за рахунок кредитів від фізичних осіб.

Таким чином, Модільяні і Міллер довели, що при умові досконалого ринку капіталу частка боргу і оплаченого капіталу не змінюють загальну вартість грошового потоку, отриманого від інвестицій.

Отже, згадані вище методики управління структурою капіталу реалізуються за розвинутого ринку цінних паперів, де визначатиметься ринкова ціна ресурсів, що спрямовується в розвиток підприємства.

З огляду на досліджений матеріал, доходимо висновку: за умов ринку фінансові ресурси оптимізуються з метою підвищення ринкової вартості підприємства, що залежить від чистої рентабельності власних коштів та норми розподілу прибутку на дивіденди. Тому методики, прийняті у зарубіжній практиці щодо оптимізації структури фінансових ресурсів підприємницьких структур, можуть бути реалізовані лише при наявності розвинутого фондового ринку та статистики про нього. Отже, застосувати методики оптимізації фінансових ресурсів на українських підприємствах стане можливим лише з розвитком ринку цінних паперів та ринку капіталів, де визначатиметься ринкова ціна ресурсів, що спрямовується в розвиток підприємства.

Література

1. Довгань Л.П. Визначення оптимальної вартісної структури та мінімізація ризиків залучення позикових коштів у акціонерне товариство //Актуальні проблеми економіки. – 2003. – №12(30). – С.26–33.
2. www. smau.com.ua
3. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2000. – С. 512.
4. Ван Хорн, Джейли К., Вахович. Основы финансового менеджмента. 11-е изд: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – С.992.
5. Финансовый менеджмент: Учеб. пособ. /Под ред. проф. Е.И. Шохина. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. – С. 408.
6. Шеремет О.О. Фінансовий аналіз. Навч. посіб. – К.: Міленеум, 2003. – 160 с.
7. Гридчина М.В. Финансовый менеджмент: Курс лекций. – 2-е изд. – Киев: МАУП, 2002. – 158 с.
8. Брігхем С.Ф. Основы фінансового менеджменту. – К.: КП «ВАЗАКО» Вид-во «Молодь». – С. 491.
9. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. /За ред. проф. Г.Г. Кірейцева. – К.: ЦУЛ, 2002. – С.496.
- 10.Суторміна В.М. Фінанси зарубіжних корпорацій: Навч. посіб. /В.М. Суторміна, В.М. Федоров, Н.С. Рязанова; за ред. В.М. Федосова. – К.: Либідь, 1993. – С.247.
- 11.Modigliani F., Miller M.H. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment //American Economic Review. – №48. – June1958. – P.261–297.

Нгуен Тхи Ханг,

*аспирантка кафедры международных валютно-финансовых отношений
Института мировой экономики и международных отношений
НАН Украины*

Фактор «дешевой рабочей силы» в процессе привлечения прямых иностранных инвестиций

В статье освещаются вопросы привлечения иностранных инвестиций в экономику развивающихся стран в условиях рыночных преобразований, определяются место, роль и значение фактора стоимости рабочей силы в этом процессе.

The article considers the problems related to foreign investments brought to the developing countries' economies under transition to the market economy. It also defines the place, role and significance of the factor of labour force cost in the given process.

Ключові слова: дешева робоча сила, іноземний капітал, інвестиційна діяльність, ринкові перетворення, перехідна економіка.

Современный этап структурной перестройки экономики стран с переходной экономикой выдвигает на первый план проблему привлечения прямых иностранных инвестиций. В нынешней сложной экономической ситуации, характеризующейся в том числе и острым дефицитом ресурсов для производственного инвестирования и модернизации экономики, значимость долгосрочных, не спекулятивных зарубежных инвестиций трудно переоценить. Прямые иностранные инвестиции сочетают перенос практических навыков и управленческого мастерства со взаимовыгодным объемом ноу-хау; обладают мультипликативным эффектом, позитивно отражающемся не только на производстве, но и на других секторах экономики; активизируют конкуренцию и могут способствовать развитию среднего и малого бизнеса; при правильной организации, стимулировании и размещении в состоянии ускорить восстановление профилирующих отраслей и регионов; способствуют общей социально-экономической стабильности и снижению уровня

экономической преступности; стабилизируют занятость и повышают уровень доходов населения. Рассмотрение вышеуказанных вопросов невозможно, с одной стороны, без выявления факторов, влияющих на формирование и развитие инвестиционного климата, и, с другой, без определения взаимных связей и взаимозависимостей между этими факторами.

Необходимо отметить, что постулат о том, что дешевизна рабочей силы страны-реципиента иностранных инвестиций является одним из главных факторов их привлечения в экономику развивающихся стран довольно часто встречается в экономической литературе. Современные тенденции международного движения капитала отражены в работах зарубежных авторов Р. Вернона, Дж. Даннигна, М. Кассона, Ч. Киндельберга, П. Кругмана, М. Обстфельда, П. Фишера, С. Хаймера и др. Общими чертами этих исследований является рассмотрение проблемы иностранного инвестирования с точки зрения технико-экономической трактовки их сущности. Признание позитивной роли иностранного капитала в экономическом развитии стран с переходной экономикой сопровождалось появлением большого количества публикаций. К наиболее значимым исследованиям ученых ближнего зарубежья, включая исследования российских экономистов, следует отнести труды С. Афонцева, С.В. Беренса, И. Бакрадзе, Е. Гавриленкова, Р. Гринберга, В. Иноземцева, В. Марковской, Ф. Павленко, И. Фаминского, М. Шимана и других авторов. В них содержится теоретико-экономический анализ инвестиционной деятельности и предлагаются методики оценки инвестиционного климата в странах. Проблемам иностранного инвестирования в условиях переходного периода посвящены работы украинских ученых О. Бондаря, И. Бураковского, Г.А. Гаврилюка, А. Гальчинского, В. Гееца, Б. Губского, И. Лукинова, Д. Лукьяненко, Ю. Пахомова, В.Сиденко и др. Эти авторы прямые иностранные инвестиции рассматривают как неоднородное и неоднозначное явление, исследуют их экономическую природу и социально-экономические отношения между международными субъектами инвестиционной деятельности по поводу объекта инвестирования, реализуемые в созданной прибыли (доходе).

Несмотря на появление большого количества литературы, посвященной этой проблематике, продолжает существовать множество нерешенных проблем, связанных с неоднозначной оценкой роли различных факторов, способствующих привлечению иностранного капитала в страны с переходной экономикой в целом, и значение нахождения в стране относительно дешевой рабочей силы, – в частности. Большинство приведенных выше источников основывается на априорности того факта, что дешевая рабочая сила является системообразующим фактором в процессах привлечения прямых иностранных инвестиций.

Основная цель этой статьи: на основании изучения исследований зарубежных и украинских авторов, публикаций в специализированных изданиях, выявить современные особенности и проблемы привлечения прямых иностранных инвестиций в условиях рыночных преобразований, определить место, роль и значение фактора стоимости рабочей силы в процессе привлечения иностранных инвестиций в страны с переходной экономикой.

На выбор страны размещения капитала на принятие решения об инвестировании или об отказе от него оказывают влияние различные факторы. Отметим, что английский экономист Эдриан Бакли, в работе, датированной 1998 г. [1], выделяет четыре главных фактора, относящиеся к теории специфических и относительных преимуществ движения прямых иностранных инвестиций, первым из которых являются трудовые издержки, а именно – издержки реальной заработной платы различаются не только между развивающимися и индустриальными странами, но и внутри этих групп. В результате становится возможным экономить на трудовых издержках, перемещая производство в страны с более дешевой рабочей силой, к тому же низко технологичные отрасли могут размещаться в других отраслях, если технология становится стандартизированной. Э.Бакли утверждает, что немобильный дешевый труд в значительной степени был еще одним традиционным экономическим фактором размещения прямых иностранных инвестиций, особенно важным для капиталов, ищущих эффективного приложения.

Факторы, стимулирующие движение иностранных инвестиций [2, 5, 6, 8], могут быть разделены на две группы:

I. Макроэкономические факторы

1) факторы государственной политики:

- налоговая политика;
- торговая политика;
- монетарная политика и т.д.

2) Факторы деловых циклов:

- рост ВВП;
- рост экспорта;

3) Факторы, определяющие мировые экономические тенденции:

- экономический рост в других странах;
- стабильность политической и экономической ситуации в потенциальной стране – получателе иностранных инвестиций.

II. Микроэкономические факторы

1) Специфические преимущества или факторы, которые дают фирме монопольное преимущество на рынке:

- дифференциация продукта, рыночный опыт;
- технология и управленческий опыт;
- экономия на масштабе производства.

2) Факторы, уменьшающие издержки производства:

- экономия на масштабе производства;
- стандартизация продукции;

3) Факторы сравнительного преимущества:

- возможность быть ближе к конечному потребителю;
- возможность быть ближе к дешевым ресурсам (рабочая сила; сырьевые материалы);
- возможность быть ближе к технологическому ноу-хау.

4) Факторы транзакционных издержек.

5) Факторы диверсификации:

- различие в процентных ставках;
- различие в риске.

6) Рыночные факторы (см. выше).

Следует отметить, что перечисленные выше факторы взаимосвязаны.

В Докладе о мировых инвестициях (1998 г.) выделяются три основные группы факторов, которые были важнейшими для инвесторов в 90-е годы:

- социально-экономическая политика страны в отношении ПИИ;
- меры по облегчению ведения инвестиционного бизнеса;
- экономические факторы [4].

Относительная важность различных определяющих ПИИ зависит от мотива и типа инвестиций, возможной отрасли вложения, размера и стратегии самого инвестора.

С середины 80-х годов преобладающее большинство стран предприняли меры по либерализации ПИИ, что благоприятно повлияло на приток инвестиций и создало широкие возможности для выбора между странами размещения капитала. Вместе с тем, это привело к тому, что проводимая принимающими странами политика по либерализации инвестиций стала восприниматься как необходимая, само собой разумеющаяся, но теперь уже недостаточная предпосылка для притока капитала в конкурирующие между собой страны-реципиенты. Если в стране проводится соответствующая политика в отношении ПИИ и предпринимаются меры по облегчению деятельности бизнеса, то конкретные экономические факторы становятся

решающими при выборе инвестором страны размещения инвестиций. Эти факторы разделяют на три группы, соответствующие основным мотивам для привлечения иностранных инвестиций в поисках:

- рынков сбыта;
- ресурсов (или активов);
- эффективного приложения [4].

В прошлом было относительно легко различать типы инвестиций, соответствующие тому или иному мотиву. Исторически наличие природных ресурсов являлось определяющим фактором привлечения ПИИ в страны, где ощущалась нехватка капитала, квалифицированной рабочей силы, ноу-хау и инфраструктуры, необходимых для добычи этих ресурсов и экспорта в остальные страны мира. Важность этой детерминанты и сегодня не уменьшилась. Однако значение добывающей промышленности в мировом производстве сократилось.

Процессы глобализации и либерализации, во многом определяющие ныне основные направления изменений в мировой экономике, затронули и сферу прямых инвестиций. Открытость экономики, растущие объемы торговли, технологии и капитала, объединенные с дерегулированием и приватизацией, облегчили доступ фирм на зарубежные рынки товаров, услуг и немобильных факторов производства, увеличив вместе с тем конкурентное давление на прежде защищенные внутренние рынки, и заставив фирмы-инвесторы искать новые рынки и ресурсы за рубежом. В то же время технологические нововведения расширили возможности фирм координировать деятельность своих разросшихся сетей международного производства для повышения конкурентоспособности. Это привело к тому, что фирмы стали модифицировать способы достижения своих целей при инвестировании за рубежом. Все большее и большее число фирм стали развивать портфельное размещение активов для дополнения своих собственных конкурентных возможностей при осуществлении ПИИ.

Эти обстоятельства изменили относительную значимость различных экономических факторов, определяющих вложения ПИИ. Традиционные мотивы не исчезли, но стали относительно менее важными при принятии решения о размещении ПИИ. Если раньше эти традиционные факторы (где дешевая рабочая сила была одним из главных) являлись определяющими для инвесторов, то теперь они оказались инкорпорированными в различные стратегии, осуществляемые фирмами в процессе своей транснационализации.

Стратегии транснационализации эволюционировали от традиционных «одиноких» стратегий, базирующихся в значительной степени на автономности зарубежных филиалов, к стратегии простой интеграции, характеризующейся прочными связями между зарубежными филиалами и родительскими фирмами (особенно там, где интенсивно используются трудовые ресурсы), а также связями между ТНК и независимыми фирмами (не филиалами) через неакционерные соглашения. При стратегии простой интеграции неквалифицированный труд становится основным фактором при размещении инвестиций. Его дополняют такие факторы как надежность предложения труда и адекватная физическая инфраструктура для экспорта конечных продуктов. В большой степени учитываются затраты на производство и в меньшей – объем местного рынка, поскольку важным становится не он, а доступ через него на международные рынки.

Хотя этот тип ПИИ, связанный со стратегией простой интеграции, не нов, он начал широко использоваться именно в условиях глобализации. Инвестирование в «экспортные зоны» и отрасли, интенсивно использующие труд, стало развиваться в рамках простой интеграции, подталкиваемое ценовой конкуренцией и, что более важно, отменой торговых и инвестиционных барьеров во все возрастающем числе стран, а также развитием технологий, что позволило быстро изменять качество продукта в ответ на изменения спроса. Однако, производительность и некоторый уровень квалификации, наряду с наличием в стране инфраструктурных объектов, принимаются во внимание как преимущество местоположения для инвестиций такого типа.

Возможность доступа на международные рынки также стала более важной, и потеря такого доступа может означать потерю инвестиций. Это подталкивает усилия многих развивающихся стран по получению постоянного доступа на рынки развитых стран через торговые соглашения или региональные интеграционные соглашения. Поскольку услуги все больше становятся торгуемыми, они также начинают размещаться за рубежом в ответ на применяемую ТНК стратегию простой интеграции. Преимущества местоположения, которые учитываются ТНК, занятыми в сфере услуг, включают компьютерную грамотность и надежную коммуникационную инфраструктуру (вот почему значительная часть ПИИ, например, в Россию, шла в сферу телекоммуникаций).

Наряду с тем, что все больше и больше промежуточных продуктов и функций ТНК становятся связанными с ПИИ, стратегии ТНК эволюционируют от простой к сложной интеграции. Стратегия сложной (ее иногда называют комплексной) интеграции может включать, где это выгодно, разбивку, разделение производственного процесса на специфические области деятельности или функции и выполнять каждую из них в наиболее подходящем, конкурентном, с точки зрения затрат, географическом месте. В большей степени, чем это было раньше, комплексная интеграционная стратегия позволяет ТНК максимизировать конкурентоспособность их корпоративной системы в целом, особенно, если рассматривать ее как международный портфель местных активов. В ходе этого процесса разница между различными активами становится все более нечеткой.

Итак, чтобы привлечь такие ПИИ (т.е. ПИИ, позволяющие ТНК расширить конкурентоспособность), недостаточно для принимающих стран владеть только одним преимуществом для размещения ПИИ. Инвесторы в данном случае ищут не только сокращения затрат и больших долей рынка, но также и доступ к технологии и инновационным возможностям. Эти ресурсы, в отличие от природных ресурсов, сделаны человеком, это – «созданные активы». Владение такими активами – решающий фактор для конкурентоспособности фирм в глобализирующейся экономике. Следовательно, страны, которые развивают такие активы, становятся более привлекательными для иностранных инвесторов. Именно рост значимости «созданных активов» является важнейшим изменением в структуре экономических факторов для размещения ПИИ в современных условиях.

Страны, желающие привлечь ПИИ, осуществляемые ТНК в целях повышения эффективности их международной корпоративной сети в целом могут сосредоточить свои усилия на создании таких активов. И в этом процессе исключительно велика роль национального правительства. Таким образом, политика, направленная на укрепление инновационных систем и поощрение распространения технологии, является центральной, потому что она способствует созданию активов и развитию в конечном итоге хорошо сбалансированной и преимущественно уникальной комбинации факторов размещения ПИИ и приспособлению этой комбинации к стратегии, проводимой ТНК, расширяющими свою конкурентоспособность. Здесь также нужно помнить, что созданные активы одновременно расширяют конкурентоспособность и национальных фирм. Важной является политика, которая поощряет укрепление созданных активов, а также и политика по стимулированию партнерства и взаимодействия между местными и иностранными фирмами, что позволяет местным фирмам развиваться и совершенствоваться в интересах национального роста и развития.

В ближайшей перспективе решающим в деле привлечения ПИИ станет наличие у принимающей страны уникальной комбинации преимуществ размещения ПИИ, включая природные и человеческие ресурсы, инфраструктуру, доступ на международные рынки, наличие созданных активов в области инновационных возможностей и технологии, то есть обладание тем набором факторов, который позволит инвестирующим ТНК оптимизировать деятельность своей международной корпоративной сети в целом.

Прямые иностранные инвестиции играют сейчас важнейшую роль в создании интегрированной интернациональной производственной системы – производственного ядра мировой экономики. Прямые иностранные инвестиции являются фактором, оказывающим ярко выраженное позитивное воздействие на экономику.

Проведенный в статье анализ позволяет сделать следующие выводы: теории прямых иностранных инвестиций не исключают друг друга, и многие экономисты комбинируют элементы всех – однако, отличие их состоит в том, на каком факторе делается основной акцент. Из обзора факторов, стимулирующих иностранные инвестиции, можно определить основные мотивы зарубежного инвестирования. Но следует отметить, что главные мотивы международного инвестирования (особенно прямого) меняются во времени. С уверенностью можно утверждать, что на сегодняшний день мотивы для ПИИ переместились с использования местных дешевой рабочей силы и сырьевых материалов, на стимулирование технологического развития и новых направлений в производстве и маркетинге.

Литература

1. Blaine, Michael J. Cooperation in International Business, First edition, Avebury Ashgate Publishing Company. – Aldershot, 2001.
2. Buckley, Adrian. International Investment: value creation and appraisal, a real options approach, First edition, Handshojkskolens Forlag. – Copenhagen, 1998.
3. Butler, Kirt C. Multinational Finance, First edition, South-Western College publishing company. – Ohio, 2000.
4. Ethier, Wilfred J. Modern International Economics, Second edition, WW Norton and Company. – New York, 1999.
5. Eun, Cheol S. and Resnick Bruce G. (1998), International Financial Management, First edition, Irwin McGraw Hill, Singapore.
6. Franklin, Root. International Trade and Investment, First edition, South-Western publishing company. – Cincinnati, 2002.
7. Gilman, Martin G. The Financing of Foreign Direct Investment; a study of the determinants of capital flows in multinational enterprises, First edition, MacMillan. – London, 2001.
8. Hanink, Dean M. The International Economy: a geographical perspective, First edition, John Wiley. – New York, 1994.
9. Hatem, Fabrice. International Investment: Towards the year 2001, UN publications, [S.I], 1997.
10. Jempa, Cartinus J., Andre Rhoen. International Trade: a business perspective, First edition, Longman. – London, 1996.
11. Levi, Maurice D. International Finance: the markets and financial management of multinational business, Third edition, McGraw-Hill Inc. – United States, 1996.
12. MacKiernan, Peter. Strategies of Growth: Maturity, Recovery and Internationalization, First edition, Routledge. – London, 2002.
13. Melvin, Michael (1997), International Money and Finance, Fourth edition, Addison Wesley, Mas. – Ohio, 1997.
14. Schaffer, Richard. International Business Law and Its Environment, Third edition, West Publishing company. – Minneapolis, 1996.
15. Soberston, Bo and Reed, Geoffrey. International Economics, Third edition, Macmillan. – London, 1994.

Пилипенко О. Є.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*

Єфіменко В. П.,

*директор Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету
економіки і менеджменту*

Організаційні аспекти розвитку зовнішньої торгівлі України у період Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.)

В статті розглядається проблема організації і управління внешне-торговими операціями України в кінці XIX – початку XX в. Освітлено роль українських торгових і громадських організацій в забезпеченні товарооборота між країнами. Особливу увагу приділено особливостям зовнішньої торгівлі України і Росії в умовах Першої світової війни. На основі документальних матеріалів досліджено роль в цих процесах Юго-Западного відділення Російської експортної палати (м. Київ).

The given article touches upon the problem of organization and management of Ukraine's foreign trade operations at the end of the XIX - beginning of the XX centuries. It also considers the role of Ukrainian trade and public organizations in providing a commodity turnover between countries. A special attention is paid to peculiarities of Ukraine's and Russia's foreign trade during the First World War, as well as, on the basis of documentary materials, the role of the South-West Department of the Russian Export Chamber (Kiev) in the mentioned above process is studied.

Ключові слова: імпортно-експортні операції, експортна палата, митна політика.

Стаття присвячена важливій і недостатньо дослідженій у вітчизняній науці темі: організації зовнішньої торгівлі в російській імперії, зокрема на українських землях. Ця проблема, на думку авторів, є актуальною з огляду на умови економічної розбудови та інтегративних процесів незалежної Української держави, оскільки дозволяє виявити, яким чином ці процеси розвивалися в історичному минулому.

Її наукова новизна полягає в тому, що вперше висвітлюється діяльність та роль Південно-Західного відділення Російської експортної палати у м. Києві. До наукового обігу вводяться організації зовнішньо-торговельних операцій на українських землях. Дослідженням цієї теми займалися такі учені як І. Измestьєва, Є. Алавердов, Д. Марголін.

Наприкінці XIX ст. у територіальній спеціалізації господарства Україна сформувалася як аграрно-промисловий район Російської імперії із сільськогосподарською товарною спеціалізацією та відносно розвинутою видобувною промисловістю. У сільському господарстві значного розвитку набула зернова спеціалізація сільського господарства України, яка суттєво вплинула на стан тваринництва. Вивіз сала, шкір, шерсті швидко скорочувався з 2322 тис. пуд. у 1895–1899 рр. до 1340 тис. пуд., у 1910–1913 рр. З них: експорт тваринного сала скоротився з 445 тис. пуд. до 29 тис. пуд., а вивіз шкір з 324 до 112 тис. пуд. [1, с. 15].

У падінні питомої ваги продукції тваринництва в експорті сільськогосподарської продукції України неабияку роль відіграла гостра конкурентна боротьба на світовому ринку, внаслідок якої збільшувались поставки м'яса, шкіри, ворсу та сала на світовий ринок з Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південної Африки, крім того, зріс попит на тваринницьку продукцію з боку вітчизняної промисловості.

З України вивозились яйця та тваринне масло. Ця продукція відправлялась на зовнішній ринок переважно через балтійські порти та західний сухопутний кордон. Вивіз живого скота, який наприкінці XIX ст. досяг значного об'єму, на початку 90-х років значно скоротився. Так, якщо

протягом 1895–1999 рр. з українських портів (головним чином через Одесу), було вивезено живого скота на суму понад 7 млн. крб., то в 1910–1913 рр. – лише на суму 4 млн. крб. [1, с. 17].

Загальний обсяг торгового обороту Росії під впливом Першої світової війни суттєво знижується. Так, вже у 1914 напіввоєнному році обсяг товарообороту становив уже 71 % обігу 1913 р. Дещо меншою мірою ця тенденція стосувалась європейських та чорноморських кордонів України. І хоча в даному регіоні ввіз товарів у другій половині 1915 р. був нижчий за обсяг ввозу другої половини 1913 р., але у цілому до кінця війни ввіз товарів до України перевищував вивіз. Ввіз у 1915 р. становив 483,3 млн. крб., а у другій половині цього самого року – 657 млн. крб. Зростання ввозу дещо уповільнювалося протягом зимових місяців (особливо у січні – лютому).

На нашу думку, в зазначений період переважав пасивний баланс у зовнішній торгівлі України і Російської імперії у цілому: ввіз 1916 р. перевищив ввіз мирного часу протягом вже першого півріччя. Вивіз 1916 р. (2186587 крб.) становив уже 26 % ввозу (839990 тис. крб.) [2, с. 18].

Змінилась і кон'юнктура імпорту в цей час. Перше місце в ньому протягом мирного часу займала група руди, метали та вироби з них. Друга група «Прядильні матеріали та вироби з них». У 1915 р. ці групи займали ті ж самі місця. Третє місце посідала група «Одяг та галантерейні товари». Через рік найбільше зріс імпорт канцелярських товарів (на 235 % від суми ввозу мирного часу). По всіх інших групах товарів спостерігалось зменшення імпорту порівняно з попереднім періодом. Разом з тим, війна значно змінила кон'юнктуру українських товарів [3, с. 4].

До початку XX ст. у Росії не було взагалі експортних організацій, хоча потреба в них відчувалась давно. Не лише в офіційних, а й у неофіційних колах не порушувалось питання про організацію закладів, аналогічних товарним музеям Західної Європи. Можна стверджувати, що за великим рахунком це питання не порушувалось на належному рівні навіть у спеціальній пресі.

Щорічно Україна і Росія продавали товарів на сотні мільйонів карбованців, але в них не було правильної організації збуту. Ще гірше організована була справа з закупівлею продуктів іноземного виробництва.

Українські торговці часто купували товар, який першим потрапляв під руку, не вивчаючи категорію тотожного товару. Саме цим пояснюється та обставина, що на російському та українському ринках обертались такі закордонні товари, які в себе на батьківщині не витримували конкуренції з більш доскональними та дешевшими фабрикатами.

Продуктивні сили цієї величезної країни були розпорошені і між ними не існувало з'єднуючих ланцюгів. Окремі галузі виробництва не мали необхідних знань і засобів, необхідних для збуту їх продукції за кордон. Відсутні були інституції, які б мали авторитет і користувалися довірою, щоб примусити цінувати права і уникати перепон, що перешкоджали розвитку вітчизняної торгівлі за кордоном.

Іноземні торговці часто змушені були самі відшукувати в Росії продукти, які були для них корисні. Українські товари, які ввозились до Бельгії, Франції і Англії під час подорожі втрачали своє походження і прибували за призначенням під іншою маркою. Країни-посередники залишали на свою користь величезний прибуток, який був тягарем для виробника.

У зв'язку з відсутністю належної організації за кордоном представництвом Російської експортної торгівлі доводилось звертатись за порадою у розміщенні товарів на закордонних ринках до іноземних торговців. Подібний стан речей примушував, з одного боку, українську вивізну торгівлю нести зайві невиробничі витрати, а з іншого, – залишатися залежною від зайвих, шкідливих для справи посередників. Це створювало сприятливий ґрунт для паплюження конкурентами якості українських виробників на міжнародному ринку.

Окрім того, вітчизняний експорт, на відміну від експорту інших країн носив пасивний характер, із слабко розвинутим прагненням до пошуку нових ринків збуту товарів українських

виробників. На початку ХХ ст. жоден торгово-промисловий з'їзд у Росії не проходив без обговорення питання про заходи для розвитку експортної торгівлі. На цих з'їздах головна увага зверталась на обговорення питання про розвиток російського промислового експорту. Серед заходів, які пропонувались промисловцями в якості заходів для пожвавлення вивозу фабрично-заводських виробів, слід виділити дві групи:

- 1) заходи, які повинна вжити державна влада у галузі торговельно-митної політики, організації закордонної торгової агентури, облаштування вільних гаваней, організація урядового експортного банку тощо.
- 2) заходи, засновані на ініціативі зацікавлених кіл (облаштування експортних спілок, торгових музеїв, тимчасових і постійних виставок тощо).

Напередодні Першої світової війни торговельно-промислові кола об'єднали свої зусилля з метою розвитку експорту на кшталт зарубіжних країн. Достатньо назвати Товариство «Схід» в Одесі, «Російське експортне товариство» у Москві, – заклади комерційного типу і «Російську експортну палату» – громадську організацію, яка об'єднувала інтереси експортних закладів і окремих експортерів.

Російська експортна палата була створена за наказом російського імператора Миколи II у березні 1911 р. в Санкт-Петербурзі. Згідно з пунктом 11 Положення «Про Російську експортну палату» остання мала своїм завданням сприяти експорту за кордон вітчизняних продуктів і виробів. До складу палати, окрім представників відомств, входили 120 представників 91 земства, 121 представник від 94 громадських організацій: ради з'їздів, біржового комітету, сільськогосподарських товариств, кредитних закладів, 24 представники від 22 залізничних, пароплавних, кооперативних та інших транспортних закладів [6, с.8].

Експортна палата мала такі відділи: хліботорговий, борошномельний, лісовий, харчових продуктів (Далекосхідний – окремий відділ). У жовтні 1911 р. при палаті виникла спеціальна комісія по торгових справах з Фінляндією, у 1913 р. самостійний фабрично-заводський відділ, відділ кустарної промисловості і торгівлі кустарними виробами. У листопаді цього самого року при експортній палаті була заснована постійна комісія для перегляду торгового договору з Німеччиною. Окрім того, були створені відділення Російської експортної палати у Києві, Кременчуці, Бійську, Рибінську, Чарджоу та інших містах.

У багатьох містах Росії і за кордоном були торгові агенти і кореспонденти палати. При палаті функціонував періодичний орган – «Російський експорт».

Наприкінці листопада при палаті почало діяти довідкове бюро, яке протягом листопада–грудня прийняло понад 1 тис. різних запитів, більшість з яких стосувались сільськогосподарської продукції. Довідки мали таку інформацію: умови вивозу, способи заготівлі та пакування товарів, адреси закордонних покупців тощо. Велика увага в роботі палати приділялась питанням умов зберігання і перевезення вантажів, тарифним питанням.

Відділ продуктів харчування експортної палати в 1911 р. виконував таку роботу:

1. Збирав анкети про становище і потреби експорту продовольства та товарів, які швидко псуються.
2. Провів 29 експертиз на вимогу членів палати та приватних осіб.
3. Розробив проект введення швидкісних потягів у залізничній мережі.
4. Сприяв здешевленню перевезення яечних вантажів, спрямоване на розвиток промислового птахівництва та заснування нових ринків збуту.

18 лютого 1912 р. відбулось відкриття відділення РЕП у Брюсселі, де працювали понад 100 членів палати, внаслідок чого було вивезено товарів до Бельгії на суму 364 млн. франків.

Діяльність Південно-Західного відділення РЕП у м. Києві розповсюджувалась на: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії. У великих містах цих губерній діяли агентства палати.

Згідно з положенням про ПЗВ РЕП представник був зобов'язаний:

- виконувати всі доручення комітету палати, які стосувались потреб місцевого експорту;
- сприяти розвитку та покращенню місцевого експорту;
- повідомляти про помічені дефекти і потреби місцевого експорту.

У 1913 р. при ПЗВ палати була організована комісія для перегляду торгового договору з Німеччиною, місцевий комітет з організації промислової виставки у Софії (Болгарія) і агентства палати в Україні та за кордоном. Розглядалось також питання про заснування в Києві цукрового підвідділення РЕП. Велась переговори з Німеччиною із приводу заснування в Києві і у Берліні арбітражної комісії для розгляду претензій і суперечок, які виникали між російськими та німецькими промисловцями. ПЗВ організувало анкетування для з'ясування умов надання банківського кредиту в лісовій промисловості та торгівлі хлібом. Періодично у вигляді збірників виходив друкований орган відділення «Известия».

З метою задоволення потреб англійсько-російських торгових відносин, Лондонська торгова палата виступила ініціатором заснування в 1908 р. особливого російського відділення. Одночасно в Петербурзі була заснована Російсько-англійська торгова палата, яка мала свої відділення в деяких містах України. До складу палати входили такі відділи:

- юридичний;
- фінансування виробництв;
- сільськогосподарський;
- гірничопромисловий;
- лісовий;
- митний;
- патентна комісія.

Згідно зі статутом Палата своєю метою ставила всебічне сприяння економічному зближенню Росії та Великобританії і реалізації спільних торгово-промислових інтересів. Для цього вона:

- сприяла постійним відносинам з Російським відділенням Лондонської торгової палати та взаємному обміну інформацією, які сприяли розвитку торгово-промислових відносин між державами;
- збирала, розробляла і розповсюджувала серед своїх членів різноманітні статистичні відомості (стосовно цін, торгового законодавства, стану ринків тощо);
- видавала друкований орган «Вестник Русско-Английской торговой палаты», який безкоштовно розповсюджувався російською та англійською мовами серед членів палати;
- організувала конкурси, виставки, музеї*, спеціальні бібліотеки.

Кореспондентський відділ Палати вів переписку з англійськими фірмами та здійснював переклад документів.

Весною 1911 р. було відкрито агентство палати в м. Києві, яка підтримувала тісні зв'язки з торговельними палатами Лондона, Бірмінгема, Бристоля, Бомбею, Калькутти, Ковентрі, Ліверпуля, Ньюкастла, Сандерленда, Австралії та ін. Постійні запити надходили до агенства палати з Північно-Американських Сполучених Штатів, Німеччини, Франції, Італії, Австрії, Туреччини, Швеції, Румунії, Єгипту, Японії.

За даними «Вестника Англо-Российской палаты» в 1911 р. загальна кількість дійсних членів палати досягла 683 особи (у 1909 р. – 445, у 1910 р. – 575), з яких у Санкт-Петербурзі знаходилося

* Музеї – у розумінні цього тексту – це виставки сільськогосподарської, промислової продукції.

293, у Москві – 59, в Одесі – 65, в Києві 36 членів. За ініціативою керуючого справами російсько-англійської торгової палати В.І. Савицького у 1912 р. в Санкт-Петербурзі виник перший у Росії музей товарних упаковок.

У доповіді, яка була заслухана на засіданні відділення палати 21 травня 1912 р. Д.М. Марголін відзначив, що після приєднання Росії до Брюссельської цукрової конвенції російська цукрова промисловість потрапила в скрутне становище. При суттєво розвинутому виробництві, величезних запасах цукру є обмежений вжиток всередині країни і обмежений експорт, що призвело до кризи цукровиробництва [5, с. 29].

За цієї складної ситуації як стабілізуючі дії держава пішла на зниження акцизного збору на цукор з 1 крб. 75 коп. до 1 крб. з пуду. Таке значне здешевлення цукру повинно було збільшити його вжиток і збут за кордон.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що внаслідок створення Російської експортної палати та її Південно – Західного відділення, організація торгівлі в Україні зазнала значних змін, що сприяло піднесенню зовнішньої торгівлі України та розширенню торгово-економічних зв'язків.

Література

1. Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач. XX в. – Автор. дисс. канд. истор. наук. – Ростов-на-Дону, 1975. – С. 21.
2. Там само. – С. 22.
3. К вопросу о внешней торговле России во время войны. – Петроград: Тип. Андерсона и Лойцянского, 1916. – С. 4.
4. Кочеджи. 4 промышленные выставки.
5. Марголин Д.М. Нужды нашего сахарного экспорта. – Киев: Тип. А.И.Гросман, 1914 //Труды Юго-Западного отделения экспортой палаты. Вып. XXII.
6. Положение о Российской экспортной палате. – СПб., 1911.

*Предборський В. А.,**канд. екон. наук, доцент, докторант кафедри економічної безпеки
Національної академії внутрішніх справ України*

Загроза посилення нетранспарентності та бюрократизації господарської системи

В статье рассматриваются факторы высокого уровня теневых процессов в отечественной экономике, связанные с бюрократизацией хозяйственных отношений, делается вывод о необходимости использования новой модели отношений между элитным и ординарными секторами национальной экономической структур, переход к которой возможен на основе проведения глубоких, адекватных её цивилизационным особенностям экономических реформ.

The article considers the factors of high-level shadow processes being a result of bureaucratic relations within the national economy. The use of a new model of relations between elite and ordinary sectors within the national economy is considered as necessary, which is possible under carrying out intensive economic reforms adequate to its civilized features.

Ключові слова: трансформаційний процес, незавершена модернізація, полімеханізм взаємодії підприємницьких структур, диференціація існування підсистем модернізованого суспільства, гібридизація суспільних відносин, елітна економіка.

За сучасних умов проблема ефективності державного управління, зокрема національної економічної безпеки, набуває першочергового значення серед інших проблем безпеки, стає стрижнем економічної трансформації постсоціалістичних країн, обумовлює контури основних політичних рішень. Теоретична розробка цього наукового напрямку зосереджена у працях таких російських вчених-економістів як А.І. Архипов, А.Р. Белоусов, Р.А. Белоусов, Б.В. Губін, О.М. Жандаров, В.О. Исправников, Р.А. Кожевников, Ю.І. Любимцев, В.К. Сенчагов, К.Р. Тагірбеков, В.М. Захаров, Б.Т. Кузнецов, Є.А. Олейников та ін., а також українських вчених-економістів О.І. Барановського, М.М. Ермошенко, І.Ф. Бінько, В.І. Мунтян, Г. Пастернак-Таранушенка, В.А. Поповкіна, А.І. Сухорукова, С.І. Пирожкова, О.С. Власюка, В.М. Паламарчука. У той самий час, незважаючи на викладене, у сучасній теорії та практиці застосування заходів економічної безпеки відчувається недостатність використання системного теоретико-методологічного опанування цієї проблематики, вивчення сталості систем національної безпеки за умов глобальної нестабільності систем державного управління. На методологічні підходи до вивчення цієї проблематики і спрямована ця стаття.

Необхідність проведення досліджень саме з цього напрямку загальної проблематики національної безпеки визначена у Концепції (основі державної політики) національної безпеки України, Стратегії забезпечення економічної безпеки України (проекті), у Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2003 р. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році» та ін.

Трансформаційний процес, який притаманний перехідній економіці України, утримує механізми нетранспарентності та бюрократизації адміністративних відносин. Кінцевість, історична приреченість моделі радянського розвитку, глибока криза державного управління та висока ступінь його бюрократизації була зумовлена насамперед тим, що її економічна, соціальна та політична системи виявились неспроможними адаптуватися до умов сучасного розвитку. Однак процес модернізації не тільки не послаблює процесів нетранспарентності та бюрократизації, а й, у багатьох випадках, посилює їх. «Особливе занепокоєння викликає глибока розбалансованість економіки, до краю деформована структура виробництва, спотворена за своїм змістом система відносин власності, значна частина яких базується на тіньових, корумпованих зв'язках. Є реальна

загроза консервації цих явищ» [1, с. 16]. У зв'язку з цим великого значення набуває подальша конкретизація механізму тінізації та бюрократизації у процесі реформування економіки.

Абстрактне структурне визначення сучасного модернізованого (розвинутого) суспільства передбачає одночасну трансформацію «залежного» суспільства, в якому різні сфери повсякденної діяльності не диференційовані на складне індустріальне суспільство, що включає множини підсистем. Кожна підсистема має значну ступінь автономії відносно інших, в ідеальному вигляді сучасного модернізованого суспільства неподільність підсистем повинна бути зведена до нуля. «Головною умовою модернізації є функціональна диференціація підсистем, зокрема політики і релігії, економіки і політики, формування автономних сфер науки, мистецтва, приватного життя» [2, с. 19].

У сучасному модернізованому суспільстві взаємодія державної влади і підприємництва являє собою складну систему суспільних відносин між поліструктурами політичної та господарської влади з приводу спільного використання за допомогою різних важелів у своїх специфічних інтересах ресурсної бази економіки.

Сутність взаємодії підприємницького сектора, з однієї сторони, органів державної влади і управління – з другої, виявляється в узгодженні, забезпеченні інтеграції дій політичної і господарської влади на основі досягнення консенсусу економічних інтересів сторін з метою найбільш ефективної реалізації специфічних функцій кожної з них, досягнення їх стратегічних цілей і вирішення завдань тактичного характеру, внаслідок чого забезпечується досягнення стабільності економічного і соціального розвитку суспільства в цілому [3].

Реальний полімеханізм взаємодії підприємницьких і структур влади спирається на комплекс методів. Найбільш значущими серед них є такі:

- лобіювання;
- державне адміністрування;
- конструктивний діалог з метою досягнення консенсусу;
- взаємовигідне економічне співробітництво;
- корупція [3, с. 218].

Механізм прояву цих методів, питома вага у структурі механізмів взаємодії влади і підприємництва, причини та соціально-економічні наслідки їх поширення за різних умов мають відмінний характер. Два перших методи значною мірою є односпрямованими, як правило, з пріоритетом інтересів однієї із сторін. Конкретний об'єкт прикладання цих методів теж утворює складну поліструктуру – від макроінтересів підприємництва у цілому, до інтересів його окремих сегментів, що діють, наприклад, у банківсько-кредитній, паливно-енергетичній сфері тощо.

Конкретний механізм прояву того чи іншого методу в конкретній сфері і обумовлює різноманітні його форми, в тому числі нетранспарентні, тіньові, наприклад, лобіювання як «сірого» механізму взаємодії влади і підприємницьких структур: в одних випадках за допомогою «тиску» потужних господарюючих суб'єктів на органи державного управління, їх визначені рівні ієрархії та персоналії, і інших – через різноманітні форми лобіювання і діяльність «груп тиску» загальнонаціональних асоціацій підприємців, які реалізують свої інтереси через політичний механізм діяльності партій у інститутах представницької демократії через законотворчий процес, зокрема.

Корупція, яка розглядається фахівцями виключно як однієї із форм дії груп «тиску» у цілому, як самостійний кримінальний метод взаємодії груп «тиску» підприємців та влади [3, с. 220], на нашу думку, є однією із форм зрощування влади і підприємницьких структур, інтенсивність якого залежить від фаз циклу розвитку щодо конкретних цивілізаційно особливих умов.

Взаємовигідне економічне співробітництво, взаємодія підприємницьких та структур влади є невід'ємним атрибутом ринкової західної економіки, в яких функціонально ролі держави та господарюючих (підприємницьких) структур є роз'єднаними. Теорія угод виділяє такі сфери діяльності, які у модернізованому суспільстві повинні функціонувати як диференційовані, роз'єднані підсистеми: ринкова, індустріальна, громадянська, традиційна, економічна, проектна, суспільної думки та творча [4, с. 19].

Великого значення надається відокремленому існуванню цих сфер один від одної, зокрема ринку від інших сфер. Так, вільний ринок передбачає такий режим свого функціонування, коли він позбавлений спільних механізмів впливу від політичної, соціальної чи традиційної підсистеми. Як антитеза йому тіньовий ринок виникає всюди, де «економіка повністю не відділена від інших сфер діяльності». І якщо утворення надійного бар'єру між ринком і суспільством знаходилося у центрі трансформації західних країн у XIX–XX ст., то функціонування країн селянської цивілізації йшло, великою мірою, зворотнім шляхом. Це, зокрема, було характерним для радянської системи. Симбіоз партії і держави – стрижневий елемент радянської системи, яким передбачалось тісне переплетіння політичних, адміністративних і економічних функцій, наприклад, єдність політичного та господарського керівництва економікою.

Іншим важливим базисом диференційованого існування підсистем модернізованого суспільства є ліберальні уяви про наявність кордону між приватним і публічним життям. Принципово важливим вихідним пунктом у системі цих уяв про будь-яку діяльність суб'єкта є захищеність від зовнішніх впливів простору приватного життя. Наявність сфери приватного життя забезпечує «...свободу зберігати свою індивідуальність всередині будь-яких суспільних структур і об'єднань» [5, с. 159; 6, с. 54], здатність захищати її від соціально нав'язаних вимог, які штовхають індивіда до тінізації власної діяльності.

З перетворенням середньовічної Європи на сучасний Захід відбулося і роз'єднання людини на приватну людину і людину, яка є органічним елементом громадянського суспільства. І навпаки, залежність людини від системи солідарних, общинних зв'язків, які зберігають монізм, нероз'єднаність людини великою мірою залишається закономірністю, що притаманна країнам селянської цивілізації. Потенційні перспективи незавершеної модернізації селянських реліктових форм у сфері неповного відгалуження публічного і приватного життя людини виявляються у розбудові неоекономічної моделі, яка саме передбачає інтеграцію у єдиний економічний процес різних сфер діяльності, формування інтеграційних систем не у монохромній, а у змішаній моделі функціонування.

Однак, незважаючи на наявність потенціалу неоекономічного зростання, і поряд з ним модель незавершеної модернізації селянського суспільства з огляду на неповну функціональну відокремленість різних підсистем одна від одної має потужний потенціал тінізації. Всюди, де економічний простір розірваний на окремі, різномірні шматки, економічні трансакції, побудовані на механізмах, які повинні об'єднувати ці окремі, особливі сфери, несуть загрозу виходу за прозорість контролю з боку держави та суспільства. Це призводить до можливості існування вкрай небезпечного явища «гібридизації» влади, зрощення її, з одного боку, з економікою, з другого, – з криміналітетом.

Слід підкреслити, що комплексне дослідження проблем гібридизації суспільних відносин, побудованих на незавершеній модернізації, є стрижневим для відтворення логіки тінізації цих відносин. Гібридизація, змішування для цієї соціально-економічної структури є не тільки не випадковою, стохастичною подією, а й одним із головних іманентних чинників її розвитку, який необхідно піднести до рівня чинників, що визначають цивілізаційні переваги суспільної організації та, водночас, обумовлюють існування асиметрично більшого щодо пануючої

розвинутої структури західного суспільства тягаря проблем, пов'язаних із, зокрема, тінізацією економічних відносин.

Широка гібридизація влади як базис сучасної системи державного управління найактивнішим чином продукує становлення потужної бюрократичної системи господарювання. Сама гібридизація влади як спосіб існування не тільки тісного зв'язку бізнесу і чиновництва, стосовно вітчизняних умов, трансформується на двосудинний спосіб їх існування – поєднання бізнесу і чиновництва в одній особі, помножених часто на родинні зв'язки, обумовлює особливу інтенсивність розвитку бюрократії в Україні, об'єктивно пов'язаної з корупцією. Тому єдиним сенсом і найбільш значущим критерієм роботи бюрократа, за вітчизняних умов, є навіть не його внутрішні відносини у структурі офіційної влади і оцінка останньою його здобутків, що є загальною закономірністю розвитку бюрократії у сучасних ієрархічно побудованих структурах державного управління, а внутрішні квазіобщинні відносини всередині гібридизованого непрозорого, тіньового, не підконтрольного жодним формальним процедурам з боку держави, кола осіб влади та бізнесу, тісно пов'язаного політичними, адміністративними, економічними стосунками та родинними зв'язками.

Головним проявом бюрократичної системи господарювання є наявність елітної економіки [7, с. 331], а за сучасних вітчизняних умов – паразитичної її форми. Тому головні зусилля щодо протидії, обмеження бюрократичної системи господарювання за вітчизняних умов слід зосередити не стільки на обмеженні участі держави в економіці [6, с. 20], скільки на подолання існуючої форми елітного сектора, перетворення його на ефективну елітну структуру.

Окрім панування елітної економіки основними ознаками бюрократичної системи господарювання є:

- посилення використання адміністративних методів регулювання економіки, особливо у провідних галузях економіки в інтересах елітарних структур, перехід до планово-розподільчого ринку за умов панування олігархічної будови економіки. Одними із яскравих прикладів зростання ролі адміністративних методів у функціонуванні найважливіших сегментів ринкового простору України є створення оптових ринків електроенергії (ОРЕ) та енергетичного вугілля (ОРЕВ);
- формування фінансових ринків, державного бюджету під потреби паразитичних елітних структур, що лобіюються бюрократією. Тягар податків все більше перекладається на ординарні фінансові бізнесові кола, малий бізнес, фізичних осіб, що посилює тінізаційні засади їх діяльності.

Однією із головних репрезентативних ознак поширення бюрократизму у фінансовій сфері є, як відомо, зростання податкового навантаження на суб'єкти господарювання. Незважаючи на задекларовані пріоритети економічної та соціальної діяльності держави щодо зниження рівня податкового тиску і збільшення соціальної спрямованості бюджету, реальна структура бюджету, наприклад, на 2004 р. це не підтверджує, податковий тиск навпаки значно зростає. Очевидним свідченням цього є баланс між приростом і зниженням надходжень за структурою неповних податків у зв'язку із новелами фіскального законодавства (табл. 1);

- побудова «економіки показників», розповсюдження маніпуляцій із статистичною базою, що споріднює сучасну бюрократичну систему господарювання з бюрократією радянського типу [7, с.333].

Одним з проявів політики побудови економіки показників, маніпулювання з ними є ситуація зі звітом про результати виконання держбюджету-2003. Так, 17 грудня 2003 р. Мінфін повідомляв Верховну Раду, що загальна сума доходів Державного бюджету України на 11 грудня цього року становило 50,5 млрд. грн.

Зростання податкового навантаження у 2004 р. [9, с. 6]

Доходна частина бюджету	2003 р. (млрд. грн.)	2004 р. (млрд. грн.)	Зростання (%)
Всього доходів	53,23	60,70	14,03
Податкові надходження	34,40	41,89	21,77
Податок на додану вартість (ПДВ)	13,65	18,36	34,50
Податок на прибуток підприємств	11,67	12,28	5,22
Акциз з товару, виробленого в Україні	4,33	5,81	34,18
Імпортне мито	2,58	3,88	50,30
Неподаткові надходження	15,62	16,41	5,06
Рентна плата	3,31	3,54	6,95
Нові збори на виплату пенсій	1,75	2,19	24,17

13 січня 2004 р. Мінфін інформує, що у попередньому році, за оперативними даними, до державного бюджету надійшло доходів на суму 51,7 млрд. грн. (97 % плану), видатки загального фонду становили 43,3 млрд. грн. (98,9 % плану). Однак, вже наступного дня Мінфін в офіційній заяві спростовує свою ж попередню інформацію і повідомляє, що Державний бюджет України за 2003 р. виконано на 100 % як за доходами, так і за видатками. «Це не просто факт, а значний прорив у державній бюджетній політиці, оскільки бюджет-03 вперше за роки незалежності виконано на 100 % в автоматичному режимі», — відзначається у заяві, розміщеній на web-сайті Мінфіну.

Однак вже 15 січня ця заява знову спростовується. Попередня інформація сайту стає недоступною, натомість з'являється інформація Мінфіну про те, що «...матеріали оперативного моніторингу бюджету 2003 р. тимчасово знято з web-сайту у зв'язку з опрацюванням оновленої стратегії подання матеріалів». Замість цього 27 січня Держказначейство подає звіт про результати виконання Державного бюджету України за 2003 р.: 103,22% виконання за доходами, 101,8 – за видатками.

Такий багатоепізодний, із взаємними запереченнями, механізм подання інформації на виконання конституційних вимог щодо її оприлюднення не міг не бути сприйнятим фахівцями як синдром адміністративно-командної системи, коли головне – не суть справи, а відповідність внутрішнім інтересам самої бюрократичної системи [8, с. 1, 8].

«Економіка показників» є потужним прискорювачем штучної девіації суспільства, його тінізації, виштовхування все більшої частини суспільства за його межі чи штучного її введення до маргінальної порогової сірої зони. Така тенденція яскраво виявляється у підштовхуванні адміністративних органів системи планових показників притягнення до адміністративної відповідальності. З цього приводу Генеральний прокурор України, виступаючи на колегії вищого наглядового відомства, зауважує: «Створюється враження, що в діяльності контролюючих та правоохоронних органів існує план притягування людей до адмінвідповідальності». Так, у 2003 р. кожен третій громадянин держави був притягнений до адміністративної відповідальності [9, с. 9].

Потужний прояв така практика має у діяльності, зокрема, податкової служби, яка виявляється в існуванні податкової розкладки, що спускається ДПАУ на місця. Так, у розпорядженні Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 207-Р «Про заходи з мобілізації доходів у державний бюджет у 2004 р. підкреслюється необхідність «забезпечити надходження до державного бюджету сум, визначених у завданнях» [10, с. 7]. Безпрецедентним виявом бюрократизації адміністративної діяльності та пошуку варіантів посилення адміністративного тиску є четвертий пункт цього розпорядження, в якому пропонується таке: «Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській і Севастопольській міським

держадміністраціям, Мінекономіки, Державній податковій адміністрації вжити заходів до запобігання ухилення від сплати в державний бюджет податків, зборів (обов'язкових платежів) підприємствами торгівлі, валовий дохід яких становить не менш як 100 млн. грн., і забезпечити додатковий приріст сум надходжень до державного бюджету податків, зборів (обов'язків платежів) від цих підприємств не менш як на 20 відсотків порівняно з показниками відповідних періодів 2003 р.» [10].

Така практика, як зауважив тодішній Генеральний прокурор, є джерелом витоків озлоблення людей, їх відрази, недовіри до влади [9, с. 9];

- продукування системи законодавчих актів з несумісними одна до одної нормами, що вимагає для розв'язання суперечок, які перманентно виникають у зв'язку з цим між суб'єктами підприємництва, підприємництва і бюрократії, наявності розвинутої бюрократичної системи як вищого арбітру.

Так, прийняті Верховною Радою Цивільний і Господарський кодекси – найважливіші законодавчі акти, покликані регулювати, зокрема, сферу підприємництва, передбачають один і той самий предмет регулювання і не є сумісними між собою. Цивільний кодекс будується на принципах приватного права, що вимагають юридичну рівність, незалежність сторін, диспозитивність способу вирішення суперечок. На відміну від Цивільного, Господарський кодекс об'єднує законодавчі акти, що регулюють найрізноманітніші в основному публічного характеру відносини – податкові, антимонопольні, валютного регулювання та контролю. Створення такої двоєдиної системи правового регулювання практично означає, що без залучення бюрократичної системи неможливо вирішити у суто змагальному цивільному процесі жодну з господарських суперечок;

- систематичного поширення набувають порушення прав на підприємницьку діяльність органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Одним із найтипівіших порушень прав громадян на підприємницьку діяльність є надмірне втручання органів державної влади у діяльність суб'єктів господарювання. Особи, які здійснюють підприємницьку діяльність, постійно стикаються з проблемами, пов'язаними з обмеженнями їх прав на підприємницьку діяльність з боку органів державної влади. У своїх зверненнях до Уповноваженого з прав людини в Україні Н.Карпачової підприємці повідомляють, що такі державні установи як податкова міліція, органи пожежного нагляду, санітарно-епідеміологічна служба часто порушують їх права. Перелік органів державної влади, які покликані об'єктивно відстоювати законні інтереси підприємців, а не порушувати їх, можна продовжувати [11].

Сьогодні майже три десятки контролюючих інстанцій мають право застосовувати проти підприємця штрафні санкції, а всього таких організацій – більше сотні. За даними Міжнародної фінансової корпорації, найбагатвішими перевіряючими були податкові органи. Кожна фірма перевірялася у середньому 2,8 рази. У цілому кількість перевірок становила 1 млн. 600 тис., тобто 2 млн. робочих днів, а загальні втрати малого бізнесу у зв'язку з цим перевищили 230 млн. грн. Масового характеру набуло ігнорування перевіряючими вимог згаданого вище Указу Президента України щодо обов'язкового запису у журналі реєстрації фактів перевірок [11].

Уповноважений з прав людини вважає, що наведені приклади вимагають реформування системи, яка виключала б втручання органів виконавчої влади і місцевого самоврядування та їх посадових осіб у діяльність суб'єктів господарювання, усунення правових перешкод у здійсненні підприємницької діяльності, забезпечення гарантованого Конституцією права на свободу підприємництва. Практика засвідчила, що лише декларування єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємництва як одного із головних пріоритетів у діяльності органів виконавчої влади щодо здійснення економічних реформ є малоефективним [11, с. 287];

- посилення нахилу до апаратних механізмів прийняття рішень, закритість (нетранспарентність) діяльності самої адміністративно-державної системи управління,

наявність явища бюрокорупції, низький рівень виконавської дисципліни державного апарату.

Гібридизація влади в Україні продукує особливу закритість, кулуарність основних механізмів прийняття та реалізації рішень в системі державної влади. Цьому активно сприяють явища бюрокорупції.

До інших важливих ознак розвитку бюрократичної системи господарювання фахівці відносять:

- закритість, непрозорість діяльності елітарних структур, максимальна закритість інформації про реальних власників тих чи інших бізнес-структур, доходах олігархів, великих емітентах цінних паперів тощо;
- постійне запізнення адміністративних зворотних реакцій, державно-адміністративної системи на появу нових загроз економічній безпеці з боку зовнішнього фактору, мобільних дій паразитичних елітних структур тощо;
- дозвільна система організації бізнесу на відміну від сповіщувальної, яка притаманна ринковому господарству;
- виключно сильна реальна влада чиновників, особливо на місцях;
- активне втручання бюрократії в інформаційний бізнес, захоплення гібридизованою олігархією більшості загальнонаціональних каналів теле- та радіостанцій;
- найактивніше втручання бюрократії у діяльність правоохоронної системи, в роботу судів, особливо арбітражних [7].

Таким чином, у країні сформувалася бюрократична система господарювання, яка є одним із головних проявів архаїзації системи державного управління, обумовлює глибоку тінізацію останньої, її нездатність виконати найважливішу свою функцію – забезпечити проведення глибокого, адекватного внутрішньому генетичному корінню суспільства реформування економіки. Наявність бюрократичної системи значно обмежує глибину та швидкість проведення необхідності перетворень, обумовлює відставання національної економіки у головних якісних перетвореннях порівняно з конкурентами, створення конкурентного економічного та демократичного політичного простору.

Література

1. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
2. Tonrairie A. «Critique de la modernite» //А.Н. Олейник Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 418 с.
3. Шамхалов Ф. Государство и экономика (власть и бизнес). – М.: Экономика, 1999. – С. 215–221.
4. Олейник А.Н. Вказ. праця. – С. 237.
5. Bagnasco A. «The Informal Economy», in A.Martinelli, N.Smelser. «Economy and Society. Overviews in Economic Sociology», – London: SAGE, 1990. – P. 159.
6. Дорофеев Б. Бюрократія як результат //Дзеркало тижня. – 2003. – № 292 (серпень).
7. Потемкин А. Элитная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 360 с.
8. Мельничук В. Майже детектив: скільки днів тривав минулий бюджетний рік? //Дзеркало тижня. – 2004. – № 4 (31 січ. – 6 лют.). – С. 1, 8.
9. Фросевич Л. Штрафники дають план //Киевские ведомости. – 2004 (2 февр.).
10. Чалий І. Фіскрозкладка //Дзеркало тижня. – 2004. – № 15 (17 квіт.).
11. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К.: ВАТ «Книжкова друкарня Наукової книги», 2000. – С. 280–293.

Рожко О. Д.,

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Концептуальні засади формування боргової політики України

В статті аналізуються альтернативні варіанти використання державних займів, визначаються основні задачі боргової політики України в умовах трансформації її економіки. Визначені позитивні та негативні тенденції в борговій політиці України, основні методи реалізації її боргової стратегії.

The given article analyses the alternative ways of public loans use. It also defines basic tasks of the Ukrainian debt policy under transition economy, its positive and negative tendencies, as well as the methods of debt strategy realization.

Ключові слова: державний борг, дефолт, боргове навантаження, боргова політика, державний бюджет, кредитний рейтинг.

Сьогодні трансформаційна економіка України потребує здійснення ефективних економічних реформ та стабільного економічного зростання. Впровадження завдань економічної політики неможливе без значних капіталовкладень, мобілізація яких на сучасному етапі можлива лише за рахунок внутрішніх та зовнішніх запозичень. Саме тому в Україні необхідно розробляти принципово нові підходи до розв'язання проблем публічних фінансів.

Від характеру врегулювання боргової проблеми значною мірою залежить бюджетна дієздатність держави, стабільність її національної валюти, а відтак і фінансова підтримка міжнародних фінансових організацій. Розв'язання проблеми державного боргу є одним із ключових факторів економічної стабільності в країні. У цьому контексті особливо гостро постає питання про розробку теоретико-концептуальних засад боргової стратегії за умов ринкової економіки, а також визначення цілей стратегічного управління державним боргом України.

Важливий внесок у дослідження проблеми державного боргу зробили західні економісти Р. Барро, Дж. Кейнс, А. Лернер, Д. Рікардо, А. Сміт, М.Фрідман та ін. Серед російських вчених слід відзначити праці А. Вавілова, Ю. Данілова, Л. Дробозіної, Л. Красавіної, Г. Трофімова, Л. Федякіної. Значну увагу теоретичним основам державного боргу та його економіко-соціальним наслідкам приділяють у своїх наукових доробках такі українські вчені як: О.І. Барановський, О.Д. Василик, Т.П. Вахненко, А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, В.В. Козюк, Г.В. Кучер, І.І. Лукінов, І.О. Луніна, З.О. Луцишин, І.О. Лютий, В.М. Федосов, А.С. Філіпенко та ін.

У той самий час в Україні недостатньо досліджені питання, що стосуються необхідності формування боргової стратегії держави, проблем управління державним боргом, характерних особливостей його розвитку за умов переходу до ринкової економіки. Зазначене зумовлює актуальність статті.

Метою нашої статті є наукове обґрунтування теоретичних засад функціонування державного боргу, а також визначення концептуальних підходів щодо формування та реалізації боргової стратегії України за умов перехідної економіки.

При написанні дослідження використовувався діалектичний метод пізнання розвитку і взаємозалежності економічних процесів у стратегічному управлінні державним боргом України. При розробці пропозицій щодо підвищення ефективності реалізації боргової стратегії України автором використано метод аналізу і синтезу.

Державний борг є важливою невід'ємною складовою державних фінансів за умов формування і функціонування ринкової економіки. У трансформаційній економіці України державний борг все більше набуває характеру не тільки фінансової, а й соціально-політичної

проблеми. Саме тому формування ефективної боргової політики є одним із найголовніших завдань менеджменту державних фінансів в Україні.

Боргова політика в Україні повинна бути спрямована на врегулювання комплексу проблем, пов'язаних з необхідністю визначення оптимальних джерел фінансування потреб держави, зменшення боргового навантаження на Державний бюджет України, запобігання подальшому збільшенню зовнішнього боргу та створення ефективної системи управління державним боргом.

Незважаючи на заходи, що здійснювалися протягом 1998–2003 рр. щодо зменшення боргового навантаження (показники боргового навантаження не перевищують критичних значень), ситуація залишається досить складною.

За результатами аналізу статистичних даних встановлено такі основні причини швидкого накопичення державного боргу [1]:

- значні обсяги дефіциту державного бюджету попередніх років, невважена політика у наданні державних гарантій;
- наявність від'ємного сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу у попередніх роках, що потребувало додаткового зовнішнього фінансування;
- уповільнені темпи розвитку внутрішнього ринку капіталу, що обумовлювало короткотерміновий характер боргу, неможливість сталого фінансування державних потреб за рахунок внутрішніх запозичень, високу вартість обслуговування державного боргу;
- неврегульованість на законодавчому рівні комплексу питань, пов'язаних з утворенням та погашенням державного боргу.

Водночас слід зазначити, що повна відмова від державних запозичень як внутрішніх, так і зовнішніх, неможлива, оскільки необхідно забезпечувати обслуговування та погашення накопиченого державного боргу, підтримку платіжного балансу, збереження валютних резервів. Цей висновок ґрунтується на таких чинниках.

Першим альтернативним варіантом зменшення сум державних запозичень є запровадження платежів за державним боргом тільки за рахунок доходів державного бюджету.

Виконання державою своїх зобов'язань щодо погашення та обслуговування державного боргу є безумовним. Витрати на зазначені цілі в обов'язковому порядку передбачаються у державному бюджеті. Навантаження цих платежів на державний бюджет дуже значне. Фінансування таких витрат тільки за рахунок доходів бюджету призведе до зменшення обсягу видатків на промислове виробництво, сільське господарство, соціальну сферу, інші галузі, що спричинить тривалу стагнацію та зниження рівня життя у країні.

Зовнішні запозичення також необхідні для підтримки платіжного балансу держави з огляду на обов'язковість накопичення валютних резервів як джерела фінансування економічного зростання та закупівлі імпортованих енергоносіїв з метою забезпечення безперервного функціонування таких галузей як енергетика, промисловість, сільське господарство, постачання електроенергії та палива Збройним силам України та іншим військовим формуванням, лікарням і школам, задоволення потреб населення в опаленні.

Іншою альтернативою державним запозиченням є відмова від сплати державою своїх боргів (дефолт). Можливими наслідками для України у разі оголошення дефолту є такі: пред'явлення кредитором вимог достроково погасити кредити на суму близько 3 млрд. доларів США; припинення позик міжнародних фінансових організацій, інших офіційних кредиторів та донорів; судові справи та арешт закордонної державної власності, включаючи закордонні активи Національного банку; зменшення обсягів іноземних інвестицій в національну економіку, неможливість здійснювати зовнішні запозичення від решти країн світу, зменшення обсягів

зовнішньої торгівлі. Аналізуючи цей сценарій розв'язання боргової проблеми, можна дійти такого висновку.

Оголошення дефолту лише тимчасово зменшить навантаження на видаткову частину державного бюджету, проте не сприятиме макроекономічній стабілізації та економічному зростанню, а, навпаки, спричинить спад виробництва. Фактично Україна споживає більше, ніж виробляє. Дисбаланс, що виникає, може бути покритий за рахунок залучення кредитних ресурсів решти країн світу, але це стане неможливим для України у разі оголошення дефолту.

Для забезпечення стабільного економічного зростання українські підприємства потребують значних інвестицій, які можуть підтримати конкурентоспроможність вироблених ними товарів шляхом впровадження нових технологій та модернізації виробництва. У багатьох випадках такі інвестиції не можуть бути здійснені за рахунок доходів підприємств. Розв'язанню проблеми можуть сприяти прямі іноземні інвестиції та зовнішні запозичення, які стануть неможливими для підприємств у разі оголошення дефолту.

Спад виробництва та скорочення обсягів зовнішньої торгівлі призведуть до втрати Україною ринків збуту продукції та відповідно місця, яке вона посідає у міжнародному поділі праці. Це неминуче призведе до зростання безробіття та значного зменшення надходжень до бюджету, що на невизначений термін відтягне процес структурних перетворень в економіці країни, оскільки вона стане повністю закритою для використання кредитних ресурсів решти країн світу.

Таким чином державні запозичення необхідні для забезпечення платоспроможності держави та досягнення економічного зростання.

З урахуванням викладеного завдання державної боргової політики на середньострокову перспективу можна об'єднати у три групи:

- здійснення заходів щодо забезпечення достатнього фінансування потреб держави шляхом визначення оптимальних джерел фінансування;
- здійснення заходів щодо запобігання подальшому збільшенню зовнішнього боргу та зменшення боргового навантаження, оптимізації структури державного боргу;
- створення ефективної системи управління державним боргом.

Успішність вирішення завдань, що постали перед Україною у сфері економічної та соціальної політики у поточному та наступних роках, значною мірою залежать від ефективності управління державним боргом. Адже ефективне управління державним боргом здатне помітно зменшити вразливість країни до впливу небажаних фінансових чинників та сприяє забезпеченню стабілізації соціально-економічної ситуації у країні [2, с. 123].

У 2003 р. в сфері боргової політики досягнуто деякі позитивні тенденції, а саме:

1. Незважаючи на високе боргове навантаження всі платежі з обслуговування та погашення державного боргу були виконані на 100 % – вчасно та у повному обсязі.

Фактичні витрати державного бюджету з погашення та обслуговування державного боргу за 2003 р. становили 9 610 722,1 тис. грн., у тому числі: погашення основної суми державного боргу – 7 028 475,5 тис. грн. (73,1 %), обслуговування – 2 582 246,6 тис. грн. (26,9 %).

Витрати державного бюджету на погашення та обслуговування державного боргу проти запланованих на 2003 р. становили 87,14 %, з яких витрати на погашення основної суми державного боргу становили 87,15 % від запланованої суми, на обслуговування – 87,11%. Одним із головних завдань боргової політики є забезпечення стабільного та у відносно безпечних межах співвідношення державного боргу до ВВП. Протягом останніх років показник відношення державного боргу до ВВП має стійку тенденцію до зменшення. Покращення показника відношення державного боргу до ВВП відбувається за рахунок як динамічного росту економіки країни, так і за рахунок проведення зваженої боргової політики. Значення цього показника свідчить про економічно безпечний розмір державного боргу і відповідає критеріям визначеним

Бюджетним кодексом України. Критичний рівень показника не повинен перевищувати 60 %. У 2000–2002 рр. таке співвідношення вдавалося утримувати на рівні близько 29–38 % порівнянно з 48 % у 1999 р. Наприкінці 2003 р. відношення державного боргу до ВВП становить 25,9 %, а вже через рік його значення не має перевищувати 25 %.

Середнє співвідношення боргу до ВВП у 30 економічно розвинутих країнах становить 75 %, у той час як у США цей показник становить 60,7 %, у Росії – 40 %. Окрему категорію країн становлять Ізраїль – 102,9 %, Японія – 142; Італія – 109,6 і Греція – 106,9 % [3, с. 341].

За умови включення до обсягу державного боргу всіх гарантійних зобов'язань уряду, показник рівня відношення державного прямого та гарантованого боргу до ВВП на кінець 2003 р. становив 30,3%, що також є прийнятним з точки зору фінансової безпеки держави.

2. У 2003 р. Міністерством фінансів було здійснено кілька випусків облігацій державної зовнішньої позики України з доходністю 7,65 % річних та з терміном погашення у 2013 р. на загальну суму 1 млрд. доларів США. Здійснення запозичення на таких умовах підтверджує зростання довіри до України як суверенного позичальника з боку іноземних інвесторів та вказує на зміцнення Україною своїх позицій на міжнародних ринках капіталу, що також підтверджується підвищенням кредитного рейтингу України рейтинговими агентствами.

Підвищення рейтингів відображає продовження процесу стабілізації економіки України та зниження політичних ризиків. Прогноз рейтингів стабільний (табл. 1).

Таблиця 1

Суверенний кредитний рейтинг України

Рейтингове агентство	Рейтинг боргових зобов'язань в іноземній валюті		Рейтинг боргових зобов'язань у національній валюті		Прогноз	Дата призначення рейтингу
	Довгострокові зобов'язання	Короткострокові зобов'язання	Довгострокові зобов'язання	Короткострокові зобов'язання		
«Fitch Ratings»	B+	B	B+	B	Стабільний	3 грудня 2003 р.
«Moody's»	B1	–	B1	–	Стабільний	10 листопада 2003 р.
«Standard and Poor's»	B	B	B	B	Позитивний	28 жовтня 2003 р.
«Rating and Investment Information, Inc (Japan)»	B+	–	–	–	Стабільний	8 жовтня 2003 р.

*За даними Департаменту державного боргу Міністерства фінансів України, 2003 р.

Позитивний прогноз сигналізує про можливість підвищення суверенного кредитного рейтингу протягом наступних одного-двох років за умови проведення реформ, що підвищать політичну та економічну прозорість та покращать бізнесове середовище.

Завдяки стабільному наповненню доходної частини бюджету у поточному році та успішному розміщенню цінних паперів держави на зовнішніх ринках капіталу, починаючи з 2003 р. Міністерство фінансів проводить більш виважену політику щодо терміну та вартості залучення коштів до державного бюджету на внутрішніх ринках капіталу.

Але, незважаючи на такі позитивні досягнення протягом останніх років, спостерігається поступове зростання обсягів платежів за державним боргом. Це пов'язане із закінченням пільгових періодів за отриманими раніше кредитами (протягом пільгових періодів сплачувалися лише відсотки). За попередніми оцінками, у 2004 р. на погашення та обслуговування державного боргу передбачається спрямувати 13,4 млрд. грн., що дорівнює 31 % від доходів державного бюджету, або близько 5 % ВВП. Із зазначених платежів близько 10 млрд. грн. становлять платежі з погашення державного боргу. Отже, постає проблема пошуку джерел фінансування дефіциту державного бюджету. Такими джерелами можуть бути надходження від приватизації, зміна залишків казначейських рахунків. Зменшуватиметься обсяг державного боргу і за умови затвердження бюджету з профіцитом. Протягом 2004–2007 рр., за попередніми оцінками, платежі з погашення та обслуговування державного боргу сягатимуть близько 12,9–13,8 млрд. грн. щорічно.

Також важливим завданням Міністерства фінансів України у середньостроковій перспективі є забезпечення ефективного управління державним боргом та забезпечення поступового зменшення боргового навантаження у наступних періодах. Одним із шляхів реалізації цього напрямку є проведення операцій з державним боргом з метою економії бюджетних коштів.

Незважаючи на актуальність проблеми, досі на законодавчому рівні не врегульовано комплекс питань, пов'язаних з утворенням, обслуговуванням, погашенням та управлінням державним боргом. Вже давно існує необхідність прийняття Закону України «Про державний борг». Така необхідність обумовлена недосконалістю існуючого в Україні правового поля у галузі управління державним боргом на фоні всезростаючої актуальності питання поліпшення боргової ситуації, оптимізації рівня зовнішнього та внутрішнього боргу та підвищення ефективності управління державним боргом.

Маючи на меті утримання боргового навантаження в економічно безпечних межах, пріоритетними завданнями державної політики у середньостроковій та довгостроковій перспективі мають бути такі:

- своєчасне та у повному обсязі виконання зобов'язань за державним боргом;
- фінансування бюджету за рахунок нових запозичень в обсягах, що відповідатимуть реальним можливостям України здійснювати запозичення з огляду на мінімізацію їх вартості та утримання обсягу боргу в економічно безпечних межах. У цьому випадку обсяги запозичень мають відповідати обсягам платежів з погашення. Така політика сприятиме зниженню боргової залежності держави та пом'якшенню боргового навантаження на державний бюджет та економіку держави;
- застосування в процесі управління державним боргом операцій з дострокового погашення та інших активних операцій по управлінню державним боргом з метою поліпшення його структури та зменшення боргового навантаження на економіку;
- сприяння розвитку внутрішнього ринку капіталу;
- підвищення ефективності використання залучених коштів.

Комплексний підхід до реалізації стратегії управління державним боргом має знайти своє відображення в зміцненні координації боргової політики з бюджетно-фінансовою та грошово-кредитною політикою, метою чого є підвищення ефективності управління активами та пасивами держави.

При цьому, значна увага має бути приділена розвитку та постійному вдосконаленню питання управління ризиками спроможності держави виконувати свої боргові зобов'язання (ризик платоспроможності), та удосконаленню механізмів визначення та реалізації боргової політики. Зазначені заходи сприятимуть уникненню кризи ліквідності, небезпечного боргового навантаження та сприятимуть оптимізації структури державного боргу.

Отже, за умов трансформаційної економіки Україні необхідно здійснювати виважену боргову політику з урахуванням особливостей національної економіки, позитивного досвіду країн світу у вирішенні питань боргової політики та помилок, допущених у попередні роки у сфері управління державним боргом.

Література

1. Постанова КМУ № 1483 «Про схвалення Концепції державної боргової політики на 2001 – 2004 роки». – К., 2000.
2. Кучер Г.В. Управління державним боргом: Підруч. – К.: КНТЕУ, 2002. – 342 с.
3. Саркисянц А.Г. Система международных долгов: Учеб. – М.: ДЕКА, 2002. – 716 с.

Рупняк М. Я.,

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Влияние корпоративного управления на финансы акционерных товариществ

В статье анализируется влияние уровня корпоративного управления на состояние финансов акционерных обществ – на их финансовый механизм, механизм акционирования, стоимость компании и благосостояние акционеров.

The article analyses influence of the corporate governance on the corporate finances. The latter are financial mechanism, incorporation mechanism, the company value and stockholders' welfare.

Ключові слова: корпоративне управління, залучення інвестицій, фінансовий механізм акціонерних товариств, механізм акціонування, акціонерні конфлікти, випереджаючі індикатори корпоративного управління.

Зміни, які відбуваються в економіці України, супроводжуються появою великої кількості акціонерних товариств. Економіка вітчизняних акціонерних товариств, яка перейшла їм у спадок від державних підприємств, характеризується досить низьким рівнем ефективності, що породжує необхідність створення дієвої системи корпоративного управління.

Проблеми ефективності корпоративного управління набувають особливої ваги за сьогоденних умов економічного зростання. Внаслідок насичення ринку товарами та послугами створюються нові конкурентні умови, які ускладнюють ведення бізнесу. Відповідно підвищені вимоги пред'являються до покращення управління компанією, що дозволить акціонерним товариствам реалізувати свої потенційні можливості щодо залучення інвестицій, раціонального використання залучених коштів і, як наслідок, забезпечити зростання вартості акціонерного капіталу.

Сучасний стан вітчизняної моделі корпоративного управління зумовлений тим, що вона знаходиться в процесі становлення і тому є менш результативною порівняно з уже усталеною системою. Щодо регулювання господарської діяльності акціонерного товариства при антикризовому управлінні, то світовим досвідом не зафіксовані механізми, які були б придатні до застосування на підприємствах, що діють за умов трансформаційної економіки нашої держави.

Серед вітчизняних дослідників, які займаються питаннями корпоративного управління слід назвати таких учених як: В. Євтушевський, В. Суторміна, Н. Рязанова, О. Мендрул, О. Окунев, О. Вакульчик. Над вдосконаленням саме фінансового механізму корпоративного менеджменту працюють М. Чумаченко, Г. Скудар, М. Грідчина та ін.

У цій статті ми зосередимо увагу на невирішеній, на нашу думку, проблемі зв'язку корпоративного управління і фінансів акціонерних товариств.

Актуальність проблеми дозволяє сформулювати мету роботи – дослідження впливу елементів корпоративного управління на стан фінансів акціонерних товариств. Досягнення зазначеної мети здійснюється шляхом вирішення таких завдань:

- вивчення впливу корпоративного управління на фінансовий механізм акціонерних товариств;
- виявлення факторів, що забезпечують стійкість акціонерного товариства як форми організації підприємницької діяльності;
- дослідження впливу корпоративного управління на зростання вартості акціонерного капіталу та добробут акціонерів.

Розв'язання поставлених завдань сприятиме досягненню основної мети управління фінансами акціонерних товариств – максимізації добробуту акціонерів та зростання ринкової ціни компанії шляхом забезпечення відповідного рівня дивідендних виплат і зростання капіталізації акцій. В Україні сьогодні функціонує близько 35 тис. акціонерних товариств. З акціонуванням в Україні пов'язувалось вирішення багатьох проблем і, зокрема, підвищення ефективності діяльності підприємств, стабілізації їх фінансового стану, залучення іноземних інвестицій тощо. На жаль, більшість створених в Україні акціонерних товариств виявились, за незначним винятком, нежиттєздатними.

Їх недостатня ефективність пояснюється тим, що закладені в такій організаційно-правовій формі господарювання потенційні можливості функціонування колективної власності не отримали належного розвитку. Значна частина комерційних організацій була утворена без істотних фінансових зусиль акціонерів і має обмежені масштаби діяльності. Наявні прогалини у прийнятих на ранньому етапі переходу до ринкових відносин правових актах, якими регулюються процеси створення і функціонування акціонерних товариств, неузгодженість, а інколи і суперечливість їх норм істотно ускладнює ефективність правового регулювання використання акціонерної власності, що не може не відбиватись негативно на діяльності таких господарських формувань.

Вихід із складної фінансово-економічної ситуації можливий лише за умови розвитку двох взаємопов'язаних процесів – вдосконалення корпоративного управління на підприємствах і залучення інвестицій. Саме усвідомлення потреби в акціонерному капіталі призвело свого часу до розуміння необхідності руйнування бар'єрів, що відділяють інтереси адміністраторів та інвесторів, до виконання менеджментом вимог інвесторів та регулятивних органів. Свідченням тісного зв'язку між станом корпоративного управління та інвестиційною активністю є досвід провідних країн ринкової орієнтації, де фінансовий ринок досяг найвищого розвитку і ефективності.

Економічне зростання спостерігається не тільки на товарних ринках, а й на ринках фінансових ресурсів. Так, у річному звіті Першої фондової торговельної системи (www.pfts.com) за 2003 р. визначається як найбільш вдалий для ринку корпоративних цінних паперів України. Головним чинником, який сприяв формуванню такої кон'юнктури фондового ринку України, став перехід до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки. Якщо у 2000–2002 рр. стимуляційну функцію зростання економіки України відігравали головним чином екстенсивні фактори (нарощування економіки за рахунок завантаження вільних виробничих потужностей, використання наслідків глибокої девальвації гривні в період світової фінансової кризи 1997–1998 рр., погашення боргів із заробітної плати та пенсій тощо), то у 2003 р. – інтенсивні. Підприємства розпочали активно оновлювати основні виробничі фонди, що привело до стрімкого зростання інвестиційного попиту та масового залучення інвестицій через механізми фондового ринку. Описані процеси відбувались за умов недосконалого корпоративного управління, що дозволяє прогнозувати їх подальший розвиток на новому рівні за умови запровадження світових стандартів корпоративного управління.

У своїх діях з організації економічної системи компанії керівництво використовує фінансовий механізм. Корпоративне управління здійснює прямий вплив на фінансовий механізм акціонерного товариства, що дозволяє покращити його кількісні і якісні характеристики. А саме,

величину фінансових ресурсів, які зосереджуються і витрачаються акціонерним товариством, а також технологію їх зосередження і витрачання.

Фінанси акціонерних товариств характеризуються наявністю такого методу фінансового забезпечення як акціонування. Саме використання методу акціонування формує особливі кількісні та якісні характеристики фінансового механізму акціонерних товариств. Деякі автори розглядають акціонування як організаційно-економічний і правовий механізм, зі своїми принципами, методами, способами і прийомами, що діють не лише при створенні, а й у процесі всього періоду функціонування акціонерного товариства. Так, Л.П. Страхова визначає акціонування як організаційно-економічний і правовий механізм об'єднання фінансових і майнових засобів багатьох фізичних і юридичних осіб для створення і функціонування об'єкту діяльності, метою якого є отримання доходів, що забезпечують задоволення інтересів акціонерів і постійний розвиток компанії [1]. У процесі ринкової трансформації економіки України саме відсутність чіткого визначення поняття процесу «акціонування» призвело до випадання окремих його стадій у русі до створення об'єкту діяльності, спроможного задовольнити широке коло власників і зацікавлених осіб.

У процесі роздержавлення і приватизації на механізм акціонування покладалась перспектива залучення коштів для виводу підприємств з фінансово-економічної скрути. Сьогодні склалась ситуація, за якої акціонування часто не тільки не приводить до збільшення інвестування у підприємства, а й перешкоджає цьому процесу. Частка у власності, яка може бути уступлена в обмін на інвестиції, обмежена через недосконалість вітчизняного законодавства з акціонерних товариств у сфері корпоративного управління. Тому динаміка приросту обігу активів вітчизняних бізнес-груп відбувається за рахунок приватизації, виведення коштів із тіні, купівлі прибуткових активів у приватному секторі, зростання експорту та економіки в цілому [2].

Зволікання із законодавчим закріпленням основних принципів корпоративного управління примушує частину акціонерних товариств перетворюватись на товариства з обмеженою відповідальністю, що досить оптимально діють у період перехідної економіки. Для інвесторів така трансформація виглядає привабливою саме з точки зору недопущення небажаних учасників та їх претензій на управління компанією. Для країн з розвинутою ринковою економікою корпоративна структура є символом стабільності і користується великою довірою у населення. Наприклад, за даними соціопитувань, що проводились у Швеції у 1995 р., довіра населення до великого бізнесу становила 60%. Проте, через світові корпоративні скандали, започатковані «Енроном» і «Пармалатом», рейтинг довіри знизився і у 2003 р. становив уже 28 %. У скандинавських країнах така ситуація спричинилась корпоративними скандалами, зокрема, пов'язаними з місцевими гігантами «Статойл» і «Скандія» [3].

Щодо вітчизняних інституцій, то позитивний баланс довіри-недовіри спостерігається лише у церкви (+33%), Збройних сил України (+4 %) та у засобів масової інформації (+1 %) [4]. Тому автором вбачається першочерговим завданням створення механізму підвищення довіри до корпоративного сектору, що дозволить у подальшому «конвертувати» її у зростання величини акціонерного капіталу в рамках національної економіки.

Дієве корпоративне управління здатне забезпечити стійкість структури акціонерного товариства. Ефективність функціонування у суспільстві будь-якої структури значною мірою залежить від її здатності, по-перше, враховувати та оптимально збалансовувати інтереси зацікавлених осіб, по-друге, здійснювати дієве стратегічне планування, по-третє, мінімізувати різноманітні ризики [5].

Перший з перерахованих моментів викликаний насамперед специфікою побудови індивідуальними інвесторами колективної форми власності у вигляді акціонерного товариства. Акціонерній формі організації капіталу властиві конфлікти між: акціонерами і менеджерами; акціонерами і кредиторами; акціонерами і найманими працівниками підприємства; акціонерами і особами, які прагнуть отримати контроль над акціонерним товариством, окремим акціонером і

групою акціонерів (у тому числі між державою як акціонером та іншими акціонерами); між міноритарними і мажоритарними акціонерами.

Отже, у процесі управління акціонерним товариством життєво необхідним є створення структури управління, яка б гармонізувала різновекторні інтереси учасників корпоративних відносин. Саме це завдання покликане вирішувати корпоративне управління. Складність проблеми розподілу компетенції між органами управління акціонерного товариства полягає у тому, що її не можна вирішити одноразово на всі випадки господарського життя, а тим паче, дати всім компаніям універсальну пораду. Тим не менше у світовій практиці зафіксовані деякі загальні рекомендації, на основі яких у грудні 2003 р. Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку України були прийняті «Принципи корпоративного управління», що рекомендовані до впровадження вітчизняним акціонерним товариствам.

Хоча зазначений документ носить рекомендаційний характер і розрахований на добровільне використання, є підстави стверджувати, що кількість зацікавлених акціонерних товариств, які можуть зайнятися питаннями впровадження принципів корпоративного управління у своїй діяльності, може сягнути 300–400. Це твердження спирається на той факт, що вітчизняні організатори торгівлі фондовими цінностями вимагатимуть їх впровадження учасниками торгів через включення до внутрішніх документів і розкриття у річному звіті інформації. Так, одним з принципів корпоративного управління, запроваджених у більшості європейських країн, є розкриття у річних звітах відповіді на питання: «Чи дотримується компанія принципів корпоративного управління». Нагадаємо, що у лістингу організованої торгівлі вітчизняного фондового ринку знаходиться 300–350 відкритих акціонерних товариств. Причому можливим видається подальше долучення тих компаній, власники яких вбачатимуть у подібних змінах вигоду для свого бізнесу.

Запровадження ефективної системи корпоративного управління з точки зору кінцевого результату корелює з метою управління фінансами акціонерного товариства, що полягає у зростанні вартості акціонерного капіталу і добробуту акціонерів. Практика засвідчує, що компанія з якісним корпоративним управлінням може бути продана на ринку значно дорожче, ніж компанія з цієї самої групи, але з гіршими показниками управління. Відповідно до дослідження, проведеного McKinsey Investor Opinion Survey, залежно від країни премія за корпоративне управління може становити від 17,9 % загальної вартості акцій, як, наприклад, у Великобританії, до майже 40% – у Росії [6].

На думку вітчизняних аналітиків система визначення рейтингу корпоративного управління дозволить виділити вітчизняні компанії, що сповідають вже згадані принципи. Для прикладу наведемо методику дослідження політики керівних органів корпорацій, що сповідується компанією «Девіс Глобал Адвайзерс», – акціонерної компанії, що займається наданням консультативних послуг з питань управління міжнародними корпораціями і провела дослідження у п'яти найбільш економічно розвинутих країнах світу – Франції, Німеччині, Японії, Сполученому Королівстві та Сполучених Штатах – на предмет виявлення випереджаючих індикаторів корпоративного управління. За точку відліку, чи, скоріше, цільове значення були прийняті стандарти корпоративного управління американських та британських компаній, що за сучасних умов посідають світову першість щодо залучень акціонерного капіталу.

У звіті «Девіс Глобал Адвайзерс» наведено п'ять таких випереджаючих індикаторів корпоративного управління [7]:

- наявність національних управлінських кодексів для правління корпорацій;
- участь незалежних директорів у роботі рад директорів;
- тенденція до розподілу обов'язків голови ради директорів та головного адміністратора між двома різними людьми;
- наявність основних комісій при раді директорів;
- рівень оприлюднення інформації про прибутки керівників корпорації.

«Девіс Глобал Адвайзерс» оцінила корпоративні ринки за десятибальною шкалою, де нулю відповідали найменш сприятливі з точки зору міжнародного інвестора інвестиційні умови, а десяти балам – найбільш сприятливі. Дана методика дозволяє безпосередньо прослідкувати вплив суто управлінських факторів на стан фінансів акціонерного товариства і, зокрема, його можливості щодо залучення зовнішнього фінансування та ринкову вартість компанії.

Таким чином, практична реалізація загальноприйнятих світовою практикою принципів корпоративного управління лежить у площині фінансів акціонерного товариства і здатна справляти позитивний вплив на основну мету управління компанією в інтересах акціонерів – збільшення ринкової вартості акцій (а, значить, і ринкової вартості фірми в цілому), отримання дивідендів.

Література

1. Страхова Л.П. О методологии акционирования // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 5.
2. Коваленко В. Бизнес по-крупному // Финансовый директор. – 2004. – № 9. – С. 89–95.
3. Крах чистого бизнеса // Столичные новости. – 2004. – № 9. – С. 14.
4. Питання і опитування // Економіст. – 2002. – № 11. – С. 6.
5. Резанова Н.С. Корпоративне управління на порозі ХХІ століття // Фінанси України. – 2002. – № 1. – С. 13–19.
6. Ковалева В. Кодекс чести підприємств // Фондовый рынок. – 2004. – № 2. – С. 20–22.
7. Девіс Стівен М. Борьба за вдосконалення всесвітнього корпоративного управління // Економічні реформи сьогодні. – 1999. – № 25. – С. 6–11.

Старовойт К. І.,

*аспірантка кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Методологія фінансування інноваційних проектів комерційними банками

В статье анализируется целесообразность финансирования коммерческим банком инновационных проектов промышленного сектора экономики. Рассматриваются методы оптимизации реализации инвестиций и взаимоотношений кредитора и должника.

In this article the author makes analysis the expedient of finance an innovation projects of industrial economy by commercial bank. Deliberates the methods of optimization of investments and correlation of the debtor and the creditor.

Ключові слова: банк, диверсифікація, доходність, економічні відносини, інвестиції, інновації, інтелектуальний капітал, капітал, кредитування, фінансування, метод, методологія, модель, прибуток, ризик, фінансові ресурси.

Основною стабілізації економіки України та становлення ринкових форм господарювання є розвиток виробничого сектора держави. Проте, в ситуації, коли амортизація основних фондів підприємств досягає 70–80%, та більшість підприємств не відповідає сучасним вимогам науково-технічного прогресу, необхідні значні фінансові засоби для структурної перебудови виробництва та втілення інноваційних рішень, здатних суттєво змінити існуючий стан речей.

Тож питання шляхів фінансування інноваційних проектів з метою реструктуризації промислового сектора економіки є надзвичайно актуальним та привертає до себе увагу багатьох науковців. Так, у праці О.А. Бондаренко та С.Н. Кузьменко розглядається питання оптимізації інвестиційного забезпечення інновацій [2], Е.Н. Забарная та С.К. Харічков розкривають проблему методології формування та розвитку інноваційно-інвестиційної системи в економіці [4], С.П. Захарченко аналізує ризик кредитування інноваційних проектів [5], у праці М.І. Крупки

розкривається питання фінансово-кредитного механізму інноваційного розвитку України [6] та ін. Проте, вчені-економісти дотримуються єдиною точки зору стосовно того, що кредитний механізм в інноваційній сфері, який стихійно сформувався в перехідному до ринку періоді, не відповідає сучасним вимогам забезпечення інноваційної діяльності фінансовими ресурсами [6, с. 230].

Метою цієї статті є аналіз доцільності здійснення комерційними банками довгострокового інвестиційного кредитування інноваційних проектів. Для її досягнення необхідно виконати такі завдання:

1. Визначити роль комерційного банку як суб'єкта грошово-кредитного ринку у фінансуванні промислових підприємств.
2. Проаналізувати можливості оптимізації методів фінансування та взаємовідносин із позичальником.

Що стосується можливостей держави щодо фінансування інноваційних проектів підприємств, то тут дуже чітко характеризує ситуацію висловлювання В. Пинзеника: «Говорити за цих умов про державні інвестиції – означає збільшити борг по пенсіях, зарплатах, соціальній допомозі» [8, с. 4].

Досвід багатьох країн свідчить, що державне цільове фінансування інноваційних проектів не приносить ефективною віддачі. Найдоцільнішим є кредитування підприємств комерційними банками, що є ключовим елементом відтворювальної структури національної економіки та способом подолання розриву між утворенням резервів грошових коштів та процесом відтворення.

Функціонування комерційних банків на фондовому ринку України є важливим напрямом їх господарювання. Виважена інвестиційна політика забезпечує збільшення прибутку від вкладених коштів та зменшення інвестиційних та кредитних ризиків. Оскільки банківська діяльність переважно обмежується операціями на ринку цінних паперів та короткостроковим кредитуванням, то диверсифікована таким чином діяльність сприяє зміцненню фінансової стійкості та надійності комерційного банку.

У той самий час кредитування інновацій у реальному секторі економіки відноситься до високоризикованих вкладень, які за умов значної нестабільності слід визнати як важко здійснювані, чим пояснюються незначні обсяги кредитних вкладень у реальний сектор економіки і, як наслідок невідпрацьованості методик та технологій по управлінню кредитним ризиком. У зв'язку з цим кредитування та інвестування інноваційних проектів потребує освоєння та використання адекватного економічного інструментарію, який дасть можливість більш ефективно використовувати накопичений інтелектуальний капітал.

Гальмівними факторами також є такі обставини:

- високий політичний ризик та ризик неповернення боргу;
- тривалий термін окупності;
- невміння позичальників правильно розрахувати необхідний розмір позичкових коштів та терміну їх повернення;
- фінансові можливості банківської системи України сьогодні ще надто невисокі для значного об'ємного фінансування інноваційних проектів у реальному секторі економіки.

Так, наприклад, фінансовий потенціал комерційних банків України нижчий за потенціал банків Росії у 5 разів, Японії – у 200 разів. Тому українські комерційні банки не можуть дозволити собі надавати кредити під невисокі проценти [6, с. 232]. І хоча у країнах з розвинутою економікою дешевшим є використання позичкового капіталу аніж власного, у нашій державі ситуація поки що зворотня.

Окрім того, проблема фінансування інновацій полягає у такому факторі як пострадянська психологія, суть якої полягає у таких пунктах:

- традиційна звичка працювати за умов м'яких бюджетних обмежень, тобто нездатність до самостійної праці з жорсткою фінансовою відповідальністю;

- переростання традиційного механізму безповоротних кредитів держави на потік взаємних неплатежів з натуралізацією та бартеризацією економіки [1, с. 32–33].

У банківській практиці України мають місце спеціалізовані види банків, такі як інноваційні та інвестиційні. І хоча частка їх незначна, розглянемо їх місце у банківській системі держави (рис. 1).

Отже, як бачимо, діяльність спеціалізованого типу банківських установ має місце на межі об'єднань банківських та парабанківських установ.

Рис.1. Головні елементи кредитної системи України [7, с. 134]

Сьогодні в Україні чітко спеціалізованими є лише два банки – Ощадний і Ексімбанк: від конкуренції на кредитному ринку їх захищає державна підтримка. Нинішнє переважання універсальних банків означає, що в Україні банківська система знаходиться на стадії оновлення. Крім того, банки, намагаючись диверсифікувати свою діяльність, розширюють кількість спеціалізованих операцій [6, с. 235].

Отже, незважаючи на викладені нами проблеми, становлення інноваційного типу економіки все-таки відбувається та фінансування банками інноваційних проектів має місце на практиці. Розглянемо загальні підстави для виникнення можливостей його оптимізації.

У центрі уваги маємо певний об'єкт для фінансування, по різні сторони якого знаходяться потенційні партнери: комерційний банк і підприємство. Якою буде їх роль на різних стадіях здійснення проекту? Для позичальника проектний цикл має більш широкі часові рамки. Саме тут зароджується та доходить свого логічного завершення концепція проекту. Для кредитора проектний цикл починається з моменту отримання від майбутнього позичальника заявки на фінансування проекту та закінчується моментом, коли позичальник виконує боргові зобов'язання. У тому самому випадку, коли банк фінансує проект не через кредит, а у вигляді інвестицій, проектний цикл подовжується та його кінцевий пункт для банку і підприємства буде спільним. Проте в рамках проектного циклу сторони виділяють для себе різні етапи. Для підприємства віхами поділу є виробничі стадії проекту, конкретні виконувані роботи. Банк-кредитор здійснює поділ на етапи у процесі відбору та оцінки проектів, переговорів, прийняття рішення про

фінансування проекту, контролю за його реалізацією. У схематичній формі поділ на етапи для обох сторін в об'єднаному вигляді може мати такий вигляд, як подано на рис. 2.

Дуже важливою у цьому випадку є детальна взаємообізнаність та поінформованість сторін по етапах проектного циклу партнера з метою максимально скоординованих дій.

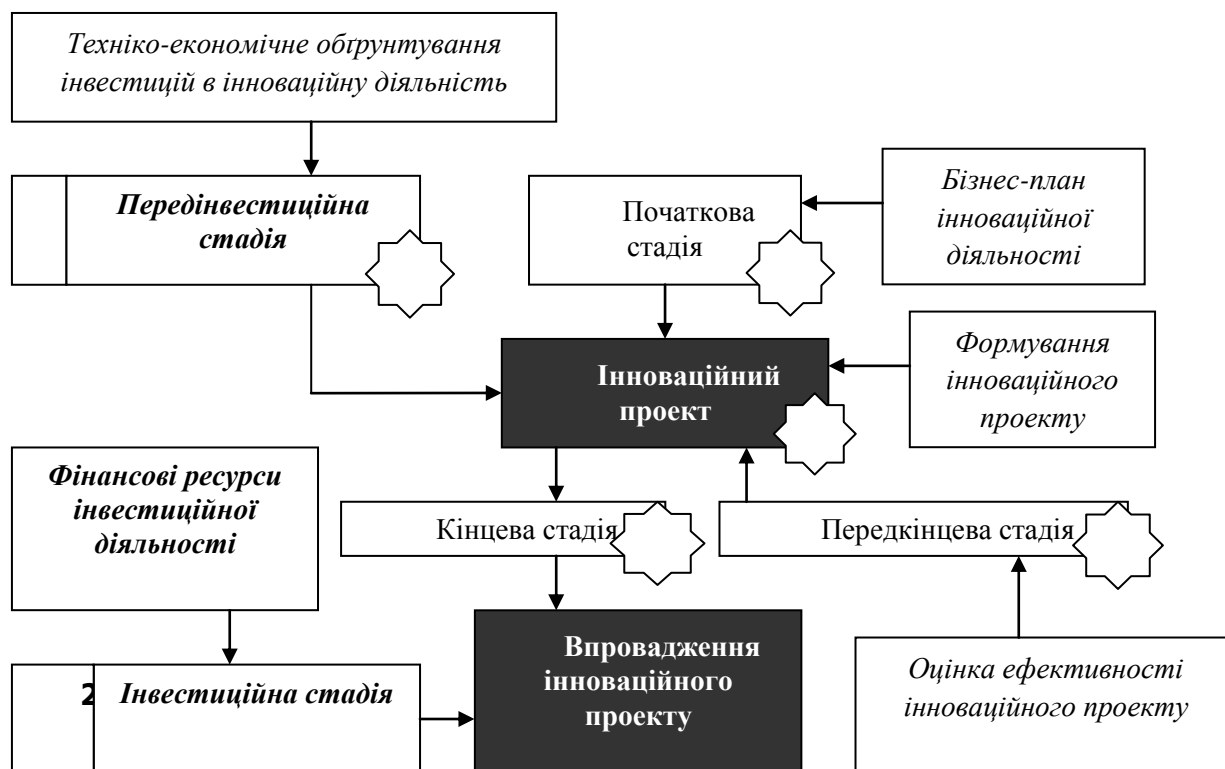

Рис. 2. Стадії інвестиційного проектування [3, с. 9]

При цьому для банку вказана вище інформація дає можливість максимально повно врахувати:

- витрати та доходи, пов'язані із реалізацією проекту (у кожній фазі та на кожному етапі);
- передбачити можливі ризики та визначити методи управління ними;
- розробити свій графік контролю за реалізацією проекту [5, с. 12].

У банківській практиці, у процесі розгляду та обговорення заявок використовуються формальні та неформальні критерії відбору проектів. Так, до формальних відносяться такі ознаки як: галузева приналежність проекту, розміри необхідного кредиту та загальна сума вкладень у проект, ступінь відпрацьованості проекту, наявність гарантій та інших засобів забезпечення платіжних зобов'язань позичальника по кредиту, тип проекту (втілення принципово нових продуктів чи технологій, модернізація існуючих тощо).

Перелік неформальних критеріїв відбору складається з комерційної життєздатності проекту; фінансового та загальноекономічного стану позичальника; технічних, фінансових, екологічних та інших ризиків, пов'язаних з реалізацією проекту; професійності позичальника, державної підтримки проекту тощо.

У практиці банків західних держав такий моніторинг носить назву «screening» – «просвічування» або експрес-аналіз. У процесі його здійснення можливе також встановлення зворотнього зв'язку із підприємством шляхом постановки деяких задач замовнику з метою уточнення заявки, її переформатування, реструктуризації проекту та ін. Як виняток, банк може брати на себе ризик підготовки проекту в обмін на отримання деяких ексклюзивних прав по

проекту (наприклад, отримання частки у капіталі підприємства) або ж у якості консалтингової компанії, отримуючи за це винагороду.

Найвідповідальнішим етапом проектного циклу банку є оцінка інноваційного проекту. Об'єктом дослідження у цьому випадку є:

- техніко-економічне обґрунтування або бізнес-план;
- фінансова звітність підприємства-позичальника, звіти фінансового аудиту, статутні документи;
- допоміжні (до ТЕО) дослідження (звіти про наукові дослідження; оцінка впливу проекту на навколишнє середовище, звіти технічних та екологічних аудитів; поглиблені маркетингові дослідження тощо);
- контракти та проекти контрактів (ліцензійні угоди, поставка технологій та обладнання, підрядні роботи, поставку майбутнього проектного продукту тощо);
- дозвіл та узгодження державних органів (викиди в навколишнє середовище, землевідводи та ін.);
- інші документи та матеріали [5, с. 14].

Як відомо, кінцевою метою практично усіх здійснюваних банком операцій є максимізація прибутку за мінімального рівня ризику. Отже, одним із головних завдань банківської установи у процесі кредитування чи фінансування інноваційного проекту є оптимізація управління, одним із основних у цьому випадку, інвестиційним ризиком. Для досягнення цієї цілі необхідно у передінвестиційній фазі проекту запровадити використання деякого шаблону перевірки проекту з певним алгоритмом виконання. В основу такої методики можна покласти виконання процедури перевірки вихідних посилки та даних техніко-економічного обґрунтування продукту.

Також це може бути розробка методології власного аналізу та розрахунків (чиста приведена вартість, внутрішня рентабельність, строк окупності тощо), кінцевих висновків та показників, на основі яких можна було б давати прогнозну оцінку можливостей повного завершення проекту та його реалізації. У процесі оцінки та відбору аналітичний відділ банку повинен сформулювати свої рекомендації, умови отримання кредиту заявнику, передати висновки та рекомендації по наданню позики кредитному комітету. І після визначення фінансових меж (відсоткова ставка, терміни використання, пільговий період, спосіб погашення тощо), сідати за стіл переговорів та приймати рішення щодо надання кредиту або взяття участі у проекті.

Найважливіше значення у вирішенні питання привабливості проекту є визначення його рівня доходності. Існуючі методи щодо вирішення цього питання можна поділити на дві групи:

- прості або статистичні;
- методи дисконтування та компаундування [9, с. 258–282].

Простими методами є розрахунок терміну окупності та проста норма прибутковості проекту. Перевагою цих методів є простота розрахунків, проте вони не враховують зміни вартості грошей у часі, результат розрахунків має узагальнений характер тощо. То ж ці способи мають дорадчий характер, слугують для здійснення відбору на початкових стадіях обговорення інвестиційного проекту.

Дисконтні методи розрахунків дають можливість здійснювати більш точні розрахунки та давати детальнішу оцінку проекту, враховуючи при цьому часову вартість грошей.

У світовій практиці сьогодні застосовуються такі широко використовувані дисконтні критерії:

1. Чиста поточна вартість (Net Present Value).
2. Індекс прибутковості (Profitability Index).
3. Відношення вигод до затрат (Benefits to Costs Ratio).
4. Внутрішня норма доходності (Internal Rate of Return).

5. Період окупності (Payback Period) [5, с. 17].

Ці зарубіжні методики застосовуються у країнах із стабільною економікою для максимально точної оцінки ефективності ряду пропозицій з метою вибору найпривабливішого проекту для здійснення інвестування. В Україні на даному етапі розвитку стоїть питання поки що не вибору, а перспективності та пошуку можливостей для комерційних банків взяття участі у довгостроковому фінансуванні підприємств.

Таким чином, використання названих вище методів можливе із урахуванням економічної ситуації у державі. Так, висновки щодо оцінки проекту оформляються у вигляді письмової доповіді, форма якої може бути неоднаковою для різних банків. Проте, обов'язково необхідно враховувати такі фактори: якою буде форма звітності замовника по етапах реалізації проекту; способи реалізації (використовувані технології, використання власних розробок, інфраструктурних послуг); графік виконуваних заходів по кожному етапу реалізації проекту, що реалізуються за рахунок коштів банку; можливість втручання в разі відхилення від графіку.

У випадку, коли комерційний банк може отримати у вигляді забезпечення виданого кредиту гарантії, наприклад, іншого першокласного банку або державні гарантії, дотримання перелічених вище умов не є обов'язковим. Проте, в Україні рівень кредитного ризику надто високий. Таким чином, банк не може не вникати у суть проекту та не контролювати процес його виконання.

У цьому аспекті можна виділити одну із відмінностей, у якій полягає різниця між банком як інвестором та банком як кредитором. За наявності достатнього забезпечення мають місце, як правило, кредитні банківські операції. Якщо ж банківська установа прямо чи опосередковано бере участь в управлінні проектом, це накладає свій відбиток на зміст угоди із позичальником. Так, здійснюючи саме інвестиційну діяльність, банк не лише оптимізує управління ризиком, а й отримує можливість збільшення свого доходу шляхом взяття участі в прибутках підприємства. Фактично банк-інвестор отримує не банківський процент, а певний відсоток від чистого проектного прибутку. Проте, необхідною умовою у такому випадку є «плаваючим» термін погашення заборгованості.

Межа між кредитуванням та інвестуванням може стиратись у тому випадку, коли кредитна угода передбачає виплату позичальником лише позичкового відсотку, а основна сума боргу наприкінці терміну дії конвертується в акції (convertible unsecured loan stock). Проте, часто акції використовуються у якості кредитної застави, не переходячи у власність банку та без права дольової участі. У такому випадку повинні застосовуватись певні системи оцінювання надійності портфеля цінних паперів за такими критеріями, як, наприклад: кредитний рейтинг емітента, рівень відсоткових ставок, ринкова кон'юнктура тощо. Існують також інструменти хеджування для перестраховування на випадок зниження вартості портфеля.

На практиці знайшов застосування принцип диференціації відсоткових ставок по кредиту по етапах кредитного циклу. Так, підвищена ставка використовується протягом інвестиційної фази, а дещо нижча – відносно експлуатаційної фази інвестиційного циклу. У кредитній угоді в рамках проектного кредитування, як правило, передбачаються комісійні, пов'язані з участю банку у підготовці та реалізації проекту за:

- оцінкою і супроводженням проекту;
- організацією фінансування (формування банківського консорціуму);
- гарантією та розміщенням боргових зобов'язань на ринку цінних паперів;
- управлінням банківським консорціумом/синдикатом;
- агентськими послугами по розрахунково-касових операціях тощо [5, с. 23].

З метою зменшення рівня кредитного ризику банки можуть виставляти позичальникам такі додаткові вимоги, недотримання яких може призвести до дострокового припинення контракту та повного виконання боргових зобов'язань. Такі умови дають можливість взяти участь в управлінні

підприємством та здійснювати контроль за ходом реалізації проекту. Згідно з такими вимогами, наприклад, позичальник зобов'язується не продавати свої активи без відома банку-кредитора, не надавати у якості застави обумовлену в кредитному договорі частину активів, зберігати сталим склад акціонерів компанії тощо. У свою чергу керівництво банку може вносити до кредитної угоди свої поправки, такі як пріоритетність зобов'язань перед кредитором (Pari Passu), можливість введення крос дефолту, тобто припинення фінансування проекту, у разі невиконання підприємством своїх зобов'язань перед іншими кредиторами тощо.

Окрім гарантій у якості забезпечення кредиту практикується укладання угод на купівлю гарантом цінних паперів підприємства-позичальника, забезпечення кредитів основними засобами, виробничими та товарними запасами, дебіторською заборгованістю позичальника тощо.

У процесі реалізації проекту банківська структура не лише контролює, а й здійснює періодичну оцінку його виконання, підводить підсумки щодо виконання кожного етапу. З цією метою підприємство зобов'язується періодично звітувати перед банком в обумовленій формі та представити загальний звіт про виконані роботи після завершення інвестиційної фази.

Якщо банк виступає лише у ролі «продавця грошей», то для нього термін дії угоди закінчується після повного погашення боржником своїх платіжних зобов'язань по кредиту.

У випадку, коли банк бере участь у реалізації проекту не лише як кредитор, а й як інвестор, його контроль за реалізацією проекту не обмежується лише питаннями дотримання графіка погашення заборгованості по кредиту. Як співвласник підприємства, що реалізує проект, банк бере участь в управлінні проектом, вникаючи у комерційні та виробничі питання.

У практиці спеціалізованих банків західних держав кожен інвестиційний цикл закінчується, як правило, складанням рапорту з оцінкою результатів проведеної операції (evaluation report). Така форма аналізу дозволяє врахувати переваги та недоліки проекту, фактичні відхилення від плану та набутий досвід при фінансуванні наступних інвестиційних проектів.

Таким чином, можемо дійти висновку, що реалізація інноваційного проекту підприємства та, відповідно, його фінансування комерційним банком можливе лише за умов послідовного здійснення інноваційного процесу.

Організаційно-матеріальним підґрунтям інвестиційного процесу має стати організаційно-виробнича, науково-дослідна та дослідно-конструкторська інфраструктура, спрямована на здійснення інноваційної діяльності.

Зауважимо, що перехід економіки на інноваційний тип розвитку повинен починатися з первинного і корпоративного виробничого ланцюга, на базі якого формуються промислово-фінансові групи, технопарки, спільні підприємства та інші господарські формування – інноваційні структури, але за умови сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату на макро- і регіональному рівнях [3, с. 6].

З розвитком ринкових відносин здійснення комерційними банками інвестиційного кредитування набуває щораз більшого значення. Це зумовлене необхідністю, по-перше, подолати суперечність між утворенням грошових резервів і використання їх для потреб відтворення; по-друге, потребою забезпечити безперервний процес обороту капіталу підприємств, по-третє, необхідністю організувати функціонування засобів обігу і грошових знаків та безготівкових коштів на кредитних засадах. А з розвитком ринкових засад виникають нові форми кредиту (іпотечний, лізинговий, кооперативний), які сприятимуть формуванню інвестиційних грошових фондів в інноваційній сфері економіки.

Високий рівень витрат на наукові дослідження, підвищення невизначеності та ризику, пов'язаних з вибором пріоритетних технологій та продуктів, потребують єдності дій промислових, академічних, урядових та фінансових секторів економіки. Тому для реалізації проекту розвитку інноваційного типу економіки держави необхідна продумана система фінансування, визнання

пріоритетності інвестиційного кредитування комерційними банками інноваційної сфери та державна підтримка нововведень та реструктуризаційних процесів.

З огляду на такий стан речей, ця проблема заслуговує на подальше дослідження. Зокрема, що стосується аналізу та оптимізації діяльності фінансово-промислових груп, доцільність та перспективність активізації комерційними банками довгострокової інвестиційної діяльності.

Література

1. Актуальные вопросы развития инновационной деятельности и охраны интеллектуальной собственности: Материалы пятой междунар. науч.-практ. конф. /НАН Украины /В.А. Боков (отв.). – Симферополь: Сонат, 2001. – 184 с.
2. Бондаренко О.А., Кузьменко С.Н. Оптимизация инвестиционного обеспечения инноваций как средство стабилизации и роста экономики Украины /НБУ, Украинская академия банковского дела. – Сумы: ИПП «Мрия-1», ЛТД: Инициатива, 2000. – 66 с.
3. Бутнік-Сіверський О. //Інтелектуальний капітал. – 2003. – № 5. –С. 2–12.
4. Забарная Э. Н., Харичков С. К. Инновационно-инвестиционная система: методология формирования и развития //Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины. – Одесса, 2002. – 140 с.
5. Захарченко С. П. Кредитование инновационных проектов: проблема риска. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2003. – 158 с.
6. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: Видавничий центр Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка, 2001. – 607 с.
7. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки. – К.: Атіка, 2000.
8. Пинзеник В. Возможен ли в Украине стабильный экономический рост? //Зеркало недели. – 2000. – №13. – С.4.
9. Страховий та інвестиційний менеджмент: Підруч. /Під керів. і наук. ред. В.Г. Федоренка. – К.: МАУП, 2002. – 344 с.

Р

Політика, історія, культура

Виговський М. Ю.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри історії слов'янських народів
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Річицький Андрій: маловідомі сторінки політичної біографії

В статье освещается деятельность одного из типичных представителей партийно-советской номенклатуры среднего звена 20–30-х годов XX в. А.А. Ричицкого, открываются малоизвестные страницы его биографии, показана его инициатива и рвение в идеологических партийных мероприятиях и различных массовых кампаниях, анализируется образовательно-культурный уровень А.А. Ричицкого и мотивы трансформации его личностных и политических убеждений.

The given article throws some light on the activity of A.A. Richitskiy, a typical middle rank Communist Party representative of the 20-30-ies of the XX century. Some poorly known facts of his biography are revealed, as well as his initiatives and eagerness for ideological party activities and mass campaigns are depicted. There are also analysed A.A. Richitskiy's educational and cultural level and motivated his personal and political views transformations.

Ключові слова: апарат, біографія, більшовик, влада, дослідження, ідеолог, ідея, номенклатура, освіта, позиція, партія, постать, постанова, прагматизм, пропаганда, репресія, участь, функція, цілісність, чиновник.

Актуальність будь-якого науково-історичного дослідження обумовлена насамперед одвічним пошуком суспільного оптимуму, тобто соціальної гармонії, яка б віддзеркалювала ідеологічне й політичне порозуміння між владою і людиною. Спокуса владою, як свідчить історичний досвід радянської модернізації суспільних відносин упродовж 20–30-х років у XX ст. в Україні, виявилася сильнішою за християнську мораль і традиції, зухвало проігнорованих і спаплюжених більшовиками. Абсолютизація волі і місця структур влади спричинила авторитизацію номенклатури, а за наявності монопартійної системи призвела до тоталітарної системи диктаторського типу. Вона виявилася рукотворною, оскільки її формували політики, які намагалися модернізувати суспільство на ідеологічних принципах попри традиційні соціально-економічні, культурницько-побутові та духовні цінності, притаманні всім людям, а не так званим професійним революціонерам.

За умов трансформації суспільних відносин роль особистості й номенклатури значно зростає, стає у багатьох випадках вирішальною, незважаючи на колегіальність системи управління установами. Відтак вивчення політичної біографії історичних персоналій має особливе наукове значення: по-перше, дозволяє розкрити малопомітний механізм реалізації системи влади, по-друге, з'ясувати функціональні риси номенклатури, принципи її підготовки та «висування», а також соціальне походження, професійно-освітній рівень.

Постать А.А. Річицького належить до середньої ланки партійно-радянської номенклатури, яка брала участь в ідеологічних акціях партії, різних масових компаніях, виявляючи ініціативу і заподатливість, щоб вислужитись і здобути новий ранг держслужбовця. В історичній літературі, яка з'явилася у 90-х роках XX – початку XXI ст., оцінка політичної діяльності Річицького

неоднозначна: одні дослідники визнають його безумовну причетність до інспірування «дискусій» навколо статті М.С. Волобуєва у 1928 р. [1], інші вважають послідовником М.О. Скрипника і жертвою політичних репресій 30-х років [2]. Історики, які з'ясовують особливості формування компартійно-державної номенклатури, не згадують Річицького у «табелях про ранги», тобто зараховують до чиновників нижчого цензу, які виконували рішення, а не генерували ідеї [3].

Мета і завдання цієї статті, враховуючи відсутність цілісного дослідження біографії Річицького, полягає у наступному: виявити маловідомі сторінки біографії; висвітлити його безпосередню участь в ідеологічних компаніях; виокремити функції радянського чиновника, освітньо-культурний рівень та мотиви трансформації особистих політичних переконань. Біографістика, яка у 90-х роках ХХ ст. формувалась у контексті викриття трагічних наслідків сталінських репресій, зосереджується на основних віхах життя і творчості тих чи інших особистостей. З'ясування політичної біографії вимагає дещо іншого підходу: висвітлення мотиваційних орієнтацій і прагнень, з'ясування ідейних переконань та їх еволюції, політико-ідеологічної адаптації, ролі і місця серед партійно-радянської номенклатури.

Револьюційні події 1917 р. він зустрів відносно зрілою людиною, оскільки мав за плечима чотири роки навчання в Петровській сільськогосподарській академії у Москві та 25 років від роду. В анкетах службовця освітньо-культурних установ знаходимо запис: «Річицький Анатолій Андрійович, 1893, українець, мови – українська та російська, заможний селянин, хлібороб, дружина та двоє дітей» [4].

За базовою освітою вважав себе економістом, за «головною професією — літератор», за діяльністю і духовністю – «український інтелігент». Селянська молодь виходила у світ через здобуття головним чином педагогічної та професійної освіти. Дослідники його біографії О.С. Рубльов та М. Фельбаба називають справжнє прізвище Річицького – Пісоцький Анатолій Андрійович, а його носій обрав інше – Андрій Річицький, тобто псевдонім та ім'я батька [5].

Лютнева революція 1917 р. застала Анатолія Андрійовича в Петрограді, де він пристав до місцевої організації УСДРП, звідки його делегували до Києва на перший Всеукраїнський робітничий з'їзд, котрий проходив у липні 1917 р., тобто співпав з виборами до представницьких органів влади. Від Всеукраїнської ради робітничих депутатів був обраний до Української Центральної Ради, обстоював позицію УСДРП, членом ЦК якої його обрали на IV з'їзді партії 30 вересня – 5 жовтня 1917 р. [6]. Йому довірили представляти УСДРП на з'їзді рад робітничих депутатів України 4–6 грудня цього року. В анкетах Річицький не приховував того факту, що протягом 1917–1919 рр. редагував партійний часопис ЦК УСДРП «Робітнича газета», а згодом газету «Червоний прапор» ЦК КПУ (1919–1920) [7]. В.К. Винниченко, оцінюючи роботу з'їзду, виокремлював активну протибільшовицьку позицію делегатів української соціал-демократії, але жодним словом не згадав Річицького [8]. Але Винниченко високо оцінив роботу петроградської організації УСДРП, які схилили до участі в революції солдат Ізмайловського та Семенівського полків [9]. Прізвище Річицького, але рідне – А. Пісоцький, Винниченко згадує один раз: серед членів Револьюційного комітету, який виконував «адміністраційну владу» у Києві до приїзду Директорії та призначення Ради Народних Міністрів [10]. Посаду «народного міністра» він не здобув, бо діяльність Директорії виявилася короткотерміною, а згодом в УСДРП розпочалася боротьба за лідерство, яка завершилася утворенням УСДРП (незалежних), ідеологом якої був А. Річицький. 22–25 січня 1920 р. відбувся установчий з'їзд цієї партії-течії, яка реорганізувалася на Українську комуністичну партію (УКП). Її теоретиком і «програмістом» став Анатолій Андрійович, котрий представляв партію у ВУЦВКу протягом 1920–1922 рр. Його вважають основним ідеологом створення УКП, ініціатором розколу УСДРП, позицію якого підтримували М. Ткаченко, А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Ю. Панчинський [11]. Деякі з них обіймали керівні посади в державних органах влади УСРР, а на початку 1920-х років лідери УКП

обстоювали власний шлях розвитку української радянської держави, про що йшлося на IV конференції КП(б)У у березні 1920 р. [12], коли боротьбисти вже «склали зброю», а укапісти продовжували боротися за визнання своєї партії Комінтерном. Вона налічувала тоді близько 4 тис. членів [13]. Їх переслідували більшовики. Зокрема, в ніч з 12 на 13 липня цього самого року, чекісти вчинили обшук на квартирі члена ЦК КПУ і ВУЦВКу А. Річицького, виявивши часопис партії «Червоний прапор», печатку редакції, різне листування, револьвер № 44132, тому він 30 липня заявив протест на подібні дії силових структур [14]. Річицький від імені ЦК УКП вимагав звільнення його заарештованих колег по партії – Д. Калюжного, Ю. Лапчинського. До грудня 1924 р., коли Виконком Комінтерну виніс рішення про розпуск УКП, А. Річицький-Пісоцький залишався на ідеологічних позиціях його партії, але одночасно був членом ВУЦВКу та керував статистичним відділом Українбанку [15]. До самого початку 1925 р. Річицький був лідером політичної партії, яка формально знаходилася в опозиції до КП(б)У, а, з другого боку, – належав до середньої ланки радянської номенклатури, будучи членом вищого законодавчого органу УСРР.

Дволичність Річицького уособлювала химерність багатопартійності та жалюгідні рештки політичної опозиції, хоча він був і залишався ортодоксальним марксистом, за редакцією якого наприкінці 20-х років побачив світ «Капітал» К. Маркса українською мовою [16]. Членом КП(б)У він став у 1929 р., але партстаж чомусь зарахував з 1920 р. [17], ніби «влився» до її лав разом з боротьбистами. У 1925 р., залишивши УКП, Річицький очолив сектор соціально-економічної літератури Державного видавництва України (ДВУ), мешкав по вул. Пушкінській 7, кв. 4 у Харкові. У 1924 р., коли в Україну повернувся М.С. Грушевський, опублікував на сторінках журналу «Червоний шлях» критичну статтю «Як Грушевський «виправляє» Енгельса», спрямовану проти твору экс-голови УЦР – «Початки громадянства (генетична соціологія)» [18]. Тест-іспит на ідейно-політичну витриманість та лояльність режимові склав, але адаптація в кадрах влади радянських установ тривала.

Протягом 1925–1928 рр. Андрій Річицький працював редактором ДВУ, очолював відділ, займався перекладом творів Леніна українською мовою оскільки «знання закордонних мов мав кепське» [19]. Наукові пріоритети перепліталися у Річицького з пропагандистсько-публіцистичними, відтак колишній діяч став професором Інституту марксизму-ленінізму, членом редколегії журналу «Більшовик України», кафедри національного питання ВУАМЛІН, а його літературні уподобання дозволили керувати семінаром в Інституті літератури ім. Шевченка. Відомий літературознавець Гр. Костюк, котрий був тоді слухачем та аспірантом, виокремлював вишуканість мови Річицького, його інтелігентність, «цікаві соціологічні узагальнення» та вміння «заглиблюватись у добу і творчість Шевченка» [20]. Спадщиною Кобзаря він почав перейматися ще у 20-х роках.

Не маючи належної літературно-філологічної освіти, укапіст А. Річицький друкує у 1923 р. одну з перших розвідок про Т. Шевченка [21], а українсько-американське видавництво «Космос» друкує книгу «Тарас Шевченко в світі епох» [22]. Слід процитувати зміст книги Річицького про Шевченка, щоб зрозуміти його політико-ідеологічні уподобання. А «Зміст» промовистий: 1) культ і критика Шевченка; 2) Україна перед Шевченком; 3) соціальне походження Тараса; 4) національно-козацька романтика минувшина; 5) серед українського панства; 6) слов'янофілство й Кирило-Мефодіївські братчики; 7) мужицька філософія; 8) кріпацтво й Шевченко; 9) бунт проти офіційного суспільства; 10) поглиблення соціальної поезії; 11) зародки ідеології передпролетаріату; 12) без суспільного ґрунту; 13) суспільно-історичне значення Шевченка [23]. У 1924 р. Річицький вишукував щось «пролетарське у Шевченкові» [24]. Завідувач відділу соціально-економічної літератури ДВУ намагався витворити образ Шевченка – революціонера, соціального бунтаря, пропускаючи поезію Кобзаря крізь сито марксизму та вульгарної соціології.

Дивуватись нічого, бо і професійні літератори також перелаштовували творчість Шевченка згідно з класово-формаційною теорією більшовицької партії. Річицький виявився вдалим соціологом марксистського гатунку, але його роздуми про поезію нагадували ревізійні акти фінінспектора з базовою економічною освітою.

У квітні 1927 р., коли з Наркомосу УСРР уже «витурили» занадто самодіяльного наркома О.Я. Шумського, Річицький потрапив до списку кандидатів у члени ВУЦВКУ разом з А.А. Хвилею, А.Т. Приходьком, А.Г. Драгомирецьким (колишніми боротьбистами та укапістами) [25]. Влітку цього самого року він був штатним рецензентом Наукпедкому Укрсоцвиху за фахом – «суспільствознавство, історія», а також штатним «політрецензентом» разом з М.С. Волобуєвим, А.А. Хвилею, А.Т. Приходьком, Я.П. Ряппо [26]. Саме вони під керівництвом наркома освіти «розкрутили» дискусію навколо публікації статті М.С. Волобуєва у другому і третьому числах «Більшовика України» за 1928 р. Обидва «політрецензенти» одночасно помістили власні публікації, щоб унеможливити у теорії і практиці економічної думки будь-які прояви «націонал уклонізму». Немає потреби переповідати зміст твору Волобуєва, який уже знайшов висвітлення в історіографії [27], проте слід з'ясувати контраргументи Річицького, виявити політико-ідеологічні моменти, які непокоїли центр. Матеріал Річицького мав однотипну назву «До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму», опублікований за формою як «Відповідь Мих. Волобуєву» у вигляді журнальної статті. Перша частина присвячена теоретичним питанням національної політики радянської держави, виявленню «збочень» Волобуєва, які стосувалися нерозуміння ним «теорії марксизму» та «ленінської теорії національного визволення і взаємовідносин націй» [28]. Річицький в якості аргументу використовує принцип «добровільного входження» радянських республік до СРСР, хоча протягом 1920–1924 рр. був дещо іншої думки, а «елементи великодержавного російського шовіністичного ухилу», про які відверто пише Волобуєв, подає «...окремі факти бюрократичних перекручувань» [29]. Мотив співставлення двох протилежних оцінок виявився напрочуд прагматичний: політично обґрунтувати та подати у готовому вигляді ідеологему про «добровільність» формування унітарної держави та конституційність всевладдя союзних відомств й установ в Україні. Річицький намагався переконати свого опонента, а ще більше пересічного читача у тому, що в союзному держпараті є лише елементи «великодержавного шовінізму», які не можна ототожнити з самою державою та її національною політикою. Як боротьбу проти великодержавницьких пережитків у союзному апараті» він називає «корисною» участь у союзних державних органах «націоналів». До них Річицький зараховував Г.Ф. Гринька. «Зокрема таку корисну роботу виконує і тов. Гринько в союзному держплані, – наголошував він, – що його в основному цілком правильну статтю, скеровану проти тенденції перекручувати районування СРСР у напрямі ліквідації УСРР, як цілоти, цитує й тов. Волобуєв, коли дехто має нахил розглядати такі факти, як праця тов. Гринька в Москві, а не в Харкові, розглядати їх як висилку і кару, то це тільки свідчить за націоналістичну вузьколюбність таких людей, що плачуть над долею УСРР, не розуміючи її справжніх інтересів, як соціалістичної республіки, замовчуючи ролі КП(б)У і ВКП в обстоюванні і представництві цих інтересів на ґрунті соціалістичного будівництва цілого Союзу» [30]. Теза про переміщення Гринька дуже цікава, хоча намагання обґрунтувати політико-економічну непохитність та адміністративно-управлінську цілісність унітарної держави очевидні. Вони пронизують всю статтю і вичерпно розкривають ідеологічний намір автора чи авторського колективу редакції «Більшовика України». Спростовуючи «погляди і думки» Волобуєва, Річицький торкнувся проблеми «теорії економічної самостійності України», «позиції виходу України з Союзу», колоніальної політики союзної держави щодо України. У другій частині статті увага зосереджується на економічних показниках розвитку народного господарства в УСРР, щоб довести помилковість аргументації Волобуєва стосовно колоніального становища української

економіки [31]. Дискусія завершилася тим, що Волобуєву приписали «український націоналістичний ухил», продемонструвавши у такий спосіб застереження від подібного повторення в теорії і практиці соціалістичного будівництва. Стаття Річицького вийшла окремою брошурою [32]. Критика Волобуєва вилилася на сторінки газет, щоб подати ширшого розголосу ідеологічній кампанії [33].

Винагородою за критику Волобуєва стало призначення Річицького головою правління ДВУ, яким він керував протягом 1928–1930 рр., будучи членом колегії Наркомосу УСРР. Діяльність на посаді державного видавництва достатньо висвітлена в науковій літературі [34]. Він поділяв погляди наркома освіти Скрипника, висвітлював особливості національно-культурного будівництва в УСРР, але в контексті постанов XVI з'їзду ВКП(б) [35]. Апарат Наркомосу УСРР зазнав у 1930 р. політичної чистки, але зберігав ознаки самодіяльного наркомату, хоча ідея єдиної системи освіти, яку визнав Скрипник, поступово позбавляла його функцій і повноважень. Немає сумніву, що саме Річицький брав активну участь у розробці так званого скрипниківського правопису української мови. Восени 1930 р. Річицького призначили заступником головного редактора УРЕ, але вже через рік та особливо у 1932 р. він відчув «критику» на свою адресу, яка виявилася нищівною [36].

Енциклопедиста Річицького ЦК КП(б)У відрядив «уповноваженим» з хлібозаготівель в Одеській області, але він не виконував плану. 22 січня 1933 р. йому на допомогу приїхав В.П. Затонський, який у листі до ЦК КП(б)У писав, що Річицький «переляканий невдачами і годен «виявити твердість» [37]. Дії відбувалися в с. Арбузинка Арбузинського району. «Тов. Річицького ґрунтовно проінструкував, поседів з ним півдня в колгоспі, – звітував Затонський, – обраному для операцій. Побачим, як він себе покаже» [38]. Намагаючись показати свою вірність партії, Річицький вдався до адміністративно-репресивних заходів у районах хлібозаготівель. У документах, які були долучені до його справи, зазначалося, що в с. Лиса Гора, Ново-Красне, Воєводське, Константинівка Річицький наказував «...хліб брати з кров'ю, не рахуючись ні з чим, руйнувати хати, вивозити селян за межі району цілими родинами; масово запроваджувати грошові і м'ясні штрафи, здійснювати опис та продаж майна; позбавляти садиб, застосовувати масові арешти» [39]. Перелічені заходи були передбачені урядовими та партійними постановами, які слухняний уповноважений ЦК КП(б)У запопадливо виконував. Знуцання над селянами були зафіксовані 24 січня, тобто кілька днів поспіль після розмови з наркомом Робітничо-селянської інспекції Затонським. А факти свавілля виявилися жахливими: селян садовили у діжку з написом «Я ворог народу» і возили селом, зачиняли у холодних будівлях з дітьми [40].

З хлібозаготівель Річицький повернувся на початку березня 1933 р., коли Скрипника вже звільнили з посади наркома освіти, а 8 вересня заарештували, інкримінувавши лідерство в «УВО» [41]. Звернення Річицького до керівництва КП(б)У та силових структур виявилось марним. 24 лютого 1934 р. після виснажливих допитів судова трійка при Колегії ДПУ УСРР засудила його до 10 років позбавлення волі, пригадавши йому хлібозаготівлі і знущання над селянами. 27 березня цього самого року у с. Арбузинка відбулося виїзне засідання надзвичайної сесії Верховного суду УСРР, на якому серед підсудних виявився і Річицький. Показовий суд над ним відбувся: 25 квітня його засудили до страти, виконавши вирок. Виявляється, що знущаючись над селянами, Річицький намагався викликати у селян невдоволення радянською владою [42]. Він став жертвою тоталітарного режиму, політичні й ідеологічні підвалини якого пропагував упродовж другої половини 20-х – початку 30-х років рішення про доцільність показового суду в с. Арбузинці винесло саме політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1934 р. [43], після самогубства Скрипника методично знищували його однодумців і послідовників. Наркомос УСРР очолив Затонський, а колишній член колегії його скрипниківського складу А.А. Річицький безславно склав голову.

Підсумовуючи політичну діяльність Річицького, аналізуючи його переконання 1917–1920 рр., автор дійшов висновку: трагедія колишнього укапіста, чиновника Наркомосу і фактично головного редактора УРЕ – це закономірний наслідок ліквідації багатопартійності в Україні на початку 1920-х років, адаптації марксизму на українському ґрунті, відсутності політичної єдності українських партій. Йому не вибачили ідеологічного сепаратизму, виявленого позицією УКП у 1920–1924 рр., а, спокусившись владою та посадами, він добровільно став на шлях самознищення.

Література

1. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – С. 209; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету політичної доби в Україні). – К., 1994. – С.161; Новохотько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – С.185; Марочко Василь, Хіліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Науковий світ, 2003. – С.135–137.
2. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.145; Солдатенков В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С. 239; Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб управління в СРСР. – К., 1999. – С. 219.
3. Дорошенко Микола. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К.: Київський університет, 2004. – 153 с.
4. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 6501. – Арк. 1–2.
5. Рубльов Олександр, Фельбаба Михайло. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресованої політики 30-х років //3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ, 2000.
6. Там само.
7. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 12. – Спр.6501. – Арк.3.
8. Винниченко В. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. – Ч. II. – С. 164–165.
9. Там само. – Ч. I. – С. 257.
10. Там само. – Ч. III. – С.193.
11. Четверта конфедерація комуністичної партії (більшовиків) України, 17–23 березня 1920. – К., 2003. – С.511.
12. Там само.
13. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 31.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 194. – Арк. 14.
15. ЦДВАО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 6501. – Арк. 3.
16. Четверта конференція КП(б)У. – С.511.
17. ЦДВАО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3179. – Арк. 1–2.
18. Рубльов Олександр, Фельбаба Михайло. Вказ. праця. – С. 222.
19. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 6501. – Арк. 3.
20. Костюк Гр. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмоніон, 1987. – Кн. 1. – С. 409.
21. Річицький Анд. Тарас Шевченко, як витвір епохи //Книга. –1923. – № 2. – С. 13–15.
22. Річицький Анд. Тарас Шевченко в світі епохи (Публіцистична розвідка). – Харків-Берлін-Нью-Йорк: Вид-во «Космос», 1923. – 195 с.
23. Там само.
24. Річицький Анд. Пролетарське в Шевченкові //Знаття. – 1924. – № 10–11. – С. 2–4.
25. Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – Арк. 98.
26. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 1402. – Арк. 287–288.
27. Новохотько Л.М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (Спроба історико-теоретичного переосмислення). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 109 с.

28. Річицький Анд. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь Мих. Волобуєву) // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 74–75.
29. Там само. – С. 77.
30. Там само. – С. 78.
31. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму // Більшовик України. – 1928. – № 3. – С. 64–83.
32. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму: Відповідь М. Волобуєву / Укр. ін-т марксизму. Кафедра нац. питання. – Харків, 1928.
33. Річицький А. Скільки коштує Україні членство в СРСР; Критика поглядів Волобуєва // Комуніст. – 1928. – 9 лют.
34. Рубльов О., Фельбаба М. Вказ. праця. – С. 257.
35. Річицький А. Марксо-ленінська зброя національно-культурного будівництва // Комуніст. – 1931. – 16 черв., його ж. Національне питання доби наступу соціалізму в світлі постанов XVI з'їзду ВКП(б)У. – К.: Пролетар, 1931. – 88 с.
36. Штейн С. Дужче вогонь проти фальсифікації історії пролетарської революції на Україні: Критика «націонал-демократичних» поглядів А. Річицького // Комуніст. – 1931. – 22 груд.; Вікул С., Рабинович Д. Приказ видання творів Маркса і Енгельса українською мовою: Критика А. Річицького, його перекладів К.Маркса // Комуніст. – 1932. – 2 серп.
37. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 339.
38. Там само. – С. 340.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6431. – Арк. 26.
40. Там само.
41. Рубльов О., Фельбаба М. Вказ. праця. – С. 229.
42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6431. – Арк. 38.
43. Там само. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 96.

Кузьмін Д. В.,

*аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

«Доктрина Буша» та силові методи її реалізації

В статье анализируются проблемы международных отношений в начале XXI ст. и одна из их характерных особенностей – борьба с мировым терроризмом. Силовые акции в Афганистане и Ираке рассматриваются автором как метод, используемый США для реализации своего влияния на международной арене.

The article analyses the problem of international relations at the beginning of the XXI century together with the struggle against international terrorism being one of their peculiarities. Military actions against Afghanistan and Iraq are considered as the methods used by the USA aiming to strengthen its influence in international affairs.

Ключові слова: доктрина Буша, силовий фактор, міжнародний тероризм, національна безпека, національні інтереси.

В Україні силовій політиці США у рамках «доктрини Буша» приділив велику увагу професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Б.М. Гончар. Він звернув увагу на вирішення «іракського питання» силовим шляхом. Проблематикою силової реалізації «доктрини Буша» займався і доцент Київського університету Т.А. Грищенко.

Більшість американських дослідників погоджуються, що «доктрина Буша» була сформована після терористичних нападів 11 вересня 2001 р. Президент США Дж. Буш на наступний день після теракту заявив: «...Добре обмірковані смертельні атаки проведені вчора проти нашої країни є

чимось більшим, ніж просто атаки терору. Вони є атаками війни. Це вимога від нашої країни, щоб вона об'єдналася у твердій рішучості та настрої. Атакована наша свобода і наша демократія... Сполучені Штати Америки використають усі свої ресурси, щоб знищити свого ворога. Ми об'єднаємо світ. Ми будемо терпеливими. Ми будемо зосереджені на своїй цілі і ми будемо твердими у нашому настрої. Ця битва потребує часу та рішучості, однак не слід вагатися, ми переможемо... Але ми не дозволимо ворогу перемогти в цій війні, змінити наш спосіб життя або обмежити нашу свободу» (Агентство FOX News (США) [1]).

Для президента США волею провидіння випала місія стати на шлях боротьби з тероризмом, незважаючи на те, як довго це триватиме. Ним було заявлено: «Наша відповідальність перед історією нам зрозуміла: відповісти на ці атаки та звільнити світ від зла» [2]. Місія США боротьби з міжнародним тероризмом Дж. Бушом була названа «планом Бога». Основою «доктрини Буша» стала ідея війни зі світовим тероризмом. Передбачалося, що військові дії будуть довгостроковими, кінцевим результатом яких повинно стати перетворення світу за американською моделлю розвитку. У рамках «доктрини Буша» була сформована концепція країн спонсорів тероризму, до яких були віднесені Північна Корея, Іран, Ірак, Лівія та Сирія. Ці країни були охарактеризовані як «вісь зла». Президентом США було наголошено, що за байдужість до них доведеться заплатити «катастрофічно високу» ціну. Було вказано на необхідність зміцнення внутрішньої безпеки Америки, яку більше не захищають неосяжні простори океанів. Буш закликав до розробки стратегії, сфокусованої на нових завданнях: боротьба з розповсюдженням біологічної зброї, збільшення фінансування підготовки поліцейських та пожежників, вдосконалення методів збору розвідувальної інформації та обміну нею, зміцнення безпеки авіап перевезень та аеропортів, використання сучасних технологій для більш ефективного контролю за в'їздом та виїздом людей у США.

Дж. Буш заявив, що США виграють війну з тероризмом. Виявлені в Афганістані матеріали підтверджують найгірші побоювання – в терористів були схеми американських електростанцій і об'єктів громадського водозабезпечення, детальні інструкції по створенню хімічної зброї, розвідувальні карти американських міст. Головою Білого дому було заявлено, що терористичні табори продовжують діяти ще в кількох країнах. США, виходячи з необхідності вести боротьбу з тероризмом у світовому масштабі, необхідно направити своїх військовослужбовців на Філіппіни, а кораблі до берегів Сомалі, щоб заблокувати поставки зброї та створення терористичних таборів. Одним із пріоритетних напрямів у сфері безпеки є захист США від режимів, що намагаються зробити хімічну, бактеріологічну та ядерну зброю. У зв'язку з чим Буш піддав суворій критиці Північну Корею, Іран та Ірак. Ці держави були віднесені до країн, що загрожують усьому світу. Американський президент звинуватив Північну Корею, що озброюється ракетами і зброєю масового знищення, але при цьому морить голодом своїх громадян. Іран був звинувачений у «експорті терору» та придушенні свободи. Особливо різкій критиці президент США піддав Ірак, заявивши, що іракський режим замислює виробництво сибірської язви, нервового газу і ядерної зброї, а також використав отруйні гази проти своїх громадян. Виступаючи у лютому 2002 р. у м. Дейтон-Біч, штат Флорида американським президентом було заявлено, що іншій частині світу потрібно бути разом з США, оскільки ця зброя може бути направлена проти них із тією ж легкістю, як і проти Америки. Буш мав на увазі зброю масового знищення, у прагненні отримати яку він звинувачував Багдад, Тегеран і Пхеньян. Ці заяви були спрямовані на консолідацію союзників США по військових блоках, що були незадоволені силовою політикою Вашингтону, щодо розв'язання проблеми тероризму.

Згадані вище виступи американського президента гармонічно уклалися у нову стратегічну концепцію США, що отримала назву «доктрини Буша».

Частина положень нової «доктрини Буша» була викладена у липневому виступі президента США у літній військовій академії Вест-Пойнт у штаті Нью-Йорк. Із виступу Дж. Буша стало зрозуміло, що США візьмуть на себе право наносити превентивні удари по будь-яких країнах, де

переховуються терористи. Було викладено три головних напрями зовнішньої політики: захист світу від загроз з боку терористів і тиранів, забезпечення миру за рахунок встановлення добрих відносин серед великих держав, розширення мирних ініціатив через вплив вільного та відкритого суспільства на кожному континенті.

Голова Білого дому заявив, що діюча в роки «холодної війни» стратегія стримування сьогодні немає жодного значення. Війна з тероризмом не може бути виграна за допомогою стратегії оборони, заявив Дж. Буш. США повинні «розкрити кубло» тероризму у 60 чи навіть більше державах (тобто одна третина світу). Дж. Буш дав зрозуміти, що боротьба з тероризмом неможлива шляхом ізоляції «країн – ізгоїв», оскільки нестабільні режими, що володіють зброєю масового знищення, зможуть завдати ракетний удар або поставити її терористам. (Насправді, це був відкритий заклик на необхідність використання сили проти Іраку, Ірану та Північної Кореї).

Динамічно доповнювали «доктрину Буша» і стратегічні розробки з національної безпеки США. «Національна стратегія боротьби з тероризмом» (National Strategy for Combating Terrorism) ставить за мету виявлення та усунення загроз перш, як вони досягнуть території США. Практичним результатом боротьби з міжнародним тероризмом у глобальному масштабі повинен стати: «устрій світового порядку, де велика кількість країн та народів інтегруються до інтересів та цінностей, що поділяємо ми та наші партнери». Закріплення в світі цих норм поведінки для США сприймається як «...найкраща протипага розповсюдження тероризму» [3]. «...Національна стратегія боротьби проти зброї масового знищення» (National Strategy to Combat Weapons of Mass Destruction) віддзеркалювала сьогодні реалії міжнародної безпеки, характерною рисою якої є загроза перед зростаючою вірогідністю використання зброї масового знищення, вороже настроєних країн і терористичних груп». «...Національна стратегія в сфері національної безпеки» (National Strategy of the United States) розкривала механізм протистояння США у боротьбі з новими загрозами XXI ст., і, як висновок, у ній зазначалося, що: «...боротьба проти міжнародного тероризму, не схожа на жодну з інших війн у нашій історії» [4].

Реалізація «доктрини Буша» з застосуванням силового фактора у наукових колах США призвела до чисельних дискусій. На думку ліберальних дослідників, силовий механізм реалізації політики боротьби з терористичними загрозами для США може перетворити останню на світового поліця, що змушений постійно відбиватися. Це нескінченний шлях з мало прогнозованим або навіть із програвшим результатом [5]. Американські фахівці ліберального напрямку вважають, що боротьба з тероризмом повинна бути одним, але не єдиним пріоритетом американської політики, та не впливати на сучасний світовий порядок. До цієї групи науковців можна віднести таких дослідників, як професор Джорджтаунського університету Ч. Купчан, Д. Хендріксон, спеціаліст з міжнародних відносин Дж. Айкенберрі та професор університету Джонса Гопкінса М. Менделбаум.

Активізація військових дій в Іраку, розцінювалася ліберальними науковцями, як демонстрація політики гегемонізму, та спроба одногосного управління світом з Капітолію. Професор Колумбійського університету Дж. Снайдер вважає, що політика США за великим рахунком є нащадком «холодної війни», що може закінчитися для США катастрофічно [6]. Дж. Снайдер виходить із позицій прибічників обміркованого американського лідерства (Дж. Айкенберрі, К. Лейн, М. Менделбаум), при якому всі держави і могутні і слабкі можуть співпрацювати.

Багатьох ліберальних дослідників хвилює силова позиція США, а не тенденція демократичних відносин. Експерт Фонду Карнегі А. Лівен зазначає, що політика Вашингтону робить виклик не тільки США, а й усьому світу. Відзначається, що адміністрація Буша буде використовуватиме американське військово домінування у світі, особливо на Близькому Сході. За таких умов прогнозувати протидію американцям у цьому регіоні доволі складно і гегемонія США викличе протидію. Рано чи пізно, ті хто протистоять американцям, можуть знайти ефективні засоби боротьби [7]. К. Мейер у своїй праці «Пил імперії: погоня за верховенством у Азійському

хартленді», застерігає США від встановлення світового верховенства, адже американців може очікувати доля попередніх імперій [8].

Силова політика в контексті доктрини Буша розділила дослідників неоконсервативного напрямку на неоконсерваторів-інтернаціоналістів, що вважають нову політику Вашингтона прийнятною та неоконсерваторів-реалістів, які відхиляють її як небезпечну для подальшого розвитку США.

На думку неоконсерваторів, що підтримують заходи на досягнення реалізації «доктрини Буша», ігнорування винятковості Америки за часів правління адміністрації Клінтона призвело США і світ до вересневої кризи 2001 р. [9].

Вихід США з вересневої кризи 2001 р. Ч. Краутхаммер розцінював як доказ життєздатності американської системи, її можливості швидкого відновлення економічно та політично, що, на його думку, вказує невразливість по-новому (тобто, як спроможність швидко відновлюватися, спираючись на людські, технологічні й політичні ресурси, а не просто як захищеність від загроз).

Антитерористична компанія та події в Іраку, на думку прибічників «доктрини Буша», є правильними діями. На їх думку, США має право на домінування. Експерт фонду Карнегі Роберт Кейган розцінює дії американців як доброзичливі, а негативне відношення інших країн до США у зв'язку з застосуванням сили для реалізації «доктрини Буша» є нездатність інших держав взяти на себе тягар відповідальності за устрій світу. Р. Кейган відзначає, що наступально-силова політика США виправдана існуючими загрозами. Міжнародний тероризм, у сучасний період з боку країн «вісі зла», загрожує насамперед США. Як гегемон сучасного світу Сполучені Штати викликають найбільшу ненависть у терористів, тому їх головні удари будуть спрямовані проти того, хто має реальну силу їх знищити [10].

Інший напрям неоконсерваторів визнають факт домінування США у сучасному світі, але ставлять під сумнів доцільність проведення політики з позиції сили для Вашингтона. Професор Гарвардського університету С. Роузен вказує, що США вже давно стали на рейки світового лідера і сьогодні змінилися лише умови для здійснення гегемонії над світом (немає таких перепон, якими раніше була діяльність СРСР), а тому збільшилися масштаби (на весь світ) [11]. С. Роузен відзначає, що навіть відмова від силової політики не гарантує можливості змін у відносинах США з іншим світом у кращий бік через швидкий спад стабільності в арабському світі та інших регіонах Азії. Тому перспективи світу без американської сили можуть бути доволі непривабливими. Таких самих поглядів дотримується і професор Чикагського університету Дж. Мершеймер та професор Коледжу штата Колорадо Д. Хендріксон.

Загалом же більшість американського істеблішмента відноситься до застосування сили у контексті «доктрини Буша» (боротьби з міжнародним тероризмом), обережно підкреслюючи плюси та мінуси імовірного подальшого розвитку ситуації, вказуючи на необхідність уникнення ситуації, коли США стали б на позицію широкомасштабної помсти. На їх думку, США повинні стати світовим лідером, який буде свої відносини з іншим світом не з позиції сили, а з позиції демократизму та лібералізму.

Для США XXI ст. принесло нового глобального ворога, що діє за «незвичними» правилами, які у наукових колах почали називатися «асиметричними діями». Намагаючись вести боротьбу з тероризмом Вашингтон змушений був змінювати стратегію силової поведінки. Тому слід окреслити ті зміни, що відбулися у світі тероризму та розкрити механізми стратегії боротьби з новим ворогом США.

У період «холодної війни» загроза для США була принципово-прогнозована (це були лідери світових держав з великими військовими та економічними показниками). Загроза безпеки сьогоднішнього дня для Білого дому надходить з боку слабозвинуватих та погано контрольованих держав і радикально налаштованих режимів. Як приклад, можна привести Афганістан до початку антитерористичних дій збройних сил США у цій країні, або антиамериканську політику Сомалі.

Також джерелом для терористів є зони регіональних конфліктів. Нині це переважно слабо контрольовані зони Кавказу.

Найбільшим ворогом США поступово стає переважно ісламський фактор у тероризмі, причинами якого є підтримка Ізраїлю, силовий тиск на арабські країни з боку США у зв'язку зі спробою контролювати ресурси (переважно нафту), низький соціальний рівень у країнах, де проживають терористи, особливості мусульманської віри. Складність ефективного протиборства зі світовим тероризмом полягає у тому, що метою терористів стають не конкретні політичні дії (замах на яких може бути доволі складним завданням), а маси простих людей, що не належать до «своєї» релігії, нації, що створює масовий психологічний ефект страху та паніки серед великої кількості людей. Виконавець терористичного акту не боїться ні помсти, ні Феміди, адже він належить переважно до типу терориста смертника (його неможливо стримати звичайними засобами). Наймогутніша держава світу була не спроможна протистояти діям терористів 11 вересня 2001 р., що змусило США переорієнтуватися на рейки нової силової політики у світі. Держсекретар США К. Пауел відзначав: «Після 11 вересня боротьба з тероризмом стала найвищим пріоритетом для країни, вищим пріоритетом для міжнародної спільноти... Ми створили надзвичайну коаліцію, що охопила кожний континент світу, кожен релігій, кожен політичну систему – всі вони об'єднуються, щоб розпочати війну проти «Аль-Каїди», терористичної організації, що несуть відповідальність за події 11 вересня, компанію, що призведе до розгортання військових дій проти тероризму в усьому світі» [12].

У контексті реалізації «доктрини Буша» щодо боротьби зі світовим тероризмом США дотримуються стратегії «чотирьох D» (Defend, Defeat, Deny, Diminish): 1) Defend (захистити) громадян та інтереси США, як на американській території, так і за кордоном, шляхом зміцнення обороноспроможності країни, розвідки та нейтралізації терористичних загроз на максимально ранніх стадіях; 2) Defeat (знищити) терористів, їх пристанища та їх лідерів, створити перешкоди, або знищити шляхи підтримки терористів; 3) Deny (відмовити) уникнути будь яких зусиль в підтримці терористів, добитися від усіх держав виконання резолюцій ООН орієнтованих протиборству з тероризмом. Щодо країн, які не захочуть докладати необхідні зусилля в боротьбі з тероризмом США готові піти на силові акції; 4) Diminish (зменшити) США будуть домагатися зменшення до мінімуму сприятливих для існування обставин. Національна стратегія боротьби з тероризмом» виділяла крім країн прибічників тероризму і країни, які виступають за боротьбу з терористами, що не мають змоги виконувати обов'язки незалежної держави «внаслідок недостатку інструментальної бази, технічних можливостей чи силового потенціалу» [13]. США готові надати цим країнам всебічну допомогу, як військову, дипломатичну, інформаційну, економічну. Як приклад, можна навести збільшення американської допомоги балканським республікам та економічної допомоги Філіппінам.

Силова реалізація «доктрини Буша» змінює роль союзників. Попередні партнери США часів «холодної війни» у боротьбі з тероризмом менш ефективні, ніж узгоджені дії з країнами «постачальниками» терористичних рухів. Руїни торгового центру в Нью-Йорку викликали у світі осудження тероризму і хвилю підтримки США у боротьбі зі світовим тероризмом. Так, Австралія відповідно до четвертої статті договору АНЗЮС розцінила агресію 11 вересня 2001 р. як агресію проти самої Австралії. Суттєву підтримку США надали Японія та Південна Корея. Поглибилося співробітництво на антитерористичній основі з Таїландом, Філіппінами та Новою Зеландією [14]. США була схвалена прийнята «Міжнародна конвенція по боротьбі з тероризмом» у Західній Європі (червень 2002 р.). На антитерористичній основі покращилися відносини з Російською Федерацією, що в США було розцінено як «вагомий потенціал до співробітництва» [15].

У силовому підході США до боротьби з тероризмом найбільш вагомими союзниками для них є країни Близького Сходу, центральної Азії, Закавказзя та деякі країни Африки. Адже це дозволяє охопити у кільце країни, що Вашингтон вважає «спонсорами тероризму», а також налагодити механізм постачання нафти «без зброї» до Сполучених Штатів чи контролювати

нафтові термінали, які постачають «чорне золото» до країн Західної Європи та Японії, що саме собою дозволяє контролювати Білому дому поведінку цих країн. Після 11 вересня передбачалося, що головною метою антитерористичної операції стане знищення баз терористів та створення умов, при яких миротворчі місії ООН могли надавати допомогу в консолідації розрізнених афганських общин та етнічних груп. Для цього в США було розроблено план, за яким у Кабулі переважно мали розгортатися війська з мусульманських країн (формувався ці загоны переважно з представників країн Близького Сходу). Вагоме місце у реалізації силової політики «доктрини Буша» посідали регіони Центральної Азії. Тут почали розгортатися авіабази США (Ханабад і Кокарді в Узбекистані, Душанбе і Куляб у Таджикистані, Манас у Киргизії. Закавказзя поступово перетворюється на зону впливу США. У Грузії знаходиться невелика група експертів Пентагону, яка повинна надавати консультативну допомогу в розробці заходів боротьби з міжнародним тероризмом, а також військово-технічну допомогу у формуванні кількох грузинських батальйонів спеціального призначення. США сьогодні фінансують збройні і поліцейські сили країн Закавказзя і Центральної Азії, що повинні боротися з тероризмом. Головним механізмом у здійсненні цієї політики стала і натівська програма «Партнерство в ім'я миру». На думку американського аналітика С. Бленка, «НАТО під керівництвом США буде просуватися глибше в рамках «доктрини Буша» для того, щоб стати світовим жандармом і зайняти лідируючі позиції в Закавказзі і Центральній Азії, а також визначити межі російської присутності в регіоні» [16].

Співробітництво США з країнами Африки яскраво проявилось в бажанні Вашингтона отримати підтримку своєї силової зовнішньої політики, особливо в розв'язанні військових дій проти Іраку (президент Дж. Буш зустрівся восени 2002 р. з керівниками десяти африканських країн, які прибули до Нью-Йорка для участі у сесії Генеральної Асамблеї ООН. Голова Білого Дому просив їх або підтримати американську політику щодо іракського питання, або не заважати діяти США. Найбільшої актуальності набула позиція країн Африки – членів Ради Безпеки ООН у березні 2003 р., коли пройшла лінія розколу з причини військової компанії проти Іраку. США було проведено кілька консультацій з Гвінеєю, Камеруном, Анголою, які схилилися до схвалення позиції Франції, Німеччини, Росії та КНР утриматися від використання військових заходів.

Починаючи з липня 2002 р. у деяких країнах Африки почала діяти програма навчання місцевих військ разом з американськими загонами проведення антитерористичних операцій. Так програма розпочалася з тренувань військових Гани та Сенегалу американськими інструкторами. Передбачалось приєднання до цієї програми Ботсвани, Кенії, Нігерії, Ефіопії та ПАР. Головними напрямками силової політики на африканському континенті є керівництво США військовими операціями у рамках боротьби з тероризмом та торгівлі зброєю. Прикладом проведення військових операцій за кордоном у плані боротьби з тероризмом може бути поступове розгортання збройних сил США та їх союзників в антитерористичній коаліції для удару по ймовірних базах «Аль-Каїди» у Сомалі та Судані восени 2002 р. та виступу на брифінгу для журналістів на початку березня представника Пентагону, який вказував про загрозу терористів у районі Африканського Рога [17]. До антитерористичної коаліції приєднався і Єгипет, що надавав вільний повітряний коридор для літаків країн – членів коаліції. З 28 листопада 2001 р. єгипетськими військовослужбовцями організоване постійне чергування у центрі управління СЕНТКОМ у м. Тампа (Флорида), хоча уряд Х. Мубарика дистанціюється від непопулярної в ісламському світі політики США (крім у зовнішній політиці США щодо Ізраїля, та військової операції в Іраку). США також здійснюють заходи щодо приєднання Еретрії до антитерористичної боротьби. Тут Вашингтон цікавить насамперед військово-морські бази, де за задумом Америки Еретрея та Ефіопія повинні створити вісь стабільності у регіоні, де є такі «проблемні» країни для США як Сомалі та Судан. На початку грудня 2002 р. активну допомогу в підготовці військових дій проти Іраку Сполученим Штатам надали Кенія та Ефіопія (здійснюючі тилову підтримку діям СЕНТКОМ у Перській затоці). Слід зазначити, що Латинська Америка посідає у плані тероризму не останнє місце. Тому зусилля Вашингтона рано чи пізно у боротьбі з тероризмом будуть

повернуті в бік цього континенту. З кінця 1990-х років у регіоні Латинської Америки наплинула хвиля раніше небаченого етнічного екстремізму (збройних виступів індіанського населення (Мексика, Еквадор), посилювалися партизанські рухи (так, у Колумбії та сусідніми з нею країнами партизанські рухи мають яскраво окреслене наркотичне забарвлення, що не може не турбувати Вашингтон). Ці рухи добре «накладаються» на антиамериканізм латиноамериканців, народжений тривалою історією інтервенціоналізму і гегемонізму США у країнах на південь від Ріо-Гранде. Найсприятливішими країнами для терористів може стати трикутник Колумбія – Венесуела – Еквадор. Нестабільність цих країн змушує США доволі активно втручатися у внутрішні справи цих країн. Так, венесуельський уряд Уго Чавеса у багатьох позиціях не задовольняв керівництво США: політик лівого толку, товариш і політико-економічний партнер Фіделя Кастор. Слід зауважити, що Венесуела займає вагомий частку у постачанні нафти США, і тому контроль над цією країною є просто стратегічним. Тому Вашингтон розробив проти Каракаса й практично здійснив державний переворот зі спробою поставити до урядового керма Педро Кармона Естранга.

Загалом реалізація «доктрини Буша» може наштовхнутися на деякі «підводні камені», перший з яких – це специфіка самих регіонів. Другою перешкодою є характер самої загрози, стосовно чого Д. Рамсфелд заявив: «Замість того, щоб концентрувати увагу на тому, хто саме стане нашим новим ворогом, ми повинні зосередитися на можливості стримання і поступового усунення. Замість того, щоб планувати широкомасштабні коаліційні війни на чітко визначених територіях, ми повинні передбачити появу нових ворогів, які будуть покладатися на неочікуваність, обман та застосування асиметричної зброї для досягнення своїх цілей...» [18]. Третьою перешкодою для США у реалізації «доктрини Буша» є непропорціональна силова відповідь на терористичні акції. До сьогоднішнього дня адміністрація Дж. Буша не знайшла жодних доказів підтримки міжнародного тероризму з боку режиму С. Хусейна в Іраку. Ігнорування геополітичних інтересів інших учасників на світовій арені (незадоволення діями США таких країн як Російська Федерація, Франція та КНР, які після проведення американцями антитерористичних акцій на іракській землі, мали доволі сумнівні шанси на дотримання домовленостей, що були досягнуті за часів перебування при владі іракського диктатора (такі як нафтові концесії, повернення більшості боргів, що були взяті за президентства С. Хусейна). Це перетворює США на страшну для іншого світу силу (адже такої протипаги як СРСР за часів «холодної війни», у світі не існує. Полюси сили (Західна Європа, КНР), які поступово зміцнюються, американці намагаються послабити. США сьогодні ще не змогли відійти від блокового протистояння, відмовитися від конфронтаційного мислення та агресивності. Роблячи спроби боротьби з тероризмом, США нині застосовують методи, що більш прийнятні на війні, а не у боротьбі з ворогом, що застосовує тактику, схожу більше на партизанську боротьбу, здобути перемогу, в якій традиційними силовими заходами дуже важко. Сьогодні існує складна проблема відносин Америки зі світом, який недовіряє США, котрі застосовують силу у слабко приховуваному устремлінні до вигоди. Зовнішня критика США сприймається американцями як неминучий наслідок своїх досягнень, коли: «...статус наддержави по суті автоматично народжує устремління інших держав отримати більші права... і відносно принизити позицію сильнішого» [19]. Це негативне відношення до думки інших держав може перетворити США на справжню державу «кізгой».

Четвертою проблемою реалізації «доктрини Буша» є система самого світового тероризму. У першому випадку, якщо сітка командування та управління знаходиться у руках бін Ладена, то розв'язання проблеми принаймні ісламського тероризму дуже просте (смерть або захоплення американцями бін Ладена вказував би на поразку терористів). Найімовірніше сітка Аль-Каїди є доволі розгалужена та гнучка. Така структура є більш життєздатною, що ускладнює її кінцеву ліквідацію. Американцями не проводиться різниця між терористами. До їх числа часто зараховуються антиамериканські групи (держави), які складно класифікувати як терористів.

США потрібно уникати виникнення незадоволення їх присутності з боку місцевого населення, що може повернутися поразкою (як це відбувається у сьогочасному Іраку). Поразка для США може стати дорогим задоволенням (якщо згадати наслідки поразки у В'єтнамі).

Нині конкретні силові акції американцями проведені у двох країнах. США зі своїми союзниками за два місяці розгромили рух «Талібан» (7 жовтня 2001 р. розпочалася антиталібська компанія), а 7 грудня впав останній рубіж талібів – Кандагар).

Офіційною причиною початку військових дій проти Афганістану в рамках «доктрини Буша», була підтримка рухом талібів світового тероризму та небажання видати американцям терориста № 1 Усама бін Ладена.

Паралельно з проведенням антиталібської компанії, чотири головні антиталібські сили у Петерберге (поблизу Бонна) вели переговори про створення перехідного уряду Афганістану, яке очолив 46-річний Хамід Карзай. Як пуштун, він прийнятний для самого багаточисельного з афганських народів. Як прихильник у минулому короля Захір Шаха прийнятний для емігрантських кіл. Як колишній член команди президента Раббані у 1992–1994 рр. заступник міністра іноземних справ – прийнятний для прибічників Раббані, але найголовніше – він прийнятний для американців. У Центральній Азії знаходиться 40 % світових родовищ природного газу і багатих родовищ нафти. Для того, щоб скористатися цими багатствами, потрібні нафтопроводи і газопроводи, що пролягли б по території Афганістану. Саме тому підвищений інтерес до цієї країни нафтових компаній і особливо американської Unocal. Хамід Карзай не випадково опинився біля керма країни після падіння режиму талібів. Новий прем'єр-міністр Афганістану свого часу робив на Unocal (давно мріяних збудувати нафто- і газопроводи у Афганістані. Крім того, він плідно співпрацював з ЦРУ і Пентагоном у 80-х роках. Там він познайомився з Салмаєм Халілзадом – новим спецпредставником США в Афганістані, призначеного на цю посаду відразу через 9 днів після приходу до влади нового афганістанського уряду (за «випадковим збігом» Халілзад, американець афганського походження, також працював свого часу на Unocal під керівництвом нинішнього заступника міністра оборони США Поля Вулфовіца і навіть входив до ради національної безпеки, де був підпорядкований безпосередньо Кондолізі Райс (вона раніше входила до ради директорів нафтового гіганта Chevron).

Враховуючи вдалу компанію, США почали розглядати імовірність проведення військової акції проти Іраку. Але думки на кінець 2001 р. з цього питання в адміністрації США розійшлися. Чисто силовий підхід Пентагона до вирішення іракської проблеми викликав деяке протистояння держдепартаменту і ЦРУ (мотивуючи відмовою від силових акцій у Перській затоці у зв'язку з імовірним розколом антитерористичної коаліції і поглиблення кризи близькосхідного урегулювання). Тому час проведення військової операції проти Іраку було вирішено перенести на більш пізній термін. Вдале завершення антиталібської компанії значно посилило позицію Пентагона і особисто Дональда Рамсфелда при прийнятті у Білому Домі важливих зовнішньополітичних рішень. У пошуках причин для нападу США йшли за відпрацьованою схемою: перед Іраком висувувалися усе більш жорсткі, фактично неприйнятні умови. Відмова Багдада від їх реалізації вважалася у Вашингтоні достатньою основою для переходу до силового впливу.

Негативне ставлення у світі до політики США стосовно Іраку набрало широкого розмаху. Навіть держави-члени НАТО намагалися ухилитися від безпосередньої участі у бойових діях на території Іраку, мотивуючи тим, що це не боротьба з тероризмом, а чергова спроба США повалити існуючий режим. Односторонні дії США проти Іраку без будь-яких санкцій ООН, тільки підлили масла в огонь.

Стосовно форм проведення силових операцій у рамках «доктрини Буша» в Іраку була розроблена концепція «швидкого досягнення переваги», більш відома як «Шок і трепет». Військові дії в Іраку тривали неповних три місяці (з 20 березня до 2 травня, коли президент США Дж. Буш офіційно заявив про закінчення військових дій в Іраку).

Офіційні претензії Вашингтона до Багдада відомі: нічим не підтвержені звинувачення в підтримці тероризму, невиконання рішень Ради Безпеки ООН відносно створення хімічної, бактеріологічної і ядерної зброї та засобів їх доставки (інспекції ООН порушень так і не виявили), перешкод, що чинив іракський режим діяльності контрольної місії ООН в Іраку, невиконання Багдадом умов військової діяльності у «заборонених зонах» на півдні і півночі Іраку, спроби іракців несанкціоновано обійти економічні санкції, накладені ООН по підсумкам кризи 1990–1991 рр. Загалом ці проблеми могли і вирішувалися в рамках Ради Безпеки ООН. Територія Іраку та Ірану є для американців скарбом велетенських запасів вуглецево-водної сировини. Вони займають дуже вигідне геостратегічне, але неконтрольоване (чи слабо контрольоване) Вашингтоном місце.

11 вересня дало американцям небачену до того можливість під гаслами боротьби з тероризмом спробувати взяти контроль над Близьким та Центральним Сходом. Незважаючи на те, що країни цих регіонів підтримують тероризм, США давно прагнуть встановити економічну, військову та політичну присутність у районах багатих на нафту та газ.

Поступово зростаючий опір іракців призводить до більш жорстких силових акцій американців – проводяться зачистки та арешти, що викликає невдоволення місцевого населення, яке починає поповнювати ряди повсталих (терористів). Навіть у шийтських південних районах Іраку, де зазвичай були міцні антисадамовські виступи, населення повелось до американців з недовірою. Важкою проблемою для центрального іракського керівництва стала і Курдська проблема, що торкається не тільки Іраку, а й Ірану і Турції. При спробі США використовувати курдські збройні формування (пешмерга) для тиску на іракські війська півдня, лише загострило курдське питання. Вашингтон із самого початку намагався привести до влади в Іраку «слухняне» керівництво, яке дозволило віддати іракську нафтову галузь під американсько-британський контроль, з наміром витіснити з іракської землі нафтодобувні компанії Франції, Росії, КНР. Представники американських нафтових монополій увійшли в Ірак слідом за військами і розпочали розробку іракської нафти. Ряд американських компаній, які пов'язані з адміністрацією Дж. Буша, прибрали до рук у відновленні експлуатації природних ресурсів.

Як висновок, реалізація «доктрини Буша» здійснюється успішно для США (незважаючи на ісламський протистояння в Афганістані та Іраку).

- 1) 11 вересня надало США «моральне право» боротися з тероризмом. Це дозволило під гаслами антитерористичної боротьби втручатися у внутрішні справи інших держав.
- 2) Реалізація «доктрини Буша» силовим шляхом дозволило США контролювати поставки нафти у світі. За рахунок дешевої іракської нафти знизилась залежність США від Саудівської Аравії, і надала допоміжний важель тиску американцям, як на інші нафтовидобуваючі країни, так і на країни, що залежать від поставок арабської нафти.
- 3) У військово-стратегічному плані США отримали небачені до цього дня успіхи. Вважається, що силові акції в Афганістані та Іраку – це лише частина плану. Насправді глобальне завдання США – це нейтралізація поступово посилюючого Китаю. Згідно з прогнозом американських аналітиків після 2015 р., військовий потенціал Китаю буде рівним з потенціалом Америки в економічному і військовому розвитку. США планують розгорнути в Афганістані елементи НПРО для перехоплення китайських балістичних ракет. США намагаються створити довкола Китаю зону оточення Ірак, Афганістан вже під контролем (справа за Іраном та Північною Кореєю), створені бази в Киргизії, Узбекистані, Таджикистані доповнюють малюнок оточення КНР. Встановлення контролю над Іраком створює можливість «повернення» до Ірану США, адже не випадково Іран опинився в центрі – «вісі зла». Враховуючи сучасні тенденції просування НАТО на схід ставить Російську Федерацію у невигідну геополітичну позицію, відсікаючи її від імовірних стратегічних партнерів.

- 4) Специфіка боротьби США зі світовим тероризмом вказує на неможливість кінцевої перемоги (принаймні звичайними силовими політичними заходами). Скоріше необхідні більш помірковані, здебільшого силові заходи.

У подальшому автор планує продовжити дослідження силової політики США у рамках «доктрини Буша». На майбутнє планується приділити більш детальну увагу розв'язанню «іракського питання» США за допомогою силового фактора.

Література

1. Королев В. Император всея земли, или за кулисами «нового мирового порядка» – М., 2004. – С. 406–407.
2. Woodward B. Bush at War. N. Y. – 2002. – P. 67–73.
3. National Strategy for Combating Terrorism. – P. 30.
4. National Strategy of the United States. – P. 5.
5. Ibid. – P. 26.
6. Snyder J. Imperial Temptations «The National Interest». – Spring, 2003. – P. 8.
7. Lieven F. F. Trap of Their Own Making. Carnegie Endowment for International Peace, May, 2003. – P. 28.
8. Meyer K. The Dust of Empire: The Race for Mastery in the Asian Heartland N.Y. – Public Affairs, 2003. – P. 24.
9. Schmitt G.A. Case of Continuity //The National Interest. – Fall, 2002. – P.13.
10. Kaqan R. Power and Weakness – Policy Review. – June/July. – 2003. – P. 9–11.
11. Rosen S. An Empire? If You Can Keep It. – The National Interest, Fall, 2002. – P.18.
12. The Washington Post, 15.11.2002.
13. National Strategy for Combating Terrorism. – P. 20.
14. National Strategy of the United States. – P. 26.
15. Ibid. – P. 28.
16. Blank S /Every Shark East of Suez: Great Powers interests Politics and Tactics Energy Wars – «Central Asia Survey», June, 2000. – P.89.
17. Terrorist Threat in Horn of Africa. Senior Defense Official Briefing. – The Pentagon. Arlington (Virginia), 08.03.2002.
18. The Washington post, 12.11.2002.
19. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? – М., 2002. – С. 325.

Малашевич А. Б.,

*аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Михайло Драгоманов і журнал «Вестник Европы»
(в історії української інтелектуальної реценції проблем
національного розвитку та етнонаціональних взаємин народів
Східної Європи в 70-і роки XIX ст.)*

В статье освещается и анализируется сотрудничество М.П. Драгоманова с журналом «Вестник Европы».

Исследуются проблемы национального развития и этнонациональных взаимоотношений народов Восточной Европы в 70-е годы XIX в.

The author of the article reveals and analyses M.P. Dragomanov's cooperation with the «Herald of Europe» journal. She also studies the problems of national development and ethnic relations among the West European peoples in the 70-ies of the XIX century.

Ключові слова: драгоманівські інтерпретації, публіцистичні студії, міжнаціональні взаємини, позитивістська спрямованість, федералістські погляди.

В українській інтелектуальній історії Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.) є знаковою постаттю, з якою пов'язаний етап суспільно-політичної та історичної думки. Драгоманов являв собою людину різнобічних і оригінальних наукових зацікавлень, що поєднувалися з широкими європейськими культурними та духовними засадами. Невипадково дехто з учених пов'язує з ним поширення модерних інтелектуальних впливів в українській історичній науці другої половини XIX ст. [1].

Саме це поєднання витворило з нього оригінального наукового мислителя, творча спадщина якого й сьогодні привертає увагу численних дослідників [2]. Частина цієї самобутньої спадщини була оприлюднена на сторінках часопису «Вестник Европы».

Таким чином, мета цієї статті полягає у тому, щоб висвітлити та проаналізувати співробітництво М. Драгоманова з часописом «Вестник Европы», який репрезентував ліберально-демократичні кола російського освіченого суспільства.

На нашу думку, аналіз співпраці цього вченого й політичного діяча із зазначеним виданням, зокрема висвітлення його публікацій, дозволяє зробити певні спостереження та подати відповідні узагальнення щодо драгоманівських інтерпретацій широкого кола проблем національного розвитку і етнонаціональних взаємин упродовж 70-х років XIX ст.

Співпраця Михайла Драгоманова з журналом охоплює відносно невеликий період першої половини 70-х років XIX ст., коли він перебував у закордонному відрядженні та викладав у Київському університеті Св. Володимира спершу як приват-доцент, а пізніше як штатний доцент. Саме на цей період припадають розвідки М. Драгоманова, вміщені в часопису «Вестник Европы». Остання з них була опублікована у 1877 р., коли вчений вже перебував на еміграції за кордоном.

Порівняно з Миколою Костомаровим, який видрукував у журналі 39 праць, Михайло Драгоманов опублікував тут відносно невелику кількість наукових та публіцистичних студій. Проте вони одразу привернули увагу як читацької аудиторії «Вестника Европы», так і цензурні органи царської Росії [3].

Слід підкреслити, що Михайло Петрович запропонував свої розвідки редактору часопису ще до початку 70-х років XIX ст. Зокрема, у листі 1868 р. до М.М. Стасюлевича М. Драгоманов

запропонував йому вмістити в журналі свою статтю «Падение римской империи с точки зрения клерикалов и немецких философов истории», обсяг якої становив близько 7–8 друк. арк. Остання була частиною його магістерської дисертації «Вопрос об историческом значении римской империи и Тацит» [4].

У листі від 1 січня 1871 р. Драгоманов повідомляв, що передав Михайлу Стасюлевичу через Б.А. Павловича рецензійну замітку, в якій подавався огляд та аналіз праць «Франция или Германия?» та «Война и мир» вчителя історії полтавської гімназії О. Строніна [5].

Зазначимо, що Драгоманов вважав останнього своїм духовним наставником. Водночас О.Стронін був самотнім і багатогранним мислителем, одним із найпалкіших прихильників позитивізму в російській суспільно-політичній та історичній думці [6].

Проте, жодна з названих вище розвідок так і не була надрукована у журналі «Вестник Европы». Причини відхилення матеріалів Драгоманова редакцією нам достеменно невідомі, адже пропонувані теми статей виглядають академічно. Вочевидь жодна з них не могла спричинити цензурні утиски.

Можемо припустити, що саме академічна спрямованість студій Драгоманова й перешкодила їх публікації. Нагадаємо, що наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. у журналі впроваджуються відділи, які відали питаннями літератури й літературознавства, зовнішньої та внутрішньої політики. Якщо уважно подивитися на тематику пізніших статей українського вченого та громадського діяча, які були згодом опубліковані в часописі, то стає очевидним, що більшість з них належить до окреслених пріоритетів редакційної політики тогочасного «Вестника Европы».

Наше припущення почасти підтверджують й епістолярні матеріали М.П. Драгоманова та М.М. Стасюлевича, в яких однією з центральних тем є обговорення проблем внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії, міжнародних відносин і міжнаціональних взаємин народів та країн Центральної та Східної Європи [7]. Імовірно, саме оригінальний склад мислення Драгоманова та його незвичайна ерудиція врешті-решт привернули увагу редактора «Вестника Европы», який активно розшукував авторів і кореспондентів, що могли писати з окресленої проблематики.

Всього на сторінках видання Драгоманов видрукував вісім публікацій: велику рецензійну статтю «Малороссия в ее словесности. Рец. на кн.: Прыжов И.Г. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век» (Воронеж, 1869) (1870) [8], розвідки «Восточная политика Германии и обрусение» (1872) [9], «Литературное движение в Галиции» (1873) [10], «Русские в Галиции: Литературные и политические заметки» (1873) [11]; некролог, присвячений Михайлу Максимовичу (1874) [12]; статті «Евреи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края» (1875) [13], «Ново-кельтское и провансальское движение во Франции» (1875) [14], «Ученая экспедиция в юго-западный край. Труды этнографическо-статистической экспедиции, снаряженной имп. Российским географическим обществом. Юго-западный отдел: Мат-лы и исслед., собран. д. чл. П.П. Чубинским, в семи томах» (1877) [15].

У 1991 р. дві з восьми опублікованих розвідок були перевидані у збірці праць М.П. Драгоманова у серії «Пам'ятки історичної думки України» [16].

У 1874 р. у часопису «Вестник Европы» була опублікована під криптонімом «Д.Л.» стаття дружини Михайла Петровича – Людмили Драгоманової «Народные наречия и местный элемент в обучении» (1874) [17].

Зауважимо, що вже власне сам перелік публікацій Михайла Драгоманова на сторінках журналу виразно окреслює коло його наукових та суспільно-політичних інтересів того часу. Здебільшого вченого цікавили проблеми національного розвитку та міжнаціональних взаємин як на теренах Малоросії, так і у Східній та Західній Європі. Однак, слід враховувати й редакційну

політику часопису, зокрема редакційні пріоритети М.М. Стасюлевича, оскільки наукові та суспільно-політичні зацікавлення М. Драгоманова були набагато ширші. Про це свідчить його студія академічного спрямування, опубліковані протягом 70-х років XIX ст.

Хронологічно першою публікацією М. Драгоманова у журналі «Вестник Европы» була його велика рецензійна стаття на студію російського історика та етнографа Івана Прижова. У рецензії розглядалося висвітлення історії малоросійської (української) літератури у праці цього вченого.

Втім, для Драгоманова – дослідника перебіг української літературної історії – тільки тло для формулювання та інтерпретації проблем національного та соціально-політичного розвитку України. Насамперед, його цікавить відображення національної свідомості в літературі, культурі, історіографії.

Недаремно він звертає увагу на переривчатість не тільки історичного, а й літературного процесу у XVIII ст., зокрема на розрив інтелектуальної спадкоємності та наступності у вищих станах українського суспільства.

«Майже у всіх пунктах книжної літератури про Південну Русь XVIII вік представляє собою якийсь розрив. У релігійному русі в бік протестантизму та релігійного розмаїття ми бачимо цей розрив у XVII ст., і тільки в народній поезії зберігається дещо безперервне – це устремління до соціальної свободи та протест супроти рабства, від того, розпочавши мову про південноруські думи козацьких часів, ми не могли зупинитися тільки на добі їхнього розквіту та повинні дійти до пісень про угорське та польське повстання 1848–1863 років. Незважаючи на меншу досконалість форми, ці останні твори ясно показують, що народна творчість не підупала повністю, що народна думка ще зберегла до цього часу свої характерні риси та основне спрямування. Наскільки ж великою є перерва в історії південно-руської думки та слова в XVII та XVIII в. вгорі суспільства? Чи була вона або є остаточною?», – риторично запитує Михайло Драгоманов [18].

Відзначимо, що навіть цей невеликий фрагмент з його рецензійної статті викликає незаперечний інтерес дослідника до соціальних і національних засад історичного процесу. Причому автор не схильний до власне історичних студій. Відтак, історичний матеріал його розвідки не тільки органічно поєднується з тогочасними актуальними проблемами суспільного буття, а й допомагає сконцентруватися читачеві на поточній ситуації, прослідкувати генетичні зв'язки та передумови, що призвели до її виникнення. Таким чином, в авторських роздумах, судженнях і аргументах вгадується позитивістська спрямованість творчої лабораторії М. Драгоманова.

Інша стаття цього українського вченого та мислителя «Восточная политика Германии и обрусение» набула неабиякого розголосу та мала величезний резонанс у російській суспільно-політичній думці. У зазначеній розвідці він звернув увагу на серйозну небезпеку в зв'язку з амбітними планами тогочасної Німеччини щодо нових територіальних завоювань у Європі, яка загрожувала західним окраїнам імперії, насамперед, Царству Польському, в світлі політики русифікації, що проводилася царатом [19].

Рукопис цієї студії М. Драгоманова був надісланий Михайлу Стасюлевичу з Гейдельберга 17 жовтня 1871 р. Спочатку ця праця мала назву «Немцы, поляки, Россия и обрусение» [20].

Проте, назва статті, мабуть, не дуже сподобалася редактору «Вестника Европы», який вважав її занадто складною для сприйняття читацькою публікою. Він також хотів скоротити її, зокрема вилучити епізод про Гаштейнську конвенцію 11 серпня 1865 р., яка ухвалила рішення про розділ приельбських герцогств. Утім, стаття сподобалася Стасюлевичу і він вирішив її надрукувати. Ці питання обговорювалися в його листуванні з М. Драгомановим.

Зокрема, у листі з Флоренції від 17 листопада 1871 р. Михайло Драгоманов пояснив мотиви, які спонукали його написати вказану розвідку наступним чином: «Написав я статтю, яку Вам надіслав не тільки для того, щоб «доповісти» публіці, як у нас збираються відхопити кусок

території, але, передусім, для того щоб поговорити про внутрішню політику. Здається, що ця найдовша та найважливіша в моїх очах частина моєї статті не викликає суперечностей між нами. Тому я майже на всі редакційні зміни, які Ви пропонуєте, заздалегідь погоджуюся. Побоююсь тільки, – чи не складно Вам їх було б зробити, – оскільки за час, протягом якого стаття надійде до мене та назад вона взагалі видихається» [21]. У цьому самому листі він повідомляє, що не може підписати розвідку своїм іменем і пропонує псевдонім: П. Т-ов (Толмачов) [22].

Слід зазначити, що обговорення питань, пов'язаних з редакцією цієї статті, тривало й далі, зокрема у його листі від 3 грудня 1871 р. з Флоренції до редактора «Вестника Европы». У вказаному листі М. Драгоманов відхиляє запропонований М. Стасюлевичем робочий варіант назви своєї статті «Немцы и Русские в Польше». Натомість Драгоманов обстоює первісну назву зазначеної студії.

«Стосовно назви, то якою б складною вона не була, я би просив її залишити – відзначає Драгоманов у листі від 3 грудня 1871 р. – Вона незграбна, але тому, що такою є конструкція всієї розвідки, з якої слід було б зробити «трилогію». Хотілося відразу, щоб не прогавити моменту, очистити сумління з усім, що пов'язано з головними питаннями. Ваша назва «Немцы и Русские в Польше» не охоплює всього, оскільки мова йде й про захід Росії. При тому я під Росією розумію імперію, котра має бути союзом народів з росіянами (Русью та Русами), а цьому перешкоджає глупа ідея «русифікації». Тому нехай залишається «Немцы, поляки, Россия и обрусение»» [23]. Зрештою, очевидно, був ухвалений компромісний варіант й стаття вийшла під назвою «Восточная политика Германии и обрусение». Вона хоча й не відповідала повністю бажанням Драгоманова, але враховувала його основні вимоги.

Зауважимо, що наведена вище ремарка з листа Драгоманова проливає світло на його федералістські погляди, а також вказує на принципову позицію українського мислителя, який прагнув скерувати вістря своєї полемічної критики супроти русифікаторської політики російського самодержавства.

Невипадково у статті М. Драгоманова, навіть після ретельної редакції М. Стасюлевича, знаходимо гострі полемічні пасажі супроти політики русифікації та її прибічників «ультраросіян», зокрема цікаві авторські інтерпретації її політичного значення, в тому числі в рецепції європейської преси, народів західних регіонів Російської імперії та ін.

Водночас Драгоманов засуджує погляди так званих ультраросіян, зокрема підкреслює, що останні навіть не можуть уявити можливих наслідків русифікації, яку вони підтримують. «Звичайно, якщо залишаться ці «ультраросіяни» без Риги та Варшави, а можливо й без Вільно та Києва, то вони б відчули себе не дуже добре, оскільки тісно пов'язані моральні та економічні зацікавлення середини Росії з долею її окраїн і навіть почасти з долею наших кордонів прикарпатських і придунайських» [24].

Слід підкреслити, що на час публікації зазначеної розвідки молодому доценту Київського університету Св. Володимира виповнився лише 31 рік.

У листуванні з М. М. Стасюлевичем спливають й деякі приватні подробиці життя Драгоманова, зокрема ставлення до нього попечителів Київського учбового округу та ін. «Відрядження моє здійснене коштом університету, який ще перед від'їздом обрав мене штатним доцентом, – відзначає Драгоманов у листі від 13 березня 1872 р. – Але ще в 1866 р. тодішній попечитель Ширинський-Шихматов мав листування з міністерством щодо моєї неблагонадійності. При цьому нинішній попечитель ще не вирішив затвердити мене своєю владою, тим більше, що дисертація й мій диспут ще більше поширили чутки стосовно мене. На запит попечителя міністерство відповіло, що закон надає йому право затверджувати доцентів, а тому нехай він і вирішує, але бере відповідальність на себе. Попечитель тому відповідав на представлення університету зовсім дивно, зокрема, що дасть відповідь після мого повернення, тобто через два

роки. Відповідь цю передбачити не складно, так що я гадаю, що тільки марно приїду. Комізм мого становища збільшується й тим, що я вважаю себе одним із найлегальніших людей у нашій вітчизні, але все ж таки з категорії неблагонадійних навряд чи колись вийду» [25].

Принагідно відзначимо, що вказана сентенція Драгоманова вказує на його прагнення залишатися в Росії та пристосуватися до легальних умов діяльності, які тоді панували в імперії. Принаймні, на початку 70-х років XIX ст. український учений, хоча й замислювався щодо можливостей еміграції, але розглядав її як крайній захід за несприятливих обставин.

Драгоманов пропонував М.Стасюлевичу й інші свої праці, зокрема в листуванні він кілька разів згадує розвідку про стосунки церкви та держави в європейській історії. Проте, редактора часопису не зацікавила ця студія. До того ж вона могла спричинити цензурні проблеми. Та й сам Драгоманов, очевидно, заздалегідь передбачав негативну відповідь Стасюлевича. Зокрема, в листі від 15 травня 1872 р. він зазначав, що «...майже напевно ця стаття зазнає фіаско» [26].

Втім, листування стосовно цієї праці Драгоманова тривало ще певний час, зокрема у серпні–грудні 1872 р. та протягом 1873 р. [27]. Окрім того, він за дорученням редактора «Вестника Европы» зустрічався з італійським кореспондентом журналу, істориком, професором Анжело де Губернатісом [28].

Відзначимо, що цей італійський вчений досить активно цікавився українською проблематикою, зокрема сприяв публікації студії Драгоманова «Украинское литературное движение в России и Галиции» у флорентійському часописі «Європейський огляд» [29].

З плином часу Михайло Петрович поступово втрачає зацікавленість щодо публікації своєї студії про взаємини церкви та держави в Європі. Натомість він пропонує Стасюлевичу свою іншу статтю про літературу та політику в Галичині.

Першу згадку про цю розвідку Драгоманова знаходимо в його листі у жовтні 1872 р. «Я побачив фатальну необхідність написати про це, як для того, щоб завершити розпочате статтею про русифікацію («Восточная политика Германии и обрусение». – Авт.) у нас, так і для того, щоб не розкидати та не забути зібраного тепер матеріалу та відомостей. – відзначає український вчений. – Не знаю тільки, чи сприймуть Ваші читачі цю матерію у великій кількості як нестерпну річ. Втім, розумію петербурзьких читачів, оскільки на Півдні, я знаю, що новий мій результат «спостережень холодного розуму та гірких утрат серця» видається майже однаково образливим, як адептам «русифікації», так і т.з. «сепаратистам», а тому й цікавим» [30].

У листі від 1 грудня 1872 р. з Флоренції Драгоманов надсилає Стасюлевичу кілька нових вставок і доповнень до цієї статті і цікавиться імовірним часом її публікації [31].

Та хвилювався Михайло Петрович даремно. Його розвідка про політичні та літературні справи в Галичині заінтригувала Михайла Стасюлевича настільки, що 22 грудня 1872 р. телеграмою він повідомив Михайла Драгоманова про початок публікації його студії з січня 1873 р. [32]. Зауважимо, що з огляду на тодішні стандарти видавничої справи та спокійну розважливість редактора–видавця журналу, про яку неодноразово згадують сучасники, вказана стаття готувалася до друку неймовірно швидкими темпами.

Почасти це пояснювалося тим, що стаття була присвячена швидкоплинній політичній проблематиці, хоча в ній порушувалися й фундаментальні питання міжнародних і міжнаціональних відносин. Водночас слід взяти до уваги й становище, в якому перебував «Вестник Европы» на початку 70-х років XIX ст.

У грудні 1871 р. йому було винесене перше попередження керівника Міністерством внутрішніх справ Російської імперії. Проурядова преса розгорнула супроти ліберального журналу справжню «військову» кампанію. Публіцисти проурядової орієнтації звинувачували видання у всіх можливих і неможливих гріхах, зокрема, у прихильності до соціалізму і навіть у співчутті державним заколотникам.

З іншого боку, популярність журналу зростала дуже високими темпами. Тому редакція прагнула забезпечити часопис цікавими розвідками та матеріалами, які викликали б гострі дискусії та помітний суспільний резонанс, але при цьому не ввійти у відверту конфронтацію з імперським режимом. Стаття Драгоманова «Русские в Галиции» в цілому відповідає майже всім названим вимогам.

Вона написана у звичній для українського вченого манері з широким проблемним діапазоном, цікавими історичними ретроспективами, компаративним аналізом становища Галичини з суспільно-політичною ситуацією, що склалася в західних регіонах Російської імперії.

Передусім, Драгоманов вдало актуалізує провідну проблематику своєї розвідки, зокрема він відзначає, що «справи Галичини перебувають у деякому співвідношенні з нашими домашніми справами, оскільки ця країна, заселена росіянами, поляками та євреями, являє собою в мініатюрі наші західні губернії та царство польське. Від цього в Галичині ми можемо спостерігати дію тих самих суспільних елементів, що і в нас, хоча і з деякими варіаціями. Втім, ці варіації роблять ще більш цікавими спостереження над Галичиною, оскільки дають можливість порівнювати значення багатьох наших домашніх елементів та сил, і вивчати їх вплив на становище наших великих областей на Захід від Дніпра, в яких безперечно перетинаються наші вельми важливі народні та державні інтереси» [33].

Виклад матеріалу М. Драгоманов розпочинає з констатації відірваності вищих освічених верств «галицьких русинів» (українців) від народу. Цю тезу вчений ілюструє численними прикладами з політичного та культурно-освітнього життя Галичини. Зокрема, він констатує, що «до останнього часу, за незначними випадками, представники галицько-руської інтелігенції практичними соціальними питаннями народного життя не займалися» [34].

Михайло Драгоманов звертає увагу й на особливості національної свідомості «галицьких русинів» (українців), освічені верстви яких прагнули представити себе в очах австрійської влади як «народ рутенський», що не має відношення ні до росіян, ні до малоросів.

Та і в етнокультурному сенсі верхівка «галицьких русинів» (українців), на думку Драгоманова, є вельми строкатим утворенням. «За вихованням, за мовою, якою думали, – старі галицькі літератори, які керували у 1848 р. «Головною руською радою» у Львові, були, власне кажучи, поляки й німці, а не росіяни. – відзначає вчений. – Ми вище бачили вже, що Зубрицький писав спершу польською мовою, польською писав мовознавець Лозинський, а інший священик Левицький в книжці, написаною польською про російську літературу в Галичині, навіть скаржився на спроби Шашкевича, Головацького та Вагилевича писати народно-руською мовою, обороняючи польське церковне письмо, як «давнє, прийняте 50-ма мільйонами», та вихваляв керівництво за те, що воно не дозволило з'явитися альманаху вищеназваних літераторів «Русалка Дністрова» (1837) у тому вигляді, в якому замислив його «тріумвірат», – а між тим, за загальним визнанням усіх, хто коли-небудь писав серйозно про літературу руську в Галичині, – саме з цієї «Русалки» розпочалося російське відродження в цій області» [35]. Таким чином, автор розвідки констатує суперечливі моменти у суспільно-політичному русі «галицьких русинів» (українців) від самих його початків.

Він скептично з неприхованою іронією відгукується про «галицьких патріотів» – москвофілів. На його думку, вони не тільки шкодять галицькому національному руху, а й подають російській громадськості хибні та викривлені надії, які не мають під собою певного ґрунту. «Перш за все в цих поглядах галицьких патріотів на Росію завжди була свого роду двоєдушність, або як мінімум не було прямоти та послідовності. – відзначає Драгоманов. – А в політичній та національній боротьбі звернення за допомогою поза кордони певної держави тоді й тільки тоді приносить користь, коли воно здійснюється відкрито й послідовно, і тоді, звичайно, коли за

кордоном є сила, яка дійсно готова та спроможна сприяти тріумфу елементу, який звертається до неї за допомогою та з надією» [36].

Свої думки щодо можливого втручання зовнішньої сили у національно-визвольний рух в Галичині Драгоманов деталізує у зазначеній статті досить детально. Зокрема, він наголошує, що «сутність боротьби за народність руську в Галичині полягає в тому, що вона має вестися на внутрішньому полі, внутрішніми засобами, в умовах австрійського політичного устрою» [37].

Проте, найголовнішою подією, котрій автор статті приділяє найбільшу увагу, є проект умов українських депутатів Львівського сейму, в разі задоволення яких останні погоджувалися не протестувати супроти резолюції польської більшості цього органу про автономний устрій Галичини [38]. Суть цих умов полягала у введенні руської (української) мови в адміністрації та судах в галицьких округах, де переважали «галицькі русини» (українці), а також у впровадженні цієї мови у деяких навчальних закладах. Зокрема, вказані вище умови передбачали відкриття українських учительських семінарій у Львові, Станіславові, Бучачі та Перемишлі, визнання рівноправного статусу руської (української) мови у Львівському університеті тощо.

Насамкінець, М.Драгоманов відзначає, що в російській суспільній думці й досі панує плутанина стосовно «галицьких русинів» та малоросів, яких дехто з публіцистів зараховує до різних народів. Натомість інші майже повністю ототожнюють останніх не тільки в етнічному розумінні, а й у культурному та соціально-політичному відношенні.

На думку українського вченого, така метафорична гра термінами й підміна реального змісту дефініцій є дуже небезпечною і може призвести до негативних наслідків. «Почнемо з того, що галичани дійсно етнографічно та філологічно вповні становлять частину малоруського племені, – як зазначає Драгоманов. – Але правовий, економічний, літературний стан їх настільки відрізняється від становища малоросів, що взявши галичан, такими якими вони є, «живими», – то виявимо, що вони в певному відношенні є схожими на поляків, словаків та ін., ніж на наших малоросів. Звичайно, *єдність політичного життя галичан з малоросами можлива тільки або внаслідок міжнародної катастрофи* (курсив наш. – Авт.), яку складно навіть уявити, або як результат тривалого життя, яке, можливо, змінить і малоросів, і галичан, так що вони не будуть зовсім схожими на нинішніх. Про політичні взаємини галичан та великоросів нині й говорити серйозно нема про що...» [39].

Таким чином, драгоманівська констатація становища малоросів та галичан, насамперед, демонструє його федералістські устремління як вченого та політичного мислителя. Взагалі ця стаття Драгоманова виявляє його надзвичайну зацікавленість соціальними проблемами, особливо, соціокультурними умовами національного розвитку.

Тема Галичини простежується і в інших студіях М.Драгоманова, видрукованих на сторінках «Вестника Европы». Зокрема, у липні 1873 р. зі Страсбурга Михайло Петрович повідомляє М.Стасюлевича, що надсилає йому продовження до статті про Галичину. «...Я скористався нагодою, щоб дати кілька додаткових відомостей про шкільну міжусобицю в Галичині та кілька уроків «Голосу», – зазначає Драгоманов. – Ви, звичайно, будете в стані редакторського жаху. Але помістивши Східну Політику (стаття М.Драгоманова «Восточная политика Германии и обрусение». – Авт.) – Ви потрапили на похилу площину. Втім, клянусь, що я далі Вас не буду тягнути по ній; потягнуть Вас події і сподіваюсь, інші співробітники, – такі ж «краківські езуїти» й поляки, як я. – Якщо навіть вмістите мою замітку, – то видрукуйте її, за можливістю без змін» [40].

Зрештою, вагання Драгоманова були даремними. Вже у жовтні 1873 р. він дякував М.М.Стасюлевичу за публікацію своєї розвідки «Литературное движение в Галиции» [41] і просив його надіслати її відбитки [42].

Названа вище замітка Драгоманова спрямована супроти кореспондента Санкт-Петербурзької щоденної газети «Голос», який звинуватив його у наведенні штучних фактів стосовно становища «галицьких русинів» (українців). Спростовуючи ці звинувачення, український вчений послідовно наводить відомості, які підтверджують і обґрунтовують авторські тези. Він підкреслює, що хоча 1848 р. застав галичан зненацька, вони впродовж 60-х – на початку 70-х років XIX ст. досягли великих успіхів на культурній та освітянській ниві, а також у політичній організації «русинського» (українського) населення Галичини.

Крім того, Драгоманов підкреслює, що проникнення українофільських ідей у Галичину не тільки не становить загрози для російського суспільства, а, навпаки, сприятиме зближенню Росії та Галичини. «Оскільки малоросійська література та історіографія зародилися в Росії, завдяки її вищим школам, котрі все-таки відображають загальноєвропейські інтелектуальні рухи, то ми повинні сказати, всупереч короткозорим особам з обох таборів, «москвофільського» та «українофільського», як у нас, так і в Галичині, що галицьке українофільство є першим і до цього часу найсильнішим виявом морального зв'язку Галичини з Росією. Галицькі народовці не тому стали народовцями, що заразилися «мрійними» тенденціями наших українофілів, а тому стали українофілами, оскільки знайшли в останніх «народні» (демократичні) ідеї; а так як неупереджена людина має погодитися, що русинський національний рух в Галичині може стати міцним тільки ставши просвітницьким та демократичним, то в цьому проникненні в Галичину українофільства він повинен убачати той шлях, яким мусить йти пропаганда ідей про моральну солідарність руських племен, для того, щоб принести користь народу цих племен», – відзначає Драгоманов [43].

Слід зазначити, що Михайла Петровича глибоко цікавили не тільки національні проблеми у межах Галичини та Малоросії, а й на теренах Європи взагалі. Так, у жовтні 1874 р. у листі до редактора-видавця «Вестника Европы» він повідомляє, що в нього готова велика розвідка про літературу провінційних мов у Франції (Провансаль та Бретон) [44]. Ця стаття була видрукувана в часописі у 1875 р. під назвою «Ново-кельтское и провансальское движение во Франции» [45].

У 1874 р. у «Вестнике Европы» було надруковано некролог, написаний М. Драгомановим, присвячений Михайлу Максимовичу [46], в якому автор подав вельми цікаву та своєрідну характеристику Максимовича як ученого та громадського діяча.

На його думку, Михайло Максимович належав до діячів «Жуковсько-Пушкінської доби», хоча навряд у будь-кого з представників його епохи «було стільки живих зацікавлень, які пов'язували його з інтересами наступних поколінь» [47]. Щодо наукового внеску останнього у малоросійську науку, то Михайло Драгоманов підкреслював, що «М.О. Максимович був для Київської Русі (України. – *Авт.*) цілою ученою історико-філологічною установою і разом з тим живою народною людиною» [48].

У 1874 р. з дев'ятого числа журналу була вилучена велика стаття Михайла Драгоманова «Очерки новейшей литературы малорусского наречия». Про обставини, за яких це сталося, згадує Михайло Павлик. Він відзначає, що після того як була «набрана і подана до цензури друга частина статті, цензор не тільки перечеркнув усю другу частину, а й велів вирізати частину першу, котра так і не побачила світу» [49].

Доцільно відзначити, що М. Драгоманов був вельми схвильований та стурбований забороною своєї статті. Зокрема, він намагався докладно з'ясувати, що саме спричинило таку реакцію цензурних органів. У листі до редактора-видавця «Вестника Европы» у вересні 1874 р. вчений відзначає: «Дуже сумно, що стаття про малоросійську літературу потрапила під сокиру, сумно особливо й тому, що ця стаття мала протистояти як остраху центробіжного спрямування цієї літератури, так і самому такому напрямку, який виявляється, передусім, у Галичині. Але це вже якийсь фатум, що саме такі розвідки найшвидше гинуть, інколи навіть під редакторською

цензурою. З багатьох причин цікаво було б дізнатися подробиці, що саме спричинило до загибелі статті: ті чи інші звороти, чи те, що вона розглядала закордонні видання, з яких, як я дізнався, деякі заборонені (саме польськими чиновниками в справах печаті), чи була думка про неблагонадійність автора, або кому-небудь хотілося створити нове опудало, при тому, що стаття саме тим й не сподобалася, що вона не давала можливостей його створити?» [50].

Вочевидь таке занепокоєння Драгоманова пояснювалася тим, що він повернувся до Києва і з головою занурився в академічну діяльність. Тим більше, вчений переймався причинами «цензурної немилості». Адже статус неблагонадійності у Російській імперії істотно обмежував можливості як для науково-дослідної, так і власне громадської діяльності.

До того ж у Києві у середині 70-х років XIX ст. відбувається піднесення науково-історичних студій, громадської діяльності тощо. Цю тенденцію відзначає й сам Драгоманов у своєму листуванні з М.М. Стасюлевичем. «У нашому місцевому суспільстві в силу великого пробудження внаслідок напр. залізничних шляхів, пожвавлення наукової діяльності, товариств історичних, географічних і т.п. виявилось більш сильне бажання говорити про себе друкованим словом. – відзначає Михайло Петрович. – Оскільки в Малоросії мешкають малороси, то природно, що вони говорять про малоросійське, а інколи й малоросійською. Це видається новизною, яка інколи бентежить. У нас є такі простодушні люди, котрі вбачають «виключність» та «тенденційність» напр. у тому, що київський відділ географічного товариства друкує малоросійські пісні, а не інші. Але якщо так будуть думати і непростодушні люди, якщо печаті буде обминати природні рухи в південно-руському суспільстві, то ці рухи й отримають ненормальне спрямування, що, звичайно, взагалі не стосується серйозних людей з місцевими тенденціями, наскільки я їх знаю» [51].

Наведена заувага Драгоманова відображає його глибокі сумніви щодо можливостей діяльності на ниві науково-дослідної та громадської праці у межах, установлених російським царатом. Вона засвідчує, що ще у 1874 р. він намагався працювати за легальних умов і був дуже занепокоєний своїм статусом неблагонадійної особи в очах існуючого режиму.

Проте, у 1875 р. таких сумнів уже не було. Драгоманов, очевидно, взяв для себе рішення про еміграцію. Підстави для цього були досить вагомими.

Звільнений з Київського університету св. Володимира за особистим клопотанням російського імператора Олександра II український вчений втрачав реальні можливості як для своєї вченої кар'єри, так і для громадської діяльності. Відтак, у листі 1875 р. до Михайла Стасюлевича він запитує його про можливість стати, хоча б тимчасово, віденським кореспондентом журналу.

Зокрема, М. Драгоманов пропонував редактору-видавцю «Вестника Европы» писати про слов'янські справи за кордоном, культурне та соціальне становище зарубіжних слов'ян. Він цікавився також можливістю видрукувати у друкарні Стасюлевича збірник своїх статей, опублікованих у часописі.

Драгоманов також підкреслював, що у трьох каталогах книжкового магазину М. Стасюлевича відсутнє видання «Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова» (К., 1874–1875. – Т. 1–2), хоча київський книжковий магазин Павлицького надіслав до нього кілька десятків примірників цієї праці [52].

Таким чином, зазначений лист був фактично своєрідним зондуванням стосовно можливостей діяльності в еміграції та збереження зв'язків з російськими виданнями.

Протягом 1875 р. Драгоманов продовжував співпрацю з «Вестником Европы». Зокрема, того ж року в часопису була опублікована його розвідка «Евреи и поляки в юго-западном крае» [53].

У проблемно-тематичному плані вона була споріднена з іншими студіями, вміщеними Драгомановим у «Вестнике Европы» і спиралася на статистичні, етнографічні та інші матеріали відомої експедиції Павла Чубинського. Проте для Михайла Петровича опубліковані статистичні

дані та етнографічні матеріали лише тло для міркувань та інтерпретацій щодо різноманітних аспектів міжнародних взаємин на теренах Наддніпрянської України.

Передусім, автор статті відзначає надзвичайну складність порушених проблем. «Євреї та поляки в наших західних губерніях репрезентують не тільки народності, а й віросповідання й стани: буржуазію та аристократію, – пише Драгоманов. Ця обставина не тільки ускладнює всі явища як релігійного, так і національного та станового життя цих губерній, але ускладнює й наукове дослідження та формулювання висновків про всі вказані явища» [54].

Український вчений підкреслює, що складне сплетіння проблем міжнародних взаємин зумовлене цілою низкою чинників, у т.ч. спадком, який залишився в південно-західному краї після Речі Посполитої, нерозважливої політики російського царату, становими та етнонаціональними забобонами, специфікою господарських відносин, що склалися в цьому регіоні тощо [55].

Драгоманов наголошує, що як противники, так і прихильники емансипації євреїв у Росії здебільшого змішують різноманітні аспекти єврейського питання. На його думку, насамперед, не враховується надзвичайна строкатість як у міжнародних взаєминах, так і у місцевому єврействі взагалі, зокрема у соціально-економічному становищі його різних верств. «Очевидно, що вихід з єврейського питання, вигідний для *більшості* (курсив М. Драгоманова. – Авт.) і християн, і євреїв, можливий тільки при послідовній реалізації заходів стосовно кожної із сторін єврейського питання», – підкреслює автор статті [56].

Вихід з цього складного становища Драгоманов убачає у комплексі законодавчих заходів як з емансипації єврейства, так і обмеження можливостей буржуазної верхівки стосовно експлуатації селянської праці, а також у проведенні відповідних культурно-освітніх кампаній. Крім того, вчений підкреслює, що з часом буде дуже складно протидіяти єврейській буржуазії у «південно-західній Росії, в якій нині відбувається перехід від натурального до грошового господарства, якщо воно потрапить до її рук, незважаючи на деякі паліативи супроти них...» [57].

Відтак рецепт Драгоманова щодо вирішення єврейського питання полягає у диференційованому ставленні до різних станів цієї етнонаціональної спільноти: обмеження доступу буржуазної верхівки до важелів грошового господарства та залучення бідноти до виробничої праці, що призведе до відтоку останньої з «паразитичної сфери» економіки як-то лихварство, дрібна посередницька торгівля тощо [58].

Щодо польського питання, то тут Драгоманов уникає формулювання певних рекомендацій. Насамперед, Михайло Петрович зупиняється на процесі колонізації Південно-Західного краю, що відбувався за часів Речі Посполитої. На його думку, це був природний процес для свого часу, оскільки саме шляхта становила основу тогочасної політичної нації [59].

Отже, міцні позиції польського елемента, вважає вчений, склалися історично. Одночасно Драгоманов відзначає, що з включенням Малоросії до складу Російської імперії поступово намічається не тільки помітний вплив російської мови й культури, а й культури і мови малоросів на польське населення.

Драгоманов досить докладно зупиняється й на становищі малоросів (українців), у тому числі на процесі національного відродження в Південній Росії (Україні) та українофільстві. «Люди опозиції знаходили в минулому Малоросії зародки суспільного устрою, якого вони прагнули з огляду на нові європейські ідеї; це минуле здавалося їм кращим, ніж воно було насправді: Наливайки, Мазепи, Полуботки створювали ореол, запозичений з читань Тіта-Лівія. Оскільки вони дивилися на сучасність очима Тацита, то зрозуміло, що та легка насмішка над «москалями», котра успадкована в Котляревського, обох Гоголів (див. «Вечера»), Квітки, племенні чвари XVII ст., – стала гострішою. На «москалів», «московські порядки» стали дивитися, як на губителів «волі козацько-українського народу»», – відзначає автор розвідки [60].

Взагалі за своїм змістом названа вище студія М. Драгоманова була значно ширше, за її назву. Складається враження, що Михайло Петрович використав розгляд польського питання для широкого висвітлення проблем українського національного відродження та українофільського руху, взаємовідносин польської та української громадськості, національних літератур тощо.

Цікавими видаються й рекомендації та узагальнення Михайла Драгоманова, представлені у цій розвідці. «Практичні висновки з викладеного зробити не складно: необхідно нам не впадати в гріх, в якому ми звинувачуємо поляків, а найголовніше, необхідно перш за все піклуватися про розширення нашої культури та літератури, – тоді поляки перестануть ігнорувати її. Для того ж, щоб наша російська культура впливала на асиміляцію поляків західного краю з росіянами, потрібно, щоб у тамтешніх центрах було більше умов та простору для самодіяльності російського суспільства. Два-три серйозних незалежних часописи у Києві, Вільні, університет в останньому місті, – вплинуть більше, ніж усі репресії та звинувачення поляків, що вони не хочуть знати нас, росіян, як культурний народ», – зазначає український вчений [61].

З переїздом за кордон співробітництво Драгоманова з часописом «Вестник Европы» поступово припиняється. Проте, листування Михайла Петровича з М.М.Стасюлевичем продовжується.

Так, у листі від 11 березня 1876 р. Драгоманов подає клопотання щодо публікації у журналі статті свого колеги, економіста Миколи Зібера. Крім того, він пропонує Стасюлевичу залучити його до співпраці з виданням як фахівця з економічних питань [62].

В іншому листі від 29 грудня 1876 р. він запитує Михайла Стасюлевича про можливість публікації на сторінках журналу своєї статті «Малорусская народная поэзия между Востоком и Западом» [63].

Очевидно, що становище політичного емігранта значно ускладнювало взаємини з особами, які намагалися зберегти лояльність стосовно існуючого режиму. Невипадково М. Драгоманов у тому ж листі відзначає, що він готовий до «ліквідації старих ділових відносин» [64].

Тож у листі від 31 січня 1877 р. він уже застосовує своєрідний застережний захід і цікавиться про свою статтю як про студію знайомого колеги, видаючи її як розвідку Толмачова [65]. Під цим псевдонімом Драгоманов опублікував ряд статей у журналі протягом 70-х років XIX ст.

У 1877 р. на сторінках «Вестника Европы» друкується остання з праць М. Драгоманова «Ученая экспедиция в юго-западный край» [66]. Про первісну назву цієї статті «Новые материалы русской этнографии» вченого довідуємося з його листа від 18 лютого 1877 р. [67].

Того самого року остаточно уривається співпраця Драгоманова з журналом, що мало вповні об'єктивні причини.

Суспільна позиція українського вченого та його становище політичного вигнанця були надто лівими і небезпечними для ліберального російського часопису. Останній, хоча і був у деяких випадках як опозиційне видання, але намагався уникати відвертої конфронтації з царським режимом.

Втім, особисті взаємини Драгоманова та Стасюлевича збереглися й після 1877 р. Зокрема, у січні 1893 р. Михайло Петрович звернувся до нього за дорученням ректора Вищого училища у Софії з метою закупки в його магазині російських книг для забезпечення навчального процесу [58].

Таким чином, розглянувши співробітництво Михайла Драгоманова з «Вестником Европы», а також його студії, опубліковані у цьому журналі, автор дійшла кількох висновків:

- співпраця Михайла Драгоманова з часописом тривала протягом семи років (1870–1877) і реалізовувалася винятково у вигляді публікацій, представлених ним звіток і матеріалів,

хоча український вчений інколи й рекомендував М.Стасюлевичу деяких авторів та зустрічався з кореспондентами «Вестника Европы» за кордоном;

- ініціатива у співробітництві з журналом належала майже виключно М.Драгоманову, який сам пропонував свої статті і матеріали;
- у типо-видовому плані праці М.Драгоманова, вміщені на сторінках зазначеного видання, поділяються на статті, рецензії та некролог; у жанровому відношенні переважна більшість студій належить до суспільно-політичної публіцистики, хоча й містить фахово-дисциплінарні елементи дослідних робіт (науково-довідковий апарат, система аргументації вихідних положень, наукова термінологія та ін.);
- проблемно-тематичний спектр статей М. Драгоманова охоплює міжнародні та міжнаціональні відносини народів і держав Східно-Центральної та Західної Європи, питання літератури, мови, етнографії, політичного життя, в контексті яких автор розглядає українське національне відродження, українофільство, історію підросійської України тощо;
- понятійний апарат публіцистичних розвідок М.Драгоманова, видрукованих у часописі «Вестник Европы» засвідчує, що впродовж першої половини 70-х років XIX ст. він активно засвоює інтелектуальні здобутки західноєвропейської думки, зокрема соціалістичні та федералістські ідеї;
- суспільно-політична позиція Драгоманова, репрезентована в його розвідках, опублікованих у журналі, в цілому була досить поміркованою та виваженою щодо імперського режиму, зокрема, автор намагався висловлювати і формулювати свої думки у прийнятих на той час цензурних межах;
- публіцистика М. Драгоманова сприймалася досить суперечливо російським суспільством, проурядова частина якого вбачала у ньому виразні українофільські тенденції, що становили загрозу царському режиму; натомість радикальні українофіли вважали, що його підходи є надто компромісними та паліативними;
- найбільший резонанс у російської читаючої публіки мали статті М.Драгоманова «Восточная политика Германии и обрусение», «Русские в Галиции: Литературные и политические заметки», в яких учений різко засудив політику русифікації і висвітлив її негативні наслідки як для народів західних регіонів Російської імперії, так і для самого царату;
- суспільно-політичні погляди та світогляд М.Драгоманова першої половини 70-х років XIX ст., як і інших тогочасних українських учених та публіцистів, сполучали український (малоросійський) патріотизм з ідеєю ширшої загальноросійської ідентичності, який співвідносився з його федералістськими та соціалістичними переконаннями.

Література

1. Борисенко А.А. М. Драгоманов – піонер західницького напрямку в українській історіографії //Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Мат-ли Всеукр. наук.-освіт. конф. (Глухів, грудень 1996 р.) /Ред. В.Г. Сарбей. – К. – Глухів, 1996. – С. 54–56.
2. Іванова Л.Г. М.П.Драгоманов і історія України //УІЖ. – 1991. – № 9. – С.127–130; Гаевская Л. Концепция национального возрождения в историографии М. Драгоманова //Радуга. – 1992. – № 3/4. – С. 111–148; Абаїмов В., Сидоренко Т. Про мир з неправдою я не думав ніколи... (До 160-річчя від дня народження М.Драгоманова) //Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С.142–145; Андрієнко Л.К. Проблеми національної самосвідомості в науковому доробку М.П.Драгоманова //Наука. Релігія. Суспільство. – 2001. – № 1. – С.15–19; Kryglashov A. Mykhailo Drahomanov's Writings on the Pan-Slavic Mission: A Russian or Ukrainian Discourse? //Journal of Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 24, No.2. – P.59–78; Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.

3. М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. /Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб., 1912. – Т.3. – С.308–309.
4. Там само. – СПб., 1913. – Т.5. – С.187.
5. Там само. – С.188.
6. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С.89, 98–100.
7. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С.188–211.
8. Т-ев П. [Драгоманов М.П.] Малороссия в ее словесности. Рец. на кн.: Прыжов И.Г. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век. – Воронеж, 1869 //Вестник Европы (далі – ВЕ). – 1870. – № 6. – С. 754–801.
9. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Восточная политика Германии и обрусение //ВЕ. – 1872. – № 2. – С. 640–694; № 3. – С. 183–241; № 4. – С. 644–679; № 5. – С. 210–253.
10. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Литературное движение в Галиции //ВЕ. – 1873. – № 9. – С. 240–268; № 10. – С. 681–717.
11. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Русские в Галиции: Литературные и политические заметки //ВЕ. – 1873. – № 1. – С. 115–152; № 2. – С. 769–798.
12. Драгоманов М. М.А. Максимович (некролог) //ВЕ. – 1874. – № 3. – С.442–453.
13. Його ж. Евреи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края //ВЕ. – 1875. – № 7. – С.133–179.
14. Його ж. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции //ВЕ. – 1875. – № 8. – С. 688–740; № 9. – С. 153–203.
15. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Ученая экспедиция в юго-западный край. Труды этнографическо-статистической экспедиции, снаряженной имп. Российским географическим обществом. Юго-западный отдел: Мат-лы и исслед., собран. д. чл. П.П. Чубинским. В 7 т. //ВЕ. – 1877. – № 3. – С.85–109.
16. Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности. /Рец. на кн.: Прыжов И.Г. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век. – Воронеж, 1869. [Передрук з «Вестника Европы». – 1870. – № 6. – С. 754–801] //Драгоманов М.П. Вибр. – К., 1991. – С. 5–46; його ж. Ученая экспедиция в Западнорусский край [Передрук з «Вестника Европы». – 1877. – № 3. – С. 85–109] //Там само. – Киев, 1991. – С. 254–275.
17. Д.Л. [Драгоманова Людмила]. Народные наречия и местный элемент в обучении //ВЕ. – 1874. – № 8. – С. 544–571.
18. Малороссия в ее словесности... – С. 45.
19. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Восточная политика Германии и обрусение //ВЕ. – 1872. – № 2. – С. 640–694; № 3. – С. 183–241; № 4. – С. 644–679; № 5. – С. 210–253.
20. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С. 188.
21. Там само. – С. 190–191.
22. Там само.
23. Там само. – С. 194.
24. Т-ов М. Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение... – 1872. – № 5. – С. 239.
25. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т. 5. – С. 197.
26. Там само. – С. 198.
27. Там само. – С. 200–205, 208–209.
28. Там само. – С. 189, 195.
29. Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817–1885) /Предс. редколлегии В.А. Смолий; зам. предс., научн. ред. и руков. авт. колл. Ю.А. Пинчук. – Киев – Донецк, 2001. – С. 176–177.
30. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С. 202–203.

31. Там само. – С. 203.
32. Там само. – С. 205.
33. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Русские в Галиции: Литературные и политические заметки //ВЕ. – 1873. – № 1. – С. 117–118.
34. Там само. – № 1. – С. 122.
35. Там само. – С. 130.
36. Там само. – С. 143.
37. Там само. – С. 147.
38. Там само. – № 2. – С. 772–773.
39. Там само. – С. 780.
40. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С. 210.
41. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Литературное движение в Галиции //ВЕ. – 1873. – № 9. – С. 240–268; № 10. – С. 681–717.
42. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С. 210–211.
43. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Литературное движение в Галиции //ВЕ. – 1873. – № 9. – С.268.
44. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С. 211.
45. Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции //ВЕ. – 1875. – № 8. – С. 688–740; № 9. – С. 153–203.
46. Його ж. М.А. Максимович (некролог) //ВЕ. – 1874. – № 3. – С. 442–453.
47. Там само.
48. Там само.
49. Павлик М. Спис праць М.П. Драгоманова //Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів /Зладив і видав М.Павлик. – Львів, 1896. – С. VII.
50. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т.5. – С.211.
51. Там само. – С.212.
52. Там само. – С.214.
53. Драгоманов М. Евреи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края // ВЕ. – 1875. – № 7. – С. 133–179.
54. Там само. – С. 134.
55. Там само. – С. 138–139.
56. Там само. – С. 141.
57. Там само. – С. 142.
58. Там само. – С. 143–144.
59. Там само. – С. 149.
60. Там само. – С. 165–166.
61. Там само. – С. 179.
62. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т. 5. – С. 215.
63. Там само. – С. 216.
64. Там само.
65. Там само. – С. 217.
66. Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Ученая экспедиция в юго-западный край. Труды этнографическо-статистической экспедиции, снаряженной имп. Российским географическим обществом. Юго-западный отдел: Мат-лы и исслед., собран. д. чл. П.П. Чубинским. В 7-и т. // ВЕ. – 1877. – № 3. – С. 85–109.
67. М.М. Стасюлевич и его современники... – Т. 5. – С. 218.
68. Там само. – С. 219.

Набока С. В.,

*аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Вплив політичних, соціальних та економічних чинників
на розширення сфери діяльності мирових посередників
при проведенні селянської реформи 1861 р.
на Правобережній Україні*

В статье освещается роль института мировых посредников при проведении крестьянской реформы 1861 г. на Правобережной Украине. Установлено, что расширение сферы деятельности посреднических структур в Юго-Западном крае определялось влиянием специфических политических, социальных и экономических факторов, действовавших в этом регионе.

The given article touches upon the Conciliators' Institute's role while carrying out the peasant reform (1861) in the Right-Bank Ukraine. It also proves that the mediators' wide-spread activity in South-West part of the country was influenced by specific political, social and economic factors typical for the mentioned above region.

Ключові слова: Правобережна Україна, мирові посередники, селянська реформа 1861 р., губернські в селянських справах присутствія, мирові установи, уставні грамоти, інвентарні землі, викупні акти, викупні платежі, волосні суди, селянські громади.

Здобуття Україною незалежності супроводжувалось складними пертурбаціями в суспільно-культурному та соціально-економічному житті народу. Перед молодією країною постали нелегкі завдання вироблення духовно-ідеологічних орієнтирів свого розвитку та утвердження соціально-економічних підвалин держави. У цьому аспекті дослідження переломних періодів нашої історії, коли різко прискорювалися економічні й соціальні процеси в українському суспільстві є досить актуальними для розуміння сучасних проблем. Великий інтерес у цьому відношенні становить вивчення перебігу і результатів впровадження демократичних реформ 60-х років XIX ст. у Російській імперії, і особливо проведення селянської реформи 1861 р. на Україні та роль інституту мирових посередників у впровадженні її положень у життя. Аналіз і узагальнення досвіду реформаційних перетворень цього періоду дає можливість більш виважено формувати підходи для вирішення складних проблем сьогодення.

Дослідженням проблематики селянської реформи займалось багато видатних вчених таких як В.П. Теплицький [35], М.М. Дружинін [33], В.Г. Чернуха [37], Л.Г. Захарова [34], проте вони розглядають хід реформи і діяльність мирових посередницьких структур в основному у соціально-економічній чи суспільно-політичній площині, а сучасна російська дослідниця Н.Ф. Устьянцева приділяє основну увагу дослідженню тенденцій і характерних рис функціонування інституту мирових посередників у центральній Росії, оскільки саме вони були типовими для всієї імперії [36]. Роль і значення головних чинників, які визначали особливості діяльності мирових посередників на Правобережній Україні, залишаються в багатьох відношеннях недостатньо висвітлені і потребують більш детального вивчення.

Метою цього дослідження є спроба визначити основні фактори, котрі значною мірою обумовили формування специфічних рис роботи мирових посередників у південно-західному регіоні Російської держави.

Функціонування мирових інститутів і діяльність мирових посередників на Правобережній Україні мали специфічні відмінності порівняно з іншими районами Російської імперії. Політичні, соціально-економічні, національно-релігійні чинники суттєво впливали і зрештою визначали адміністративну політику царського уряду в Південно-Західному краї. Робота мирових установ у Київській, Подільській і Волинській губерніях тривала практично до революції, а юридично вони

були скасовані радянською владою тільки у 1919 р., тоді як майже в усіх інших губерніях імперії їх структури існували фактично лише до 1874 р. [32]. Важливими рисами, які характеризували відмінності функціонування мирових установ на Правобережжі була більш складна структурованість цих інститутів і значно ширша сфера їх діяльності та впливу на всі сторони і аспекти суспільного життя, ніж це мало місце в Росії. А відтак і значення мирових посередників у розвитку суспільних процесів були набагато більш вагомим у цьому регіоні Російської імперії як в інших її губерніях. Коло справ, якими займались мирові посередники, було надзвичайно широке. Діапазон їх компетенції простягався від безпосередніх земельних, майнових і адміністративних справ до питань освіти і політичного нагляду. Широке повноваження надані мировим посередникам у цьому краї були обумовлені кількома важливими обставинами. Дуже важливу роль відігравав політичний чинник. Слід зазначити, що положення селянської реформи величезною мірою враховували інтереси поміщиків (а на Правобережжі вони взагалі відзначались особливою консервативністю і реакційністю), але після польського повстання 1863 р. перед царським урядом, який прагнув підірвати соціально-економічні позиції поляків у південно-західних губерніях, постало завдання внести певні зміни у хід реформаційних процесів, котрі вже тут проходили. Проте проблема була в тому, що такі зміни не планувались і не були заздалегідь підготовлені, та й історична і соціально-економічна специфіка краю були погано вивчені. Окрім того, уряд з фінансових причин, а головне для забезпечення спокою і стабільності, прагнув якомога швидше провести селянську реформу, але на Правобережжі польський бунт і потреба в незапланованих, і неординарних юридичних і адміністративних рішеннях ще більш ускладнювали це завдання. Іншим «проблемним» аспектом впровадження необхідних змін було те, що плануючи селянську реформу, самодержавством передбачалось, що її положення розроблятимуть і проводитимуть в життя ті самі дворянсько-чиновницькі верстви суспільства. Царат, основою якого був служилий клас дворянства, не бажав втрачати свої соціально-економічні позиції і прагнув контролювати хід реформ, на які він пішов лише з військової та економічної необхідності; по-друге, в імперії ще не сформувалось іншого значного класу, який міг би взяти на себе цю місію; по-третє, участь поміщицьких кіл у контролі за реформаційними процесами була необхідною умовою їх дозволу (і певним суспільними компромісом) взагалі на проведення реформ у країні. Але у Київській, Подільській і Волинській губерніях ці фактори ставали перепоною для планів уряду, оскільки суспільна еліта (насамперед поміщики) тут складалась з поляків-католиків. Таким чином, усвідомлення царським урядом, після трьох польських повстань і безплідності пільг та реверансів у бік польської еліти, потреби в ослабленні та заміні пропольських суспільних і адміністративних елементів, необхідність завоювання міцної бази серед українського селянства та зміни соціально-економічної політики в краї відкрили надзвичайно широкі можливості новим мировим посередникам, котрі в основному були з Росії, для їх «проселянської» діяльності. Карт-бланш уряду на антипольську (а значить, і певним чином на антипоміщицьку) діяльність і можливість ініціювати зміни та впливати на розробку актів в адміністративній та соціально-економічній сфері, значно зміцнювали роль і розширювали вплив мирових посередників на суспільне життя Правобережної України. У 1861–1865 рр. вони переважно займаються укладанням і перевіркою уставних грамот, відшуканням інвентарних земель, впроваджують зниження викупних платежів, працюють над справами розверстання земель, створенням сільських виборних управлінських структур, складають викупні акти [18]. У багатьох донесеннях і зверненнях у суди, мирові посередники в цей період часто повідомляють про спротив селян підписувати уставні грамоти, переходити на оброк, небажання виплачувати викупні платежі і відбувати повинності. У селах часто відбувались заворушення, траплялися вбивства поміщиків, нерідкими були випадки непокори мировим посередникам. Селяни, шукаючи правди, направляли «ходоків» навіть до Санкт-Петербурга, писали скарги на поміщиків і мирових посередників. У відповідь мирові посередники часто звертаються до суду, губернського правління і звичайно губернського з селянських справ присутствія про притягнення до відповідальності призвідців

селянського опору, причому в судах такі випадки трактувались як непокора представникам влади [1].

Мирові посередники в цей період, спільно з чиновниками Управління державним майном, безпосередньо займалися і справами конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1863 р. Вони складали описи майна і плани земель повстанців, збирали відомості про їх соціально-економічне, сімейне і суспільне становище, встановлювали чи не був маєток відданий у заставу, або чи не знаходиться під опікою, зрештою складали протокол і проект виділу всього маєтку або його частини в державну власність [19]. До компетенції мирових посередників входили також розгляди позовів селян до власників арештованих маєтків [15]. У другій половині 60-х – першій половині 70-х років у діяльності мирових посередників починають переважати справи зі здійснення нагляду і контролю за надходженням з селян податків, викупних платежів та недоїмок. Актуальним та надзвичайно гострим та так і не вирішеним до кінця залишалось питання сервітутів. Нестача лісів, пасовищ і вигонів ставила селян у відчайдушне становище, і часто вони не зупинялись і перед насильством, щоб задовольнити свої потреби в деревині чи сіні [7].

Справи про потрапи поміщицьких полів, самовільні випаси, незаконні порубки лісу, чи покоси зрештою потрапляли в губернське з селянських справ присутствіє (чи у повітовий суд) і нерідко закінчувались не лише штрафами (які порівняно у невеликому розмірі могли накладати і самі посередники), а й тюремним арештом чи засланням на каторгу винних. Наприкінці сторіччя почала збільшуватись кількість справ про обмін, а то й продаж земель поміщиками як селянським громадам, так і окремим селянам-власникам, почастишали позови селян на поміщиків, однак земельні суперечки між селянськими громадами чи окремими селянами теж потрапляли до мирових посередників. Багато було справ пов'язаних з правами чиншовиків на землю [9]. Мирові посередники брали безпосередню участь і у здійсненні положень столипінської реформи. Вони видавали постанови про закріплення за селянами подвірних ділянок, розглядали рішення сільських сходів стосовно виділів окремих селян [14].

Мирові посередники займалися і справами переселень селян до Сибіру чи на Кубань, або в інші регіони імперії [20]. Керуючись указами і рекомендаціями генерал-губернатора та губернатора, тісно контактуючи з губернським правлінням і поліційними та судовими структурами, вони формували партії переселенців, узгоджували строки переселення, допомагали вигідно продавати і купувати необхідне майно, санкціонували попередні виїзди «ходоків» на нові місця, здійснювали підготовчу і роз'яснювальну роботу серед селян, подавали рекомендації у мирові установи й адміністративні органи щодо удосконалення переселенської справи та видачу кредитів переселенцям. Отже, відсутність лояльної суспільної еліти, яка зазвичай разом чиновницькими структурами проводила рішення уряду (у тому числі й реформи) у життя, з одного боку, і специфічні завдання в адміністративній та соціально-економічній сферах регіону, які ставило самодержавство і котрі адміністративний апарат не в змозі був самостійно виконати, а з іншого, – зумовили зростання ролі мирових посередників як при проведенні реформаційних положень, так і розширенні їх компетенції на інші галузі суспільного життя, оскільки не маючи надійної еліти в краї, уряд не вводив тут земств.

Іншим важливим чинником, котрий обумовлював вагому роль і вплив мирових посередників на соціальну й адміністративну сферу регіону було більш ускладнене і розмаїте суспільне, соціально-економічне та господарське життя краю, що склалося під дією історичних і географічно-кліматичних факторів. Палітра суспільних верств і соціально-господарських відносин та традицій тут була надзвичайно строката. Наприклад, поряд з поміщицькими, удільними і державними селянами тут були так звані чиншовики, господарські відносини яких з юридичними господарями землі регулювались традиціями, залишками Литовських статутів. Та навіть у так званих поміщицьких селян на традиційному праві були свої пасіки і садки, котрі поміщики при впровадженні реформаційних положень 1861 р. намагались відібрати. Складним було і національно-релігійне становище в цих губерніях. Поряд з православними українцями тут

проживала значна кількість євреїв, які домінували в економічному житті регіону, а суспільною елітою були поляки-католики, причому католицькі ксьондзи вели досить активну, хоча і підпільну діяльність по наверненню населення до католицизму. Таким чином, соціально-суспільна картина Правобережжя України була набагато складнішою і різноманітнішою, ніж у центральній Росії чи навіть у Лівобережній Україні. Тому при запровадженні реформи 1861 р. (котра певним чином повинна була уніфікувати, «зрівняти» різні регіони імперії, а значить, і зміцнити її), а також, коли уряд після повстання 1863 р. вирішив ґрунтовніше змінити соціально-економічне обличчя Південно-Західних губерній, порівняно оперативне виконання завдань в адміністративній, ідеологічній, соціальній сферах і вирішення розмаїття проблем, які виникали, все це було під силу лише менш заангажованими, і більш вільним та освіченим установам мирових посередників, як інертним і безініціативним чиновницьким структурам. Саме тому сфера діяльності мирових посередників поступово розширювалась, а мирові структури ускладнювались.

Будучи фактично тою ланкою адміністративного організму, котра пов'язувала державний апарат з селянством, з низовою народною практичною дійсністю, вони були також тим прошарком, який згладжував, гармоніював і водночас транслиував потреби, побажання і прохання селянства державі, і навпаки, «перекладав» адміністративні розпорядження на селянське народне життя. Від позиції посередників часто залежали результати клопотань селян з різних питань, оскільки навіть закони і укази, прийняті для полегшення селянських умов життя, передбачали їх застосування залежно від різних обставин. Адже саме посередники провадили розслідування і робили висновки стосовно можливості застосування цих законодавчих пільг. Наприклад, позитивні рішення на клопотання селянських громад, з огляду на важке фінансове становище, скасувати накопичені проценти недоїмок за позики з громадських допоміжних капіталів, великою мірою залежали від оцінки мирового посередника, вже не кажучи про те, що подібні справи, прохання і клопотання спочатку проходили через нього [21].

Скарги селян на рецидиви поміщицької сваволі у земельно-майнових питаннях (наприклад, захоплення землі) чи справи про побиття не лише простих селян, а навіть сільських посадових осіб також потрапляли до посередника [22]. Селянські скарги на хабарництво представників адміністративного апарату, наприклад, чиновників чи поліцейських, теж спочатку розглядав посередник [10]. Мирові посередники виконували нагляд і посередницькі функції (якщо їх запрошували до посередництва) у справах земельно-майнових, боргових, торгових чи в питаннях найму на роботу як поміж самими селянами (причому селянами різних категорій: колишніми державними, поміщицькими, чиншовиками), так і між ними та поміщиками, міщанами чи купцями, а у випадках суперечностей чи конфліктів посередники виступали як чиновники адміністративного апарату держави. До сфери діяльності мирових посередників входили і піклування про забезпечення та розвиток освітніх установ на їх дільницях. Вони контролювали і наглядали за розкладкою коштів на потреби освітянської справи, виступали як адвокати і представники селянських громад у справах заснування дитячих притулків і народних училищ, та й самі ініціювали їх відкриття [23]. Мирові посередники контролювали призначення в сільських громадах опікунів і попечителів над майном малолітніх сиріт [11], розглядали скарги, що надходили проти селян і їх виборних осіб від людей різних станів і професій: купців, вчителів, землемірів, священників [12].

Важливою функцією мирових посередників, необхідною для нормального функціонування державного апарату та адекватного реагування урядових структур на поточні події і планування потрібних державних адміністративних проектів і заходів, була їх діяльність у збиранні достовірної інформації у статистичній галузі. Вони надавали статистичні дані про кількість сіл і склад волостей, що входять до повітів [2]; про перестановки у структурі волостей та мирових дільниць і їх розподіл по повітах [3]; про величину, національний, професійний, релігійний та соціальний склад населення; надавали відомості щодо посімейних списків сільських громад, розміру і якості земельних наділів селян та їх поземельного устрою, кількості худоби і фабрик у

волості [4]; складали геометричні описи селянських земель [16]; приводили відомості про склад, кількість та службову відповідність посадових осіб у сільських і волосних управлінських та судових структурах [5]; контролювали списки осіб, що мали право голосування на виборах сільських і волосних посадових осіб [17]; надавали відомості про кількість та стан освітніх установ [6]. Сфера їх компетенції охоплювала різноманітні аспекти суспільного життя. Вони також наглядали і контролювали стан пожежної безпеки та засобів боротьби з вогнем (наприклад, пожежних обозів) на своїй ділянці [24]; здійснювали нагляд за санітарним станом населених пунктів і підприємств, контактуючи з медичними і ветеринарними закладами та посадовими особами [25]; наглядали за справами, що відносились до страхування майна населення [26]; спільно з іншими адміністративними органами (повітовою поліцією, предводителями дворянства, губернським правлінням) боролись з випадками браконьєрства і хижацькими методами експлуатації навколишнього середовища (наприклад, вилову риби шляхом отруєння водоймищ) [27].

Мирові посередники спільно з повітовими справниками слідкували і регулювали впровадження горілчаної реформи та боролись з виявами зловживання її положеннями [28]. Разом з повітовими з військової повинності присутствіями мирові посередники створювали військові ділянки, призначали осіб, відповідальних за надійну роботу на них транспортних засобів (кінних запрягів) [29], а в екстраординарних випадках (наприклад для боротьби з бандитизмом і грабіжництвом) організовували кінні летючі загони [13]. Мирові установи на основі рекомендацій і висновків мирових посередників видавали акти по забезпеченні священників і церковних причтів земельними ділками і приміщеннями. Також вони займалися вирішенням земельних і фінансових суперечок між селянами і поміщиками та церковними структурами. Вони розглядали і давали свої висновки по справах, що торкалися компенсації селянам за відібрані у них землі під військові полігони, залізничі чи підприємства [8]. Таким чином, ширше коло занять, більша активність і глибина втручання мирових посередників у різноманітні сфери діяльності, значною мірою визначались більш ускладненим суспільним життям краю і проблемами (наприклад, національні й релігійні суперечності), які поставали перед царською адміністрацією і яких не існувало у центральній Росії.

Збільшення ролі та значення мирових посередників відбувалось також і за рахунок зростання втручання їх у функціонування сільських і волосних управлінських та судових установ. Причому цей вплив був набагато більший ніж у Росії і його причиною були не лише повноваження, які надавало їм царське законодавство. У цьому відношенні становище російських і українських селян було однаковим. Проте більший індивідуалізм українських селян, подвірний земельний устрій, слабкі навички самоуправління, і відсутність авторитету старшин і старост приводили до постійних звертань селян зі скаргами на своїх вибраних посадових осіб чи на їх рішення саме до мирових посередників, що збільшували участь посередників у функціонуванні низових управлінських селянських структур, а відтак і коло тих справ, якими вони займались. Дуже показовими у цьому відношенні були, наприклад, факти небажання селян займати посади старост, навіть якщо їх туди вибирали, хоча їх відмова за законом і не бралася до уваги (що теж є дуже красномовним); селяни також дуже недбало і безвідповідально ставились навіть до дуже необтяжливих громадських обов'язків: наприклад, призначити раз на тиждень поштаря чи виставити свідка у громадській же справі. Все це, з одного боку, свідчить про те, що вони не відчували важливості і необхідності цих справ, а отже, ці благі нововведення впроваджувалися «зверху» (суспільство не дозріло); а з іншого боку, – це свідчило про кострубатість методів впровадження цих нововведень, оскільки більшість з них робились за рахунок коштів і часу селянської громади, яка й так ледве зводила кінці з кінцями. Відтак зрештою ці причини (разом з вимогами урядової політики) також приводили до збільшення втручання посередників у життя селянських громад.

Мирові посередники контролюють, наглядають і регулюють діяльність волосних та сільських правлінь і судів. З цією метою, а також для контролю над регулярним надходженням податків і платежів, і водночас для нормального функціонування та відкриття різних громадських установ (наприклад, пошти), освітніх і медичних структур, вони вели облік громадських капіталів. Нагляд, наприклад, за волосними судами виявлявся в тому, що мирові посередники стежили, щоб ці суди займалися лише тим колом справ, які входили до їх компетенції і не перевищували своїх повноважень. Вони затверджували ухвали сільських сходів, котрі у формі донесень і рапортів присилали волосні старшини, розглядали скарги селян на цих посадових осіб і їх рішення [31]. Мирові посередники здійснювали контроль і нагляд за виборами у сільські й волосні органи управління та суду, робили настанови цим посадовим особам відносно сфери їх обов'язків і компетенції, а також домагалися звільнення тих осіб, які, на їх думку, не відповідали займаній посаді. Причому критерії невідповідності були доволі широкі – старосту чи писаря могли усунути як за некомпетентність, моральну непорядність, зловживання владою, неправильне нарахування на певну особу, наприклад, мирського збору чи розтрату громадських коштів, так і за католицьке віросповідання чи за політичну неблагонадійність. З вимогою про звільнення сільських службових осіб могли звертатися зі скаргою на ім'я мирового посередника і виборні від селянської громади, і місцевий поміщик чи священнослужитель, і, звичайно, будь-який чиновник чи поліцейський чин. Великою мірою саме від оцінки мирового посередника залежали результати подібних клопотань.

Мирові посередники через мирові з'їзди доповідали у губернські з селянських справ присутствія про зміни складу посадових службових осіб у волості. Від висновку мирових посередників залежали рішення сільських громад стосовно виселення окремих селян з общини (навіть за кримінальні злочини), питання звільнення від військової повинності, вони контролювали і видачу паспортів. Також відповідальність і контроль мирових посередників поширювались на сферу мирських капіталів сільських общин та безперервне функціонування запасних хлібних магазинів. Хлібні магазини віддавна були під контролем у поміщиків і це надавало їм додаткову владу і важелі впливу на селян, оскільки вони не тільки могли безконтрольно розпоряджатися цими запасами, а й вирішували, коли і кому з селян давати продовольчі позики. Тому селяни часто відмовлялися здавати до них хліб. До того ж нерідко поміщики розтрачували цей «недоторканий запас». Однак, хлібні запасні магазини поступово передавались зі сфери поміщицької під контроль селянських громад, а контроль над видачею хлібних субсидій переходив до мирових посередників, і вони контролювали ухвали сільських сходів по забезпеченню продовольства у випадку неврожаю хліба [30]. Поміщики часто скаржились на рішення мирових посередників у цій сфері. Від мирових посередників великою мірою залежав дозвіл на видачу в голодні періоди з цих запасів хлібних позик селянам. Вони також слідували за повсякчасним поповненням цих хлібних магазинів, застосовуючи при потребі адміністративні санкції проти відповідальних за це поміщиків чи сільських старост, які мали звітувати з цього питання. Тепер саме мирові посередники, а не поміщики були кураторами селянства в продовольчій, медичній, освітній та інших гуманітарних сферах.

Таким чином, підсумовуючи аналіз специфіки діяльності мирових посередників на Правобережній Україні, слід відзначити, що під впливом політичних, соціальних і адміністративних чинників сфера їх компетенції охоплювала надзвичайно широке коло суспільних справ. Разом з тим, під дією зазначених вище факторів характерні риси діяльності мирових посередницьких структур суттєво відрізнялись від функціонування аналогічних мирових установ в інших регіонах Російської імперії. Вони поєднували у собі ініціативність та самостійність, і водночас характеризувались меншою демократичністю й високою ступінню укорінення в адміністративно-бюрократичні вертикальні структури державного апарату. Загалом роль і особливості функціонування інституту мирових посередників на Правобережжі недостатньо вивчені і потребують подальших досліджень.

Література

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 618. – Арк. 9.
2. Там само. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1.
3. Там само. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 2.
4. Там само. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 47.
5. Там само. – Спр. 1. – Арк. 13.
6. Там само. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 903. – Арк. 207.
7. Державний архів Волинської області. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 2129. – Арк. 34.
8. Там само. – Спр. 2387. – Арк. 65.
9. Державний архів Житомирської області. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 16.
10. Там само. – Ф. 252. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 14.
11. Там само. – Ф. 497. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 8.
12. Там само. – Спр. 353. – Арк. 15.
13. Там само. – Ф. 546. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 11.
14. Державний архів Рівненської області. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 253.
15. Там само. – Ф. 384. – Оп. 5. – Спр. 147. – Арк. 12.
16. Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.
17. Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4.
18. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 21.
19. Там само. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 94.
20. Там само. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 14611. – Арк. 2.
21. Там само. – Спр. 14592. – Арк. 10.
22. Там само. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 5.
23. Там само. – Спр. 1610. – Арк. 1.
24. Там само. – Ф. 502. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19.
25. Там само. – Арк. 126.
26. Там само. – Арк. 134.
27. Там само. – Арк. 181.
28. Там само. – Арк. 189.
29. Там само. – Ф. 502. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83.
30. Там само. – Спр. 1. – Арк. 20.
31. Там само. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 561.
32. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1876. – Собрание второе. Т. XLIX (за 1874 г.). Отделение первое. № 53678.
33. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе, 1861–1880 гг. – М.: Изд-во «Наука», 1978. – 287 с.
34. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права. 1857–1861 гг. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 254 с.
35. Теплицкий В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 321 с.
36. Устьянцева Н. Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России. – М.: Рук. канд. диссер., 1984.
37. Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России. – Л.: Изд-во «Наука», 1972. – 226 с.

Орлик В. М.,

канд. істор. наук., доцент кафедри правознавства
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

*Митні органи Російської імперії в українських губерніях
(1795 – 1800 рр.)*

В статье рассматриваются проблемы формирования системы таможенных органов Российской империи в украинских губерниях в период 1795 – 1800 гг.

The given article considers the problems of forming the customs bodies of the Russian Empire in Ukrainian provinces during the period from 1795 to 1800.

Ключові слова: губернії, митниці, застави, митні інспектори, кордон.

Історія митної політики як складової фінансової політики Російської імперії в українських губерніях наприкінці XVIII ст. досліджена недостатньо як істориками, так і економістами та юристами. У науковій літературі трапляються лише розпорошені відомості [1–9; 11]. Митні реформи 1731 і 1753 рр., створення спеціальної прикордонної сторожі для забезпечення контролю над кордоном в Україні й у Лівонії 1754 р. [9, с. 32], яка згодом доповнювалася козацькою та митною сторожею, організація на західних рубежах імперії «особой таможенной пограничной цепи и стражи для отвращения потайного провоза товаров», дозволяють стверджувати, що у Російській імперії у XVIII ст. спостерігалася тенденція до організації митної справи на професійній основі. На митну політику все більший вплив мають зовнішньополітичні чинники. Особливо яскраво це розкрилося за останні роки царювання Катерини II та правління Павла I [1, с. 148–149].

Після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) на території Правобережної України створюються Волинська, Брацлавська та Подільська губернії. Колишні прикордонні митниці ліквідовувалися відповідно до іменного указу Катерини II сенату від 8 серпня 1795 р. Вони переносилися на нові межі імперії, зокрема, у міста Ямпіль на Брацлавщині, Жванець, Волочизьк і Радзивиллів на Поділлі та Володимир на Волині [10, арк. 1]. Створювалися карантини при Ямпільській та Жванецькій митниці. На будівництво згаданих установ виділялося 192582,5 руб., які вираховувалися з доходів зазначених губерній протягом трьох років [10, арк. 2]. Їх штат комплектувався чинами ліквідованих прикордонних митниць і митних застав. Управління митницями здійснювалося переважно казенними палатами, а у малоросійських губерніях генерал-губернаторами та губернаторами. У 90-х роках XVIII ст. у восьми прикордонних західних губерніях, у тому числі й у трьох українських (Подільській, Волинській та Новоросійській), вводиться інститут митних інспекторів [11, с. 405], а загалом уже існувала відносно сформована номенклатура посад у митних органах. Як приклад, наведемо штатний розпис митниць та застав Новоросійської та Азовської губерній станом на 1795 р.

**Штати митних установ
Новоросійської та Азовської губерній [12, с. 224 – 235]**

Посада	Губернія								Платня (рублі) одному
	Тагайрозька	Кагальницька	Микитинська	Олександрівська	Кінбурнська	Мирзаська	Криловська	Єнікольська	
Директор ¹⁾	1	–	1	–	–	1	–	–	500
Інспектор	–	–	–	–	1	–	–	–	200
Цолнер ²⁾ (митний наглядач)	1	1	1	1	1	1	1	1	300
Унтер-Цолнер ³⁾	–	1	1	1	1	1	2 ⁴⁾	1	200
Контролер	–	–	–	–	–	1	–	–	200
Перекладач	–	–	–	–	1	1	1	–	100
Касир	1	–	1	–	1	1	–	–	150
Гафепмейстер	2	–	–	–	1	–	–	–	100
Екер (землемір)	1	–	1	–	1	1	–	–	150
Товмач	–	1	–	1	–	–	–	–	80
Пакгаузні управителі: інспектор	1	–	1	–	–	–	–	–	150
У товарів, що відправлялися	1	1	1	1	1	1	1	–	150
Канцеляристів	1	1	1	1	1	1	1	–	130
Підканцеляристів	1	–	–	–	–	1	–	–	100
Копієстів	3	1	2	1	2	2	2	1	60
Наглядачів третьої статті	22 ⁵⁾	4	3	3	3	2	2	2	50
Обер-об'їждчиків	–	–	1	–	–	1	–	–	150
Об'їждчиків	12 ⁶⁾	–	50	–	–	50	–	–	70
Унтер-офіцерів	1	–	1	–	–	1	–	–	30
Капралів	–	1	–	1	1	–	1	1	24
Солдат	6	3	6	3	3	6	3	3	18
Сторожів	–	2	2	2	2	2	2	–	18
На митних ямаках гребців	18	–	–	–	6	–	–	–	30
	2	–	–	–	1	–	–	–	40

Джерело: [12, с. 224–235].

¹⁾ Мав чин восьмого класу.

²⁾ Мав чин дев'ятого класу.

³⁾ Мав чин десятого класу.

⁴⁾ Один із них повинен був перебувати на заставі в п'яти верстах від Крилова по Дніпру, де здійснювалося вантаження солі на судна.

⁵⁾ 6 пакгаузних і 16 корабельних, у зимовий час використовувались у роз'їздах.

⁶⁾ Дозволялося використовувати в роз'їздах по Тагальській митниці та Петровській заставі.

Окрім зазначених категорій чиновників та службовців, на кожному з восьми карантинів при названих митницях Півдня України було по одній одиниці лікаря із окладом у 180 руб., підлікаря із окладом 80 руб., цирульника із окладом 30 руб. і копіїста із окладом 60 руб. [12, с. 239].

Таблиця 2

Штати застав Новоросійської та Азовської губерній

Посада	Керченська	Петровська	Самарська	При Катеринен- ському шанці	Платня (рублі) одному
Цолнер	–	–	–	1	300
Перекладач	–	–	–	1	100
Канцеляристів	1	–	–	1	130 100
Копістів	1	1	1	2	60
Наглядачів 3-ї статті	2	2	2	2	50
Капралів	1	–	–	1	24
Солдат	3	2	2	3	18
Сторожів	–	–	–	2	18

Джерело: [12, с. 224 – 235].

Загалом же на утримання усіх митниць, застав і карантинів у Новоросійській та Азовській губерніях та їх особового складу виділялося 42 120 руб., окрім цієї суми, одноразово на будівництво митних установ виділялося 16 000 руб. Новоросійській і 20 000 руб. Азовській губерніям [12, с. 239].

Наприкінці XVIII ст. на Півдні та Заході України формується система органів митного контролю, серед яких особливо виділяється Одеська (Хаджибеївська) портова та Радзівилівська митниці, які відігравали особливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. 17 липня 1794 р. Катерина II затвердила штати Хаджибеївської митниці й карантину. Днем офіційного відкриття Хаджибеївської портової митниці стало 12 квітня 1795 р., а після затвердження нового імені міста у червні 1795 р. митниця почала називатися Одеською, її очолив прем'єр-майор М.М. Кір'янов, а підполковник М.Є. Карпов став на чолі карантину [6, с. 6].

Розглянемо штати українських митниць станом на 1795 р.

Таблиця 3

Штати митниць українських губерній

Чин	Губернія							Платня (рублі) одному
	Херсонська	Миколаївська	Хаджибеївська	Дубосарська	Овідіопольська	На кордоні з Молдавією та Австрією	Гусятинська	
Директор	–	–	1	1	–	1	–	500
Інспектор	1	1	–	–	–	–	–	300 200
Пакгаузний	–	–	1	1	1	1	1	150
Цолнер	11	1	1	1	1	1	1	300 400
Контролер та обчислювач мит	–	–	1	1	–	1	–	200
Перевірятьник мит	–	–	1	1	–	1	–	150

Чин	Губернія							Платня (рублі) одному
	Херсонська	Миколаївська	Хаджибеївська	Дубосарська	Овідіопольська	На кордоні з Молдавією та Австрією	Гусятинська	
Перекладачів	–	–	1	1*	–	3 1**	1	150 300
Ваг і стемпельмейстер (наглядач за вагами й штемпелями)	–	–	1	1	–	1	–	120
Екер	–	–	1	–	–	2 1	–	150 (єфимок) 150
Доглядач	6	3	–	–	3	–	–	75
Пакгаузний доглядач	–	–	6	2	–	3	2	50
Корабельний доглядач	–	–	6	–	–	–	–	50
Канцелярист	1	1	1	1	1	1	1	100 150 130
Підканцелярист	–	–	1	–	–	–	–	100
Копійст	–	–	–	2	1	–	–	60
Копійст для російських справ	1	1	3	–	–	2	1	60 180
Сторож	1	1	2	2	1	2	1	18
Унтер-офіцер	–	–	1	–	–	–	–	30
Рядовий	–	–	6	–	–	–	–	18
При шлюпках квартирмістерів	–	–	2	–	2	–	–	40
Гребців	–	–	18	–	18	–	–	30

Джерело: [12, с. 240–243].

* Із знанням російської, турецької, вірменської та молдавської мов.

** Із знанням російської, турецької, вірменської, молдавської, німецької та польської мов.

Для забезпечення процесу огляду суден у новостворених Хаджибеївській та Овідіопольській митницях їм безкоштовно передавалося із Чорноморського гребного флоту по 2 десяти веслові й по 1 шести веслові шлюпки [12, с. 243].

Намагаючись побудувати ефективну систему прикордонних митних органів в імперії, влада вдається до формування прикордонного ланцюга і сторожі, не стають винятком і нові територіальні надбання 90-х років XVIII ст., у тому числі й етнічні українські землі. Так, зокрема, у січні 1795 р. приймається «Положення про заснування прикордонного ланцюга на кордоні з Молдавією від Ягорлика до кордону Брацлавської губернії на додачу до того, що нині тримається від Очакова по березі ріки Дністер до Ягорлика». Зазначеним положенням передбачалось створення 168-го верстового ланцюга із трьох 50-верстових дистанцій, інші 18 верст пропонувалося поділити на частини між дистанціями. На кожному з дистанцій призначався один митний прикордонний наглядач із платнею 250 руб., функції об'їждчиків покладалися на загін Бузького козацького полку. По периметру ланцюга будувалися три будинки для наглядачів вартістю 250 руб. кожен і 16 будинків для козаків, вартістю 100 руб. кожен, через кожних 10 верст один будинок на чотири особи [12, с. 247]. У серпні 1795 р. створюється прикордонний ланцюг та прикордонна сторожа у Брацлавській, Подільській та Волинській губерніях. Прикордонний ланцюг на межі Брацлавської губернії з Молдавією по лівому березі р. Дністер становив 56 верст, для забезпечення його діяльності виділялися 12 митних об'їждчиків, по дві особи на кожних 10 верст, ще три особи виділялися для відряджень із митниць і для заміщення інших, разом 15 осіб із платнею у 80 рублів кожному [12, с.

247]. Із восьми дистанцій складався 394,5-верстовий прикордонний ланцюг на межі Подільської губернії, його ефективність забезпечували вісім митних прикордонних наглядачів і 80 осіб митних об'їждчиків із відповідним державним утриманням [12, с. 248]. У Волинській губернії прикордонний ланцюг сягав 219 верст, складався із чотирьох дистанцій, обслуговувався чотирма митними прикордонними наглядачами та 53 митними об'їждчиками. Загалом створений у серпні 1795 р. прикордонний ланцюг на південно-західному кордоні українських губерній становив 670,5 верст і коштував державі 16 120 руб. на рік [12, с. 248].

Відповідно до митного тарифу 1797 р. допускалося перевезення незабороненого товару лише через Петербурзький, Ризький та Одеський порти, через митниці на західному кордоні дозволявся пропуск із стягненням мита за вартість товарів, а через південні пропускалися тільки турецькі товари [1, с. 158]. Через інші митниці пропуск іноземної продукції заборонявся, за винятком трьох-чотирьох предметів [11, с. 363].

У грудні 1799 р. Президент Комерц-Колегії звертається до Павла I із обґрунтуванням необхідності реорганізації митного контролю на Таврійському півострові через відновлення колишніх Козловської, Ахтіарської, Кефійської митниць і Керченської та Енікольської митних застав і ліквідації Перекопської митниці й Арабатської застави [13, с. 353], вказуючи, що «по соображении мною тамошней торговли, выгод, проистекающих от неѣ, для жителей сего полуострова и самого положения берегов оногo, нахожу я сколько число сие весьма достаточным и назначаемое прежнее их местопребывание необходимым» [13, с. 353]. Відновлення названих митниць значно ускладнювало виконання посадових обов'язків митного інспектора Новоросійської губернії, у віданні якого вони перебували, адже він повинен був контролювати кордон протяжністю близько 3000 верст, від межі з Подільською губернією до Кубані. Враховуючи це, президент Комерц-Колегії звертається до імператора з пропозицією збільшити кількість митних інспекторів у регіоні, «по тому и почитаю я за нужное быть в губернии Новороссийской двум таможенным инспекторам, из которых к инспекции одного по месту положению принадлежали бы таможни Дубосарская и Одесская, таможенная застава Овидиопольская, таможня Очаковская и таможенные заставы Херсонская и Николаевская с таможенным тамо присмотром, а второй инспектор ведал бы все таможни и таможенные заставы на Таврическом полуострове и по берегам Азовского моря с таможенным тамо присмотром» [13, с. 354]. Павло I підтримав ці пропозиції, затвердивши нові штати митниць Новоросійської губернії та Таврійського півострова. Відтепер Митний нагляд на Півдні України покладався на митного інспектора губернії та митного інспектора Таврійського півострова, їм призначалося по 800 руб. платні, по 750 руб. на прогони, у своєму безпосередньому підпорядкуванні вони мали по одному писцю та наглядачів (19 у губернії та три на півострові). Щодо інших чинів, то на митницях і заставах Новоросійської губернії було чотири директори (Дубосарська, Одеська, Очаківська й Таганрозька митниці) й три директори на півострові (Козловська, Ахтіарська й Кефійська митниці); вісім і відповідно 6 цолнерів; п'ять і відповідно три контролери, стільки ж касирів; сім і відповідно п'ять канцеляристів; 2 і відповідно 1 наглядач; стільки ж підканцеляристів; 4 і відповідно 5 перекладачів; 18 і відповідно 17 копіїстів; по семи пакгаузних інспекторів та вагенмейстерів; три і відповідно чотири екери; лише у губернії по одному вагенмейстеру біля привізних товарів, вагенмейстеру біля вивізних товарів; один стемпельмейстер на півострові; 3 ваг і стемпельмейстери в губернії та 4 на півострові; по 12 доглядачів; 40 і відповідно 52 пакгаузних доглядачів, 21 корабельний доглядач у губернії; 35 доглядачів з інвалідів у губернії та 54 на півострові; 11 і відповідно 8 сторожів [14, с. 370–371]. Периметр митного кордону обслуговувався 281 об'їждчиком у губернії та 65 на півострові [14, с. 372]. Загалом же 1800 р. фінансування митного контролю на Півдні України збільшилося на 12 315 руб., а у цілому в Новоросійській губернії коштувало державі 61 116 руб., а на Таврійському півострові – 26 593 руб. [14, с. 372].

На Заході України в досліджуваний період митний контроль забезпечувався митницями Волинської та Подільської губерній, що бачимо з даних табл. 4.

Таблиця 4

**Штат митниць та митного нагляду Волинської та Подільської губерній
станом на березень 1800 р.**

Чин	Волинська губернія		Подільська губернія			Платня (рублі) одному
	Радзівилівська митниця	Митний нагляд	Мозилівська митниця	Ісаковоцька митниця	Митний нагляд	
Директор	1		1	1		500
Цолнер	1		1	1		300
Унтер-цолнер	1*					275
Бухгалтер	1		1	1		150
Перекладач	1		1	1		300
Канцелярист	1		1	1		130
Копійст	4		3	2		60
Сторож	2		2	2		36
Пакгаузний інспектор	1		1	1		150
Контролер	1		1	1		200
Ваг і стемпель-мейстер	1		1	1		120
Екер	1		1			150
Пакгаузний доглядач при митниці	5		5	2		50
Інспектор		1			1	800
При них писців		1			1	120
Наглядач		6			10	250
Об'їждчиків		83			156	100

Джерело: [14, с. 366–368]

Загалом на фінансування митної системи витрачалося 16 262 руб. у Волинській і 26 964 руб. у Подільській губерніях [14, с. 369–370]. Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Заході й Півдні України сформувалася чітка система митних органів Російської імперії, на утримання яких держава щорічно витрачала 130 935 руб. Найбільша кількість органів митного контролю була в Новоросійській губернії, а їх бюджет становив 46,68 % від загального фінансування митної справи в українських губерніях, а це свідчить, що Південь України завдяки його чорноморським портам став регіоном, у якому інтенсивно розвивалася зовнішня торгівля й визрівали нові буржуазні відносини.

Література

1. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб.: Типогр. В.С. Балашева, 1886. – 311 с.
2. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века /А.А. Корнилов; Вступ. ст. А.А. Левандовского. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 862 с.
3. Чорний В.Б. Україна і митна справа. – К.: КВІЦ, 2000. – 349 с.
4. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 203 с.
5. Семенов А. Изучение исторических сведений о Российской внешней торговли и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год.– СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1859. – 376 с. – Ч. 2.

* Відряджався до Преборів для пропуску худоби.

6. Белоусова Л.Г., Малинова П.Г. Одесской таможне 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.
7. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.
8. Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70–78. – Вип. VI.
9. Керівники митних установ Слобожанщини: 1660–1870–1992–2000 /Держ. мит. служба України. Східна регіон. митниця; Ред. рада: О.Н.Ярмиш, О.М.Головко, П.В.Пашко та ін. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.
10. Державний архів Київської області. – Ф. 280. – Оп. 175. – Спр. 283.
11. Лебедев В.А. Финансовое право. – М., 2000. – 461 с.
12. ПСЗ. – Т. XLIV. – Ч. 2. – 1795.
13. ПСЗ. – Т. XLIV. – Ч. 2. – 1799.
14. ПСЗ. – Т. XLIV. – Ч. 2. – 1800.

Печериця Т. В.,

канд. істор. наук,

доцент кафедри українознавства, культурології та іноземних мов

Кіровоградського юридичного інституту

Національного університету внутрішніх справ

Сторінками історичного краєзнавства:

Павло Захарович Рябков (1848 – 1926)

«Краєзнавство вносить в оточення людини високий ступінь ступінь
духовності, без якої людина не може осмислено існувати»

(Д. Лихачов)

В статье рассматривается краеведческой деятельности известного украиноведа конца XIX – первой четверти XX в. П.З. Рябкова, исследование которой содействует всестороннему изучению истории и культуры края, сохранению историко-культурных достижений украинского народа..

The given article is devoted to an outstanding scholar P.Z. Ryabkov (the XIX – the beginning of the XX century) and his research activity in the Ukrainian lore study, which promotes an increasing interest in the local history and culture, as well as preservation of Ukraine's historical heritage.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Київська Русь, історично-культурні досягнення, громадська бібліотека.

На сучасному етапі розбудови Української незалежної держави найважливішу роль відіграють завдання формування у підростаючого покоління національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. У їх реалізації виняткова роль належить історичному краєзнавству, яке виконує важливі науково-пізнавальні та виховні функції. Отже, дослідження історії рідного краю, його культури, традицій є важливим чинником у відродженні духовності та державності, наявність яких свідчить про те, що дане суспільство життєздатне, спроможне творчо розвиватися.

Українське краєзнавство має глибокі і давні традиції, започатковані ще у часи Київської Русі легендарними літописцями. Чимало ґрунтовних описів рідної землі з'явилося у період козаччини. Вагомий і безцінний внесок у розвиток краєзнавства зробили видатні майстри художнього слова та провідні вчені минулого – Т. Шевченко, М. Грушевський, Д. Яворницький, Ф. Вовк, М. Сумцов, І. Франко. Серед них гідне місце належить визначному українознавцю – Павлу Захаровичу Рябкову (1848–1926). Постать П. Рябкова, його суспільно-політична та наукова діяльність

частково висвітлена у працях М. Чечота, Ю. Розуменка, Н. Бокій, С. Шевченка, С. Проскурової та ін.

Учень українського вченого світового рівня Ф. Вовка, активний член Етнографічної комісії, створеної при Науковому товаристві імені Т. Шевченка [1], співробітник Єлисаветградського і Херсонського музеїв, а також етнографічного відділу Російського музею (Санкт-Петербург) [2], П. Рябков був надзвичайно багатогранною і ерудованою особистістю. Він займався різноплановою діяльністю і залишив у спадщину доробок наукових праць з етнографії, історії, археології та краєзнавства.

Павло Захарович Рябков народився 29 червня 1848 р. у Херсоні в багатодітній сім'ї середнього достатку. Навчався у Херсонській гімназії, окрім того, у грудні 1867 р. закінчив землемірно-таксаторські класи [3]. Усвідомлюючи соціальну несправедливість, юний гімназист П. Рябков зацікавився народницькими теоріями. Через деякий час він став активним членом створеного на початку 70-х років XIX ст. у стінах Херсонської гімназії народницького гуртка. За політичні переконання у 1879 р. П. Рябкова було заарештовано і вислано до Східного Сибіру, де він перебував до 1884 р. [4]. У вересні цього ж року по закінченні терміну заслання він повернувся до Херсона, де йому не без труднощів вдалося влаштуватися статистом до Херсонського земського статистичного бюро. Тут П. Рябкову довелося одночасно набувати знань і співпрацювати з визначним українським статистом й етнографом О. Русовим [5]. Найбільше зусиль О. Русов, П. Рябков та багато інших статистів і земських діячів Херсонської губернії протягом 1883–1890 рр. спрямували на написання шести томів «Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії». Разом з тим, згідно з рішенням Херсонського губернського земства, протягом липня – жовтня 1889 р. П. Рябков займався і вивченням рибальства у водах Херсонської губернії й прикордонних з нею губерніях Таврійській та Бессарабській [6]. Пізніше, вже за власною ініціативою, П. Рябков значно розширив межі своїх досліджень риболовецького промислу півдня України, результатом яких стало фундаментальне науково-етнографічне дослідження енциклопедичного характеру «Рибальство у Херсонській губернії і в прикордонних з нею частинах губернії Таврійській та Бессарабській», видане в 1896 р. у Херсоні окремою книгою [7].

1892 р. став доленосним у житті П. Рябкова, саме в цьому році його було призначено на посаду земського землеміра в Єлисаветградське повітове земство, після чого він переїхав до Єлисаветграда [8]. З цього часу і до кінця життя доля П. Рябкова була пов'язана з культурою та історією Єлисаветградщини. Насамперед українознавець почав широко вивчати матеріальну та духовну культури краю, розуміючи її неповторність та надзвичайну цінність. П. Рябков пише збірки місцевих етнографічних матеріалів та надсилає їх до Російського музею до Санкт-Петербурга, з великим захопленням починає колекціонувати предмети для Єлисаветградського та Херсонського музеїв. У 1892 р. П. Рябков став членом Єлисаветградського Товариства розповсюдження писемності і ремесел. У середині 90-х років XIX ст. товариство за ініціативою та фінансової підтримки П. Рябкова вирішило розширити коло своїх просвітницьких завдань і, окрім утримання Єлисаветградського ремісничого училища, влаштувати в Єлисаветграді безоплатну народну бібліотеку-читальню [9]. У 1898 р. П. Рябковим була видана невелика історико-краєзнавча праця «Короткий історичний нарис про Товариство розповсюдження писемності і ремесел (1873 – 1898 рр.)».

Будучи активним й ініціативним учасником культурно-освітніх заходів, здійснюваних у Єлисаветграді, П. Рябков одночасно не менш важливу роботу краєзнавчого характеру проводив, виконуючи свої службові обов'язки земського землеміра. З його звіту до Міської Управи за виконану земським землеміром роботу протягом 15 березня 1893 – 1 березня 1895 р. дізнаємося, що П. Рябковим «...у вільній від відряджень управи час, була виготовлена мапа Єлисаветградського повіту» [10]. На мапі, створеній краєзнавцем, були означені всі населені

пункти Єлисаветградського повіту, поштово-телеграфні тракти, губернські дороги, річки, балки тощо. Окрім того, на ній були вказані і деякі статистичні дані, а також план м. Єлисаветграда.

2 лютого 1899 р. в Єлисаветграді сталася подія великого значення – у місті було відкрито першу громадську бібліотеку, хрещеним батьком якої по праву можна вважати П. Рябкова (тепер – Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.Чижевського). П. Рябков виступив не лише з ініціативою про її відкриття, а й підтримав свій почин матеріально [11].

На жаль, у 1901 р. плідна діяльність краєзнавця була призупинена розпорядженням херсонського губернатора кн. Оболенського, який звільнив П. Рябкова з посади земського землеміра за надання продовольчої допомоги голодуючим селянам Єлисаветградського повіту [12]. У цьому самому році нервово спустошений та з підірваним здоров'ям П. Рябков виїхав до Франції, де став студентом Паризької Вищої російської школи соціальних наук, навчання в якій відіграло вирішальну роль у становленні його як науковця. Саме тут йому довелося слухати лекції у таких найкращих російських та українських учених як М. Ковалевський, М. Туган-Барановський, В. Іванов, Ф. Вовк та ін. Особливий вплив на П. Рябкова справив професор Ф. Вовк, який своїми лекціями з етнографії, первісної археолога та антропології зародив у душі краєзнавця палке бажання якнайшвидше розпочати всебічне вивчення українського народу, його історії та культури [13].

Протягом 1904–1906 рр. П. Рябков разом з І. Франком та З. Кузелею взяв активну участь у антропологічно-етнографічній експедиції до Західної України, здійснену за ініціативою й під керівництвом професора Ф. Вовка [14]. Основним результатом трирічної роботи експедиції став вихід підготовленої Ф. Вовком науково-етнографічної праці у двох частинах «Український народ в його минулому і сучасному» (Санкт-Петербург, 1914. – Ч. 1; 1916. – Ч. 2).

Повернувшись до Єлисаветграда, П. Рябков ще більш активно починає досліджувати рідний край, зокрема, у квітні 1910 р. він розкопав свій перший курган, що знаходився в с. Новомиколаївці Єлисаветградського повіту [15]. Становлення стійкого і цілеспрямованого інтересу до археології у краєзнавця відбулося під час його перебування з травня 1911 до жовтня 1915 р. на посаді міського землеміра Єлисаветграда. Складовою частиною обов'язків П. Рябкова як міського землеміра було здійснення нарізки нових кварталів під забудову. Саме під час цього він і зіткнувся з нагальною проблемою невідкладного археологічного дослідження відповідних ділянок міської землі [16]. Наполегливість та цілеспрямованість дозволили П. Рябкову встигнути зробити вагомий внесок у вивчення археологічних пам'яток найдавнішого минулого краю. Протягом 1910–1925 рр. на території Єлисаветградщини краєзнавець розкопав 13 курганів, у яких виявив і дослідив понад 40 різночасних поховань, а також обстежив три поселення [17].

Значну увагу П. Рябков приділив дослідженню такого загальновідомого соціокультурного явища України як чумацтво [18]. На основі особисто зібраного матеріалу він у 10-х роках ХХ ст. написав дві наукові праці про чумацтво, з яких перша – «Чумацтво в Новоросії» (становить собою рукопис статті на 79 сторінках), була відіслана краєзнавцем до Санкт-Петербурга професору Ф.Вовку для опублікування в одному з випусків «Матеріалів з етнографії», а друга, – «Чумацтво», повинна була увійти до третього тому праці «Український народ в його минулому і сучасному». Особливо цінним, на нашу думку, є рукопис «Чумацтво», в якому П. Рябков подає єдині у своєму роді креслення чумацького возу (мажі) з точними обмірами та назвами кожної з деталей, що були характерні для півдня України, і були виконані ним у 1910 р. в м. Бериславі Херсонської губернії [19].

У цей самий час виконуючи обов'язки міського землеміра, П. Рябков активно працював і над проблемами благоустрою м. Єлисаветграда. Увагу П. Рябкова привертати найрізноманітніші проблеми: санітарний стан міста, екологічна ситуація, розвиток мережі охорони здоров'я, численні проблеми культурно-освітнього життя. З метою вирішення цих проблем міста ним було

розроблено план поступового удосконалення міста. Бажаючи бачити своє місто чистим і красивим на зразок західноєвропейських, П. Рябков особливу увагу приділяв влаштуванню на його території чисельних парків і скверів, з обов'язковим відведенням у них майданчиків для дитячих ігор та спортивних для дорослих, фонтанів і басейнів, без яких, на його думку, місто обійтися вже просто не могло. Кінцевою метою заходів, розроблених міським землеміром, було перетворити рідне місто за найкращими європейськими зразками на місто-сад [20].

У числі перших П. Рябков розгорнув і кампанію боротьби за збереження нормальної екологічної ситуації у місті. Зокрема, у 1911 р. він опублікував статтю у місцевій газеті «Голос Юга», в якій виступив з ідеєю винесення заводу Ельворті та інших майбутніх фабрично-заводських комплексів за межі міста. Більше того, у грудні цього самого року на засіданні Товариства розповсюдження писемності і ремесел краєзнавець виступив з пропозицією про включення до програми його діяльності, як закладу просвітницького, широкої популяризації серед мешканців міста знань про оточуюче середовище, а також представив його членам розроблений ним проект створення в місті товариства «Зелене царство» [21].

Однією з найвагоміших і найважливіших структурних складових історичного краєзнавства є розвиток музейної справи. На Єлисаветградщині основи музею краєзнавчого характеру були закладені у вересні 1883 р., завдяки плідній і самовідданій праці видатного українського історика, етнографа та археолога В. Ястребова. Однак, зі смертю В. Ястребова у 1899 р. музейна справа в Єлисаветграді занепала [22]. Другий етап розвитку музейної справи в Єлисаветграді безпосередньо пов'язаний з ім'ям П. Рябкова. Будучи активним членом Товариства розповсюдження писемності і ремесел, у 1913 р. він виступив з ініціативою відновити музей. Товариством було вирішено створити музей загального характеру. Завідувачем музею було призначено П. Рябкова, який прагнув вирішити складні питання його змісту і структури. За задумом П. Рябкова, у майбутньому при музеї планувалося оформити відділення історії, археології, етнографії, антропології, географії, природознавства, сільського господарства, фабричної і кустарної промисловості. Краєзнавець був переконаний у тому, що «...музей повинен займатися народознавством у широкому розумінні цього слова. Збирати предмети і колекції для всебічного вивчення історії та природи краю» [23]. На жаль, грандіозні плани товариства щодо розвитку музейної справи, генератором яких був П. Рябков, до кінця не були виконані. Цьому завадили події Першої світової війни, з початком якої товариство припинило свою діяльність.

За часів радянської влади у 1918 і 1920 рр. було зроблено дві невдалі спроби відновити музейну справу в місті. Лише у листопаді 1922 р. завдяки наполегливим зусиллям П. Рябкова в місті почали діяти два самостійних музеї: природничо-історичний (завідувач Д. Карабінович) та історико-археологічний (завідувач П. Рябков), при якому за власною ініціативою останнього було відкрито ще й особливий відділ – виставку Жовтневої революції. У 1924 р. за клопотанням П. Рябкова для музею Революції, у який переросла виставка Жовтневої революції, було виділене окреме приміщення на вул. Леніна, 18. У тому самому році два музеї при реальному училищі об'єдналися в один природничо-історичний та археологічний музей, а його керівником було затверджено Д. Карабіновича (тепер – Кіровоградський обласний краєзнавчий музей) [24]. Тоді ж П. Рябков написав докладну працю «Музейна справа в місті Зінов'ївську та його окрузі раніше і нині (1883–1924 рр.)», яка сьогодні є головним історичним документом при вивченні історії створення та становлення Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що багатогранна діяльність визначного українознавця П. Рябкова і, зокрема, його доробок краєзнавчих праць є цінним джерелом, яке сприяє всебічному дослідженню історії та культури краю, збереженню історико-культурних надбань українського народу. Лише усвідомлюючи свою історію, зберігаючи і примножуючи

скарбницю історико-культурної спадщини, українське суспільство може сформувати свідомого громадянина і справжнього патріота своєї Вітчизни, високоосвічену і високодуховну особистість.

Література

1. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі – КОМ). – 13300. – АІ. – Інв. № 5882/2.
2. Херсонський обласний краєзнавчий музей. – АІ. – Інв. № 6999.
3. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 14.
4. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3г, 3д.
5. Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 44.
6. Рябков П. Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають у нього. – Одеса, 1889. – С. 3–10.
7. Печериця Т. В. П. Рябков – дослідник риболовецького промислу півдня України //Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 2001 – Вип. 6. – С. 260–265.
8. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3д.
9. Ежегодник Голоса Юга. – 1913. – С. 164.
10. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5.
11. Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека імені Д. Чижевського. – Кіровоград, 1999. – С. 3.
12. КОМ. – 13300. – АІ. – Інв. № 5882/1.
13. Печериця Т. Визначний українознавець П.З. Рябков (1848 – 1926). – Кіровоград, 2003. – С. 61–92.
14. Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – У 3-х т. – Т. 1. – С. 191.
15. Науковий архів Інституту археології Академії Наук України. – Ф. ВУАК. – № 109/9-а. – Арк. 21.
16. Печериця Т. В., П. Рябков – археолог півдня України //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 36–38.
17. Бокій Н.М. та ін. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Кіровоград, 1994. – С. 11–12.
18. Наулко В. Листування П. Рябкова з Ф. Вовком //Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 105–125.
19. Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище. – К., 2001. – С. 80–84.
20. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 21.
21. Там само. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 9.
22. КОМ. – 16520. – АІ. – Інв. № 7221. – Арк. 1.
23. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 29 – 30.
24. Шевченко С. Організував і завідує музеєм //Кіровоградська правда. – 1993. – 8 лип.

Потильчак О. В.,

канд. істор. наук,

доцент кафедри історії України

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

*Міжнародно-правове регулювання режиму військового полону
наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.
і позиція радянського керівництва*

В статті аналізуються основні аспекти нормативно-правового регулювання питання військового полону в міжнародній політиці рубежу 20-х – 30-х років ХХ ст. Розглядаються передумови, причини та конкретні політико-ідеологічні підвалини позиції керівництва СРСР в цьому питанні.

In his article, the author makes an attempt to analyse basic aspects in legal regulation of military captivity in international politics at the end of the 1920-ies beginning of the 1930-ies. He also considers preconditions, reasons and political and ideological hidden motives of the Soviet government's position in the mentioned above problem.

Ключові слова: режим військового полону, міжнародні конвенції, правове регулювання.

Питання міжнародно-правового регулювання режиму військового полону наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., а надто відповідні аспекти зовнішньополітичної позиції керівництва СРСР, упродовж понад півстоліття належали до табуованих радянською історичною наукою. Поодинокі праці, якщо й з'являлися, то неодмінно хибували на односторонність та ідеологічну упередженість [1]. Першим дослідником на пострадянському просторі, котрий поставив за мету відкрити завісу невідомого над цією проблемою, був російський історик В.Б. Конасов [2].

У цій статті ми спробували проаналізувати основні аспекти нормативно-правового регулювання питання військового полону в міжнародній політиці рубежу 20–30-х років минулого століття, а також розглянути передумови, причини та конкретні політико-ідеологічні підвалини позиції керівництва СРСР у цьому питанні.

З утворенням СРСР питання про приєднання тепер вже нової союзної держави до Женевських конвенцій Червоного Хреста знову опинилося на порядку денному радянської дипломатії. 16 лютого 1925 р. уряд Швейцарії ознайомив РНК СРСР із тими змінами і доповненнями, котрі пропонувалося внести у найближчому майбутньому до конвенції «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях» [3]. Обговорення нової редакції цієї конвенції так само як і питання про приєднання до діючої, – ухваленої в Женеві ще 1906 р., наразилося на гостру дискусію про характер майбутньої війни, що її Радянський Союз буде вимушений неодмінно вести за умов ворожого оточення. Вже тоді чітко окреслились кола прихильників оборонної та наступальної стратегій. Прибічники першої підтримували проголошений у проекті нової конвенції принцип повного сприяння медичним працівникам та установам. Зокрема, правник-міжнародник Є.А. Коровін публічно заявив, що у майбутній війні не можна виключити вірогідність відступу, територіальних втрат, полонення червоноармійців, а відтак, у ворожих руках можуть опинитися похідні лазарети і шпиталі. «Ми більше ніж будь-хто зацікавлені у виділенні санітарного персоналу із загальної маси полонених та у використанні їх для догляду за хворими і пораненими червоноармійцями у ворожому полоні», – писав цей радянський фахівець [4]. Проте, у нового проекту конвенції знайшлося і чимало недоброзичливців, які вважали зайвим надавати медичним працівникам та установам ворожих армій права й привілеї по виконанню в полоні своїх прямих функцій, а також права бути обмінаними у ході збройного конфлікту. Такі заперечення ґрунтувалися на сформульованому

більшовицькою дійсністю принципі так званої «революційної доцільності». Конвенція забороняє лікарям, сестрам милосердя та санітарам брати участь у бойових діях, а «червоному медпрацівнику» не личить бути «байдужим глядачем соціальної драми збройної боротьби двох світів, яка розгортається на його очах» – гадали противники приєднання Радянського Союзу до Женевських угод [5].

Поки тривали безплідні теоретичні суперечки радянський уряд діяв більш прагматично. Без зайвої тяганини було юридично оформлено приєднання СРСР до тих міжнародних конвенцій, що найменше заважали реалізації у майбутньому далекосяжних планів «світової революції». Так, 16 червня 1925 р. РНК СРСР ухвалила постанову про приєднання до Женевської конвенції «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях» та Гаазької угоди «Про застосування до морської війни положень Женевської конвенції 1864 року». Основу другого документа становив принцип сприяння суднам-шпиталям Червоного Хреста [6]. Що ж стосується «незручної» для радянської сторони Гаазької конвенції «Про закони та звичаї суходільної війни», то останній документ чекала зовсім інша доля. Справа в тому, що у спеціальному розділі цієї угоди регламентувалися досить широкі права військовополонених. Це йшло у розріз з інтересами офіційної наступальної стратегії, яку сповідувало тодішнє керівництво Радянського Союзу. З огляду на це, зовсім не випадковим є той факт, що на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р. Й.В.Сталін назвав Гаазьку мирну конференцію, яка обговорювала згадувану конвенцію ще на межі XIX–XX ст., – «зразком безприкладного лицемірства буржуазної дипломатії», зібранням, учасники якого «шумом і піснями про мир намагаються прикрити справу підготовки до нової війни» [7].

Наприкінці 20-х років у СРСР практично завершився процес формування нової військової доктрини, що виходила із абсолютного пріоритету наступальної стратегії. Найчіткіше контури цієї доктрини були визначені у працях маршала Б.М. Шапошнікова та радянського військового теоретика В.К. Триандафілова [8]. Зрозуміло, що прихильників оборонної стратегії дуже скоро примусили замовчати. Так дискусія другої половини 20-х років про характер військової доктрини добігає свого логічного, єдино можливого у тоталітарному суспільстві кінця.

На хвилі цих подій прийшло повідомлення про скликання в Женеві чергової міжнародної конференції, що мала на меті переглянути існуючу конвенцію про поранених і хворих, а також виробити новий документ про військовополонених, який би (на відміну від Гаазької конвенції) більш детально враховував їх права та обов'язки. Судячи з усього, своє принципове ставлення до останнього документа Й.В. Сталін і вище керівництво СРСР визначали, керуючись переважно уявленнями про стратегію Червоної Армії у майбутній війні. Вважалося, що цю війну Радянський Союз якщо і буде вести мову, то лише на чужій території, а відтак, – у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Виходячи з цього, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями, радянське керівництво вважало недоцільним. Натомість, спеціальна комісія очолювана спочатку членом колегії НКІС Ф.А. Ротштейном, а згодом консультантом Ради Праці і Оборони РНК СРСР І.Я. Левенсоном, ще у вересні 1928 р., розпочала роботу над власним документом під назвою «Кодекс військового полону» [9]. Брати ж участь у міжнародному форумі в Женеві радянська сторона не збиралася.

15 травня 1929 р. керівник Народного комісаріату військових і морських справ К.С. Ворошилов отримав службову записку такого змісту: «Народний Комісаріат в Іноземних Справах вважає за необхідне поставити Вас до відома, що найвища інстанція не визнала за можливу участь СРСР у конференції по полоненим і пораненим, що скликається у червні цього року в Женеві» [10]. Водночас, за наказом із Москви, залишив Женеву і виконуючий обов'язки наркома в іноземних справах М.М. Литвинов. Таким чином, коли 27 липня 1929 р. керівники делегацій 47 країн підтвердили власними підписами дві нові міжнародні угоди, то підпису

радянського представника під жодною з них не було [11]. Робота конференції та її результати в Радянському Союзі були піддані обструкції і у пресі не висвітлювались. Виняток становлять хіба що окремі критичні статті у газеті «Правда», де досить неоднозначно і осудливо стверджувалося, що: «...всі угоди капіталістичних країн є не гарантією миру, а загрозою війни і підготовкою до неї...» [12].

Міжнародні кола тим часом зустріли дипломатичний демарш Кремля гострою критикою. Це змусило Й.В. Сталіна переглянути свою позицію. Було вирішено, що СРСР все ж приєднається до Женевської конвенції 1929 р. «Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях». Стосовно ж конвенції про військовополонених, то проти її ратифікації висловлювалися усі зацікавлені проблемою урядові відомства. Згадувана ж вище комісія з підготовки «Кодексу військового полону» продовжувала працювати. За пропозицією К.Є.Ворошилова до тексту проекту цього документа було внесено положення про те, що військовополоненими слід вважати не лише солдатів та офіцерів ворожих армій, а й «осіб, які належать до населення незайнятої військами РСЧА території ворога та піднялися для збройної боротьби проти РСЧА при її наближенні». Це формулювання докорінно суперечило нормам міжнародного права і відверто переслідувало інтереси наступальної війни, що її збирався вести Радянський Союз. Цілям цієї самої доктрини відповідало і положення про те, що наркомун військових і морських справ дозволялося запроваджувати на чужій території «режим військового полону» навіть «без формального стану війни» з цією країною [27]. Керівні органи радянського Червоного Хреста у питанні про приєднання до Женевської конвенції прямували цілковито у фарватері офіційної лінії уряду. Ще 21 листопада 1929 р. Виконком Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР сформулював негативний висновок щодо цього, мотивуючи своє рішення тим, що конвенція «відмовляється від будь-якого виду репресалій стосовно військовополонених», а також забезпечує полоненим офіцерам привілейоване становище [13].

Зрештою, 8 лютого 1930 р. колегія НКІС ухвалила визнати конвенцію «Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях», оскільки її основні положення не суперечать інтересам СРСР, а від підписання конвенції «Про військовополонених», через існування «суттєвих застережень з боку Наркомвійськмору», відмовитись [29]. 12 травня 1931 р. це рішення було підтверджене постановою ВЦВК СРСР, а 25 серпня 1931 р. про приєднання Радянського Союзу до конвенції «Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях» світова спільнота була поінформована спеціальною декларацією [14].

Із викладеного вище випливає, що кінець 20-х – початок 30-х років минулого століття виявився етапом інтенсивного формування міжнародно-правової бази військового полону. Ухвалені на конференції у Женеві (1929 р.) документи, без сумніву покращили існуючий рівень міжнародно-правового регулювання основних питань режиму військового полону. Ці якісні зміни полягали у розширенні та поглибленні нормативної бази для неухильного дотримання воюючими сторонами режиму утримання і трудового використання військовополонених, їх основних особистих прав, а також для діяльності міжнародних гуманітарних організацій з допомоги бранцям війни. Проте, для радянського керівництва питання військовополонених зокрема, і міжнародно-гуманітарна проблема військового полону загалом, із самого початку набули вагомого політичного та ідеологічного значення. За умов зміцнення військово-політичного становища Радянського Союзу з другої половини 20-х років до початку Другої світової війни, відбувається суттєвим зменшення уваги Москви до проблеми військовополонених. Сталінське керівництво СРСР цілковито ігнорувало зусилля міжнародної спільноти, спрямовані на міжнародно-правове регулювання гуманітарних аспектів режиму військового полону. З кінця 20-х – початку 30-х років у питанні військовополонених радянський уряд виходив з позицій існуючої

військової доктрини, а тому не бажав зв'язувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями у цій сфері.

Література

1. Жданов Н. Международно-правовая проблема военного плена в условиях нового времени (Доклад, читанный 16 января 1928 г. на заседании секции международного права Общества деятелей советского права) //Международное право. – 1928. – № 2–3. – С. 31–49; Сабанин А.В. Вопросы военного плена в их основном освещении //Международная жизнь. – 1929. – № 12. – С.96–103.; Петров Е. Американские империалисты – злостные нарушители режима военного плена //Советское государство и право. – 1952. – № 12. – С. 48–61; Николаев О. Женевские конвенции 1949 г. о защите жертв войны. – М., 1955; Ромашкин П.С. Военные преступления империализма. – М., 1953; Полторак А.И., Савинский Л.И. Вооруженные конфликты и международное право. Основные проблемы. – М., 1976.
2. Коначов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. – Вологда, 1996. – 320 с.
3. Коровин Е.А. К пересмотру «Женевской Конвенции» //Советское право. – 1925. – № 3. – С. 52.
4. Там само. – С. 53–54.
5. Там само.
6. Коначов В.Б. Вказ. праця. – С. 19.
7. Сталин И.В. Сочинения. – М., 1947. – Т. 7. – С. 275–276.
8. Шапошников Б.М. Мозг армии. – В 3-х т. – М., 1927–1929; Триандафиллов В.К. Характер операций современных армий. – М., 1929.
9. Коначов В.Б. Вказ. праця. – С. 20.
10. **Convention between the United States of America and other powers, relating to prisoners of war. Signed at Geneva, July 27, 1929; ratification advised by the Senate, January 7, 1982; ratified by the President, January 16, 1982, ratification of the United States of America deposited with the Government of Switzerland, February 4, 1982; proclaimed, August 4, 1932.** [//http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/geneva02.htm](http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/geneva02.htm)
11. Правда. – 1929. – 1 серп.
12. Коначов В.Б. Вказ. праця. – С. 21.
13. Там само.
14. Там само.
15. Иванович К.Б. Существующие до сих пор правила...отменяются //Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 41.

Сімперович В. М.,

*аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

До історіографії становлення багатопартійності в Україні на рубежі 80 – 90-х років ХХ ст.

В статті розглядаються головні досягнення історичної науки в дослідженні історії становлення багатопартійності в Україні, наведені мало досліджені та не досліджені аспекти проблеми.

The present article reveals the results achieved by the historiographic science in the research of forming a multi-party system in Ukraine. The author of the article enlightens poorly studied and unknown aspects of the mentioned above problem.

Ключові слова: багатопартійність, національно-демократичний рух, історіографія, політичні партії.

На рубежі 80–90-х років ХХ ст. за умов загальної кризи радянської тоталітарної системи посилювався національно-демократичний рух за суверенітет і незалежність України, складовою частиною якого були й новоутворені політичні партії. Процеси, пов'язані із становленням багатопартійності, цілком природно, привернули увагу вітчизняних науковців, насамперед політологів та істориків, які за відносно короткий час створили доволі великий пласт літератури, яка ще не дістала належного історіографічного розгляду.

Найявні розвідки історіографічного характеру здебільшого лише в загальних рисах аналізували праці з цієї проблеми [1]. Загалом, ці праці містять бібліографічні описи, а не історіографічні огляди, а тому вони, природно, не можуть дати достатньо повної уяви про стан дослідженості історії становлення багатопартійності в Україні. Осібно від інших історіографічних праць, слід виділити дослідження І.Кизименко, яке в деяких аспектах перегукується з нашим, в основному за рахунок часткового використання тотожного джерельного комплексу [2]. Дослідниця поставила перед собою доволі широкі завдання: проаналізувати історіографію суспільно-політичних рухів України 90-х років ХХ ст., включаючи політичні партії, профспілковий рух, жіночі ініціативи, молодіжний рух. Головний аспект автор зробила на висвітленні питання, як в історичній науці відбилися основні аспекти діяльності суспільно-політичних організацій за роки незалежності. Віддаючи належне науковому доробку І. Кизименко, все ж слід зазначити, що він лише дотично стосується нашого дослідження.

У цій статті аналізується стан висвітлення в історіографії найважливіших аспектів становлення багатопартійності, зокрема, таких як шляхи формування політичних партій, особливості їх створення та внесок в утвердження незалежності України.

Одним з перших, хто почав займатися питаннями шляхів формування багатопартійності був московський дослідник «радянського зразка» А. Бутенко, який бачив реальну багатопартійність, а не декоративну, коли на політичній арені – у боротьбі за радянську владу – конкурували не менше двох політичних партій. У формуванні радянської багатопартійності автор виділяв дві тенденції: розмежування в КПРС і створення в результаті цього двох-трьох нових, авторитетних партій; зростання впливу масової бази існуючих тоді невеликих партій, а також перетворення народних фронтів на реальних конкурентів КПРС [3].

Деякі дослідники вважають, що джерелом формування політичних партій був Народний рух України, діяльність якого стимулювала створення багатопартійної системи і який взяв на себе роль праматері багатьох політичних утворень [4]. На думку І. Калмакана і О. Бриндака, сучасний політичний спектр бере свій початок з доперестройкових часів, коли було створено Українську Гельсінську групу, а вже пізніше – Український культурологічний клуб, а потім – НРУ [5].

Частина партієзнавців вважає, що початком багатопартійності слід вважати 1990 р., коли в Україні безпосередньо виникло безліч політичних партій [6].

Як зазначає А. Пахарев, один з авторів монографії «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку», джерелом багатопартійності стали дві тенденції громадсько-політичного розвитку радянського суспільства другої половини 80-х років минулого століття. Перша тенденція виявилася в тому, що у середині КПРС виникли політичні сили, які прагнули докорінної перебудови й реформування суспільства та його інституцій на основі широкої демократизації. Ці політичні утворення спершу пройшли шлях ідейно-політичної консолідації у рамках комуністичної партії на основі власних платформ, а вже потім – остаточне відокремлення від КПРС і створення самостійних політичних партій. Друга тенденція полягала у тому, що інші політичні партії формувались з колишніх підпільних і напівпідпільних опозиційних сил, які за умов демократизації суспільства та поширення гласності отримали реальну можливість не тільки легалізуватися, а й оформитися в політичні організації та об'єднання. На думку дослідника, сучасна багатопартійність в Україні фактично почала складатися з кінця 50-х років ХХ ст., коли було засновано нелегальну організацію «УРСС» [7]. Подібної думки щодо джерел формування вітчизняної багатопартійності дотримується і М. Примуш [8]. Натомість Л. Бернштейн, витоки багатопартійності відносить до кінця 80-х років ХХ ст. По-перше, у цей період виникла опозиція в складі КПУ («Демплатформа України»), учасники якої у першій половині 90-х років ініціювали створення окремих політичних партій (ПДВУ та ін.). По-друге, у вказані роки утворився НРУ, на базі якого в подальшому сформувалися ряд політичних партій (ДемПУ, УРП та ін.). По-третє, наприкінці 80-х років почали діяти громадські організації, які теж ініціювали створення політичних партій (Гельсінська спілка, «Зелений світ» та ін.) [9].

Торкаючись формування української багатопартійності, О.Гарань зазначив, що виникнення нових політичних об'єднань, зумовлювалося динамікою внутрішніх чинників, таких як намагання громадськості прискорити процеси «перебудови», які гальмувалися республіканським керівництвом, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи і «духовного Чорнобиля», політики «русифікації» [10].

У цілому, історіографічний огляд основних надбань вітчизняних дослідників щодо висвітлення витоків та джерел української багатопартійності свідчить про те, що це питання дістало досить широке відображення. Науковці по-різному трактують організаційні витоки політичних партій. Принаймні можна виокремити три найбільш характерних підходи до витоків партійних формувань. По-перше, ряд дослідників вважає, що відлік сучасної багатопартійності слід вести з кінця 50-х років ХХ ст., коли була створена підпільна група під назвою «УРСС» на чолі з Л.Лук'яненком. Друга частина науковців переконана, що сучасна багатопартійність розпочинається із 70-х років минулого століття, коли на хвилі піднесення дисидентсько-правозахисного руху утворюється УГГ, яка і знаменувала собою початок формування політичних партій. І, зрештою, третя частина дослідників вважає, що точкою відліку сучасної багатопартійності є рубіж 80 – 90-х років ХХ ст.

Слід зазначити, що питання зародження і становлення політичних партій відразу ж привернуло пильну увагу вітчизняних дослідників. Перші праці, переважно у формі довідників та збірників матеріалів, але з докладними коментарями, з'явилися в Україні ще за умов існування Радянського Союзу [11]. Ці дослідження фактично заклали підвалини історіографії проблеми і стали відправним матеріалом для майбутніх досліджень. Ряд ґрунтовніших праць з історії формування багатопартійності було створено вже на початку 90-х років минулого століття, за умов незалежності. Вони відрізнялися від попередніх ширшою джерельною базою й істотнішими висновками [12]. Не припинялося дослідження і у наступні роки, свідченням чого є, наприклад, створення ряду узагальнюючих праць з історії політичних партій України, чільне місце в яких відводиться саме аналізу формування багатопартійності на рубежі 80–90-х років ХХ ст. [13]. Паралельно із створенням монографій та узагальнюючих праць, в Україні виходили і статті у

наукових збірниках і журналах, матеріали різноманітних конференцій, присвячених проблемі, тощо. Лише за 1991–2000 рр., за підрахунками О.Корнієнка, з питань історії та теорії політичних партій і рухів в Україні, опубліковано понад 150 монографій, 207 брошур, до 6 тис. статей у журналах і збірках наукових праць [14].

Першою, формально задекларованою політичною партією дослідники вважають Українську національну партію, засновану у жовтні 1989 р. у Львові. Першим із вітчизняних дослідників, хто в цілому присвятив працю цій політичній партії, можна вважати В. Михайліва [15]. Політичної діяльності УНП частково торкнувся і В.Литвин, акцентуючи увагу на ініціативі партії щодо символічного відновлення громадянства УНР [16]. Ці самі питання аналізував і Р. Малиновський [17]. На жаль, решта дослідників у кращому випадку лише вказують на факт створення УНП, її радикальність, малочисельність тощо. Трапляються й праці, в яких стверджується, що Установчий з'їзд УНП відбувся 3 жовтня 1989 р. [18]. У цілому ж, на нашу думку, історія цієї партії потребує ґрунтовнішого вивчення.

Більшість політичних партій, які утворювалися за умов розгортання національно-демократичного руху за суверенітет і незалежність України, заявили про своє існування в 1990 р. Так, уже у квітні про своє створення задекларували три партійні утворення: Українська християнсько-демократична партія, Всеукраїнське об'єднання «Державна самостійність України», Українська республіканська партія.

Історіографічний аналіз літератури засвідчив наявність лише двох праць, спеціально присвячених історії створення УХДП і ДСУ. Це праці В.Литвина [19] і В. Михайліва [20]. Цілком зрозуміло, що двох праць з історії цих політичних організацій недостатньо, адже вони не могли охопити всі аспекти діяльності. Решта ж дослідників, які займалися питаннями становлення багатопартійності, у цілому обмежувалися лише констатацією факту створення та діяльності УХДП та ДСУ в руслі право-радикального спрямування [21].

Набагато краще досліджена історія Української республіканської партії, Установчий з'їзд якої відбувся 29–30 квітня 1990 р. Історіографія УРП представлена доволі широким пластом літератури. Це і наукові статті у журналах [22], праці лідерів партії, в яких аналізується також й історія організації [23], довідкові матеріали [24], праці про лідерів УРП [25], етюди в узагальнюючих монографіях з історії багатопартійності [26], кандидатські дисертації [27].

Весною 1990 р. на політичну арену України вийшли і соціал-демократи, щоправда, через ідеологічні розбіжності, не єдиною силою, а у вигляді двох партій – СДПУ та ОСДПУ. Традиційною рисою, яка склалася в історичній науці у 90-х роках ХХ ст. є спільне висвітлення історії цих політичних партій. Серед перших, хто розпочав досліджувати цю проблему, слід назвати В.Литвина [28], пізніше розробку продовжили – О. Бойко, М. Білецький та М. Погрибинський, І. Різак, Ф. Русич та ін. [29]. Логічним підсумком дослідження історії соціал-демократичного руху в Україні була поява перших кандидатських дисертацій з теми [30]. Віддаючи належне доробку цих дослідників у вивченні теми, все ж слід зазначити, що основний акцент вони зробили лише на висвітленні історії соціал-демократів у період незалежності України.

У червні 1990 р. провела свій Установчий з'їзд Українська селянсько-демократична партія. На жаль, перипетії створення та діяльності цієї партії майже не привернули увагу вітчизняних дослідників. У більшості проаналізованих нами публікацій знаходимо лише довідкові відомості: коли створена, хто лідер, яка чисельність тощо [31]. Виняток становить хіба що стаття В.Литвина [32] та публікації С. Плачинди [33], які проливають дещо більше світла на формування вказаної партійної структури.

У вересні 1990 р. утворилися ще три політичні партії – Ліберальна партія України, Народна партія України та Партія зелених України. Найбільший вклад у розробку історії цих партій здійснили В. Литвин, О. Бойко та В. Меншун [34]. Загалом, можна сказати, що діяльність цих партій досліджена доволі в загальних рисах. Дещо краща ситуація склалася з дослідженням історії ПЗУ, яку окрім В.Литвина, опрацював О. Стегній [35], а дещо пізніше – С. Рахманін [36].

У грудні того самого року на політичному олімпі України з'явилося ще дві партії – Партія демократичного відродження України і Демократична партія України, які поряд із УРП почали відігравати помітну роль у житті українського суспільства. На жаль, процес зародження і діяльності цих політичних партій в історіографії висвітлений частково. Установчий з'їзд ПДВУ відбувся 1–2 грудня 1990 р. у Києві, але, як зазначають всі дослідники, процес конституювання партії розпочався ще на початку 1990 р., коли було створено Демплатформу в КПУ. Наукове вивчення історії ПДВУ розпочав В. Литвин на сторінках журналу «Політика і час», у рубриці «Реалії політичного плюралізму» [37]. Досить детально висвітлив історію ПДВУ від зародження ідеї «Демплатформи в КПУ» і до Другого з'їзду О. Гарань, висновки якого у цілому збігаються із висновками В. Литвина [38]. Тривалий відтинок часу зайняв і період створення ДемПУ, Установчий з'їзд якої відбувся в Києві 15–16 грудня 1990 р. Стан дослідження інституювання цієї партійної організації, порівняно наприклад, із ПДВУ, є більш істотним. Зокрема, з цієї проблеми видано кілька збірників документів та матеріалів [39], опубліковано ряд наукових розвідок, в яких порушуються різноманітні аспекти діяльності Демократичної партії України [40]. Хоча у цілому історіографічний аналіз літератури свідчить, що багато аспектів діяльності ДемПУ залишаються поки що поза увагою дослідників.

Крім вище згаданих більш впливових політичних партій, у 1990–1991 рр., в Україні були створені і такі партійні структури як Всесвітня національно-радикальна партія, Конституційно-демократична партія України, Партія народних формалістів, Українська партія жінок та ін. На жаль, окрім, у кращому випадку, згадки про їх створення, у вітчизняній історіографії відсутні праці, які б висвітлювали діяльність котроїсь з цих партій.

У період суверенізації та унезалежнення України, в республіці діяв і ряд всесоюзних партій, таких, наприклад як Всесоюзна комуністична партія більшовиків тощо. Їх діяльність не знайшла відображення у вітчизняній історичній науці, хоча, на нашу думку, дослідження впливу цих організацій на розгортання національно-демократичного руху за відродження незалежної України варте уваги.

Таким чином, можна стверджувати, що в українській історіографії створено значний пласт літератури, яка висвітлює різноманітні аспекти формування вітчизняної багатопартійності. Разом з тим, слід відзначити, що більшість праць висвітлюють історію створення політичних партій. Досліджень, які б висвітлювали історію окремих партійних формувань, дуже мало. Найбільший внесок у розробку проблеми внесли такі дослідники як К. Богомаз, О. Гарань, В. Литвин, А. Слюсаренко, М. Томенко та ін. Водночас, поза увагою дослідників залишилися аспекти проблем, які вимагають подальшого опрацювання.

Політичні партії, які утворилися в Україні в 1990–1991 рр., відіграли важливу роль у демократизації суспільства, в політичній структуризації Верховної Ради республіки, в активізації національного руху і як, наслідок, у здобутті Україною незалежності. На жаль, слід констатувати, що досі у вітчизняній історіографії не створено жодної праці, яка б комплексно висвітлювала роль політичних партій у відновленні незалежності України, оцінювала б масштаби їх внеску у цей процес. Дослідники, які висвітлювали ті або інші аспекти національно-демократичного руху за суверенізацію і незалежність України частково торкалися цієї теми. Разом з тим історіографічний аналіз наявної літератури дозволяє виокремити певний доробок вітчизняних дослідників щодо внеску партійних структур у відновлення незалежності України.

Фактично всі дослідники, аналізуючи діяльність партій у період виборювання суверенітету, зазначають, що поява нових політичних партій певною мірою радикалізувала боротьбу з консервативними силами, значно розширила масштаби легальної опозиції, що у свою чергу, створювало передумови для завоювання суверенітету, а відтак, і незалежності України. Поряд з цим, дослідники відзначають, що більшість створених партійних структур народжувалися як альтернатива компартії, взявши головною метою усунення її з політичної арени і подолання тоталітарного політичного устрою. Це призвело до того, відзначає більшість дослідників, що після

заборони КПУ, партії лишилися своїх цілей і мотивів політичної боротьби, що призвело до пошуку ними нових орієнтирів.

Як уже відзначалося, період 1990–1991 рр. був насичений резонансними подіями, які визначили майбутнє України. Маємо на увазі створення у Верховній Раді опозиційної до комуністичної більшості Народної Ради, зростання політичної активності українського населення, яка проявлялась у проведенні різноманітних мітингів, маніфестацій тощо, проголошення Декларації про державний суверенітет України, зрештою спробу державного перевороту в серпні 1991 р., і, як наслідок, проголошення незалежності і заборону комуністичної партії України. У цих процесах є певна роль і політичних партій, які постали як опозиція тоталітарному радянському режимові. На жаль, дослідники чомусь мало акцентують увагу на цих аспектах. Звичайно, певні кроки у дослідженні проблеми спостерігаються, окремі розрізнені факти історіографічно засвоюються, але ця робота ще далека до завершення.

На цьому тлі суттєвим здобутком вітчизняної історіографії є дослідження при-партійного молодіжного руху, який активно включився в національно-демократичну боротьбу за суверенізацію і незалежність України. Цей аспект досліджували В. Головенько, О. Корнієвський, В. Литвин, М. Пашков та ін. [41], які окреслили основні вектори діяльності молодіжних припартійних організацій.

У цілому, підсумовуючи стан дослідження внеску політичних партій України у відновленні її незалежності, доводиться констатувати, що ця проблема ще не дістала всебічного, комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії і потребує подальшого вивчення.

Отже, вивчені нами історіографічні джерела дозволяють дійти висновку, що вітчизняна історична наука зробила значний крок вперед у вивченні найважливіших проблем становлення багатопартійності, ролі політичних партій у відстоюванні суверенітету та незалежності України. У той самий час виявлені і вузькі місця. Вказана проблематика вивчалась досить нерівномірно. Найбільш повно досліджено теоретико-концептуальні аспекти зародження політичних партій України, натомість значно менше уваги приділено власне історичним аспектам становлення багатопартійності. Дослідження ж внеску політичних партій у здобуття незалежності України можна розглядати як початковий етап.

Література

1. Див., напр.: Астахова К.В. Становлення багатопартійності в Україні: до історіографії питання //Політологічний вісник. – 1993. – Ч. 3. – С. 3–8; Глушкова Л.В. Соціал-демократичний рух в Україні в 90-х рр. XX ст.: історіографія проблеми //Грані. – 2002. – №1. – С. 83–90; Корнієнко В.В. Висвітлення проблем формування нової політичної системи в сучасній Україні в історичних дослідженнях //Вісник Української Академії історичних наук. – 2001. – № 1. – С. 5–10.
2. Кизименко І.О. Суспільно-політичні рухи в Україні (90-ті рр. XX ст.): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – 16 с.
3. Бутенко А.П. Советская многопартийность: проблема формирования. – М., 1991. – С. 41–50.
4. Див., напр.: Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич, 1992. – С. 17; Історія України: національно-державне відродження України на сучасному етапі /Укл. М. Поночовний. – К., 1993. – С. 24; Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України: Довідник. – К., 1990. – С. 3.
5. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. – Одеса, 1997. – С. 98–111.
6. Див., напр.: Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С. 358; Пашков М., Тупчієнко Л. Купуйте, панове, партії //Віче. – 1992. – №7. – С. 73–84; Риси́ч Й.Л. Демократія в Україні до і після 1985р.: Історико-політологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук. – К., 1996. – С. 29.

7. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку /Редкол.: Ф.Рудич (гол.) та ін. – К., 1998. – С. 144–146.
8. Примуш М.В. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк, 2000. – С. 236–237.
9. Беренштейн Л.Ю. Проблеми періодизації розбудови громадського суспільства в Україні // Актуальні проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного життя сучасної України / Л.Ю.Беренштейн та ін. – К., 1999. – С. 16.
10. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні в 1989–1991 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1996. – С. 15.
11. Новые общественно-политические организации, партии и движения на Украине //Известия ЦК КПСС. – 1991. – №2. – С. 61–68; Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України: Довідник. – К., 1990. – 48 с.; Сучасні політичні партії і рухи на Україні: інформаційно-довідкові матеріали. – К., 1991. – 320 с.; Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій /Передмова О. Гарань. – К., 1991. – 192 с.
12. Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.) – К., 1992. – 142 с.; Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – 108 с.; Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992. – 48 с.; його ж. Убити дракона: 3 історії Руху та нових політичних партій України. – К., 1993. – 197 с.
13. Кормич Л.І., Шелест Д.С., Бабій С.І. Формування партійної системи сучасної України. – Одеса, 2000. – 192 с.; Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи України в ХХ ст.: Дослідження. – Одеса, 1997. – 192 с.; Шевченко В.Ф., Павленко М.І., Потапов Г.Г. Історія українських політичних партій: Навч. посіб. – К., 1999. – 116 с.
14. Корнієнко В.В. Проблеми розбудови громадського суспільства в Україні у працях політичних діячів та історичних дослідженнях //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2001. – С. 58.
15. Михайлів В. Українська національна партія //Політика і час. – 1992. – №2. – С. 64–68.
16. Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.) – К., 2001. – С. 30.
17. Малиновський Р. Становлення багатопартійності в Україні у 80-ті – 90-ті роки ХХ ст. //Десятиріччя незалежності України: історія й сьогодення очима студентів: Всеукр. наук. конф. студ. – К., 2002. – С. 11.
18. Джос Ф.Х. Політична палітра сучасної України. – К., Вінниця, 1993. – С. 125.
19. Литвин В. Українська християнсько-демократична партія //Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 62–65.
20. Михайлів В. Політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ) //Політика і час. – 1992. – №3. – С. 72–75.
21. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України: Довід. – К., 1990. – С. 40–41; Соціально-економічні концепції програм та економічні розділи передвиборчих платформ партій та громадських об'єднань України: Аналіт. матер. / В.Костюк та ін. – К., 1994. – С. 7.
22. Литвин В. Українська республіканська партія (УРП) //Політика і час. – 1991. – №7. – С. 74–78; а також частково у його ж статті: Нові орієнтири нових партій //Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 47–55.
23. Лук'яненко Л. Маємо піднятися в рівень з владою. УРП на сучасному етапі (спроба попереднього аналізу) //Київ. – 1992. – №2. – С. 100–108; його ж. Незнищенність. – К., 2003. – 93 с.
24. Короткі біографії членів Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод //Українська Гельсінська Група: До 20-ліття створення /В. Кіпіані та ін. – К., 1996. – С. 11–28; УРП: Довідник: 60 біографій: інформація станом на 25 травня 1996 р. /Укл.: Д. Кублицький та ін. – К., 1996. – 276 с.

25. Батенко Т.О. Опозиційна особистість: др. пол. ХХ ст.: Політичний портрет Б. Гориня. – Львів, 1997. – 350 с.; Мусієнко О. Український «овод» Левко Лук'яненко //Рідна школа. – 1998. – №9. – С. 31–50; Овсієнко В. Богдан Горинь. Біографічна довідка //Богдан Горинь: Бібліографічний довідник /Укл. Г. Левицькі. – К., 2001. – С. 9–13.
26. Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових політичних партій України. – К., 1993. – 197 с.; Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст.: Дослідження. – Одеса, 1997. – 192 с.; Кафарський В.І. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – 832 с.
27. Слободян О.Т. Створення і діяльність Української Республіканської партії: 1990 – червень 1996 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 18 с.
28. Литвин В. Сучасні політичні партії та об'єднання на Україні //Політика і час. – 1991. – №4. – С. 58–62; його ж. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та їхніх лідерів //Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 62–101.
29. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К., 2002. – 306 с.; Білецький М., Погребинський М. Політичні партії у взаємодії зі структурами влади//Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / Редкол.: О.Гарань. – К., 1997. – С. 30–65; Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз) /Авт. кол.: Ф.М.Рудич та ін. – К., 1995. – 368 с.; Різак І. М. В ім'я свободи, справедливості України: соціал-демократичний рух на Закарпатті: минуле, сьогодення, перспективи. – Ужгород, 2002. – 140 с.
30. Глушкова Л.В. Соціал-демократичні партії України напр. ХХ – поч. ХХІ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 18 с.; Назарчук О.М. Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – 16 с.
31. Камінський А. Організовані політичні структури в Україні //Сучасність. – 1992. – №11. – С. 61–64; Мінгазутдінов А.Ф. Питання державного будівництва в програмних новоутворених політичних партій України //Українська державність: історія і сучасність /Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К., 1993. – С. 363–365.
32. Литвин В. Українська селянсько-демократична партія //Політика і час. – 1991. – №6. – С. 57–61.
33. Плачинда С. Буде село – буде Україна //Розбудова держави. – 1992. – №7. – С. 5–8; його ж. Голі й босі – будемо нашу Україну //Київ. – 1992. – №8. – С. 3–9.
34. Литвин В. Ліберальна партія України (ЛПУ) //Політика і час. – 1991. – № 16. – С. 62–64; Його ж. Народна партія України //Там само. – 1991. – №10. – С. 66–69; Його ж. Асоціація «Зелений світ» і Партія зелених України //Там само. – 1991. – №9. – С. 53–57; Бойко О.В. Партія ділових людей і творчої інтелігенції //Трибуна. – 1993. – №11–12. – С. 6–9; Меншун В. Становлення лідера (штрихи до портрета крупного бізнесмена, політика, вченого, Президента ЛПУ І.Р.Маркулова) //Трибуна. – 1993. – №11–12. – С. 4–7.
35. Стегній О.Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. – К., 2001. – С. 3.
36. Рахманін С. Партія зелених //Зеркало недели. – 2002. – 9 февр. – С. 3.
37. Литвин В. Партія демократичного відродження України //Політика і час. – 1991. – №1. – С. 84–86.
38. Гарань О.В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С. 152–154, 180–181.
39. Ідейні засади ДемПУ: 3 матеріалів Установчого з'їзду /О.М. Війтик (ред.). – К., 1990. – 32 с.; Статут і програма ДемПУ. – Світловодськ, 1993. – 38 с.
40. Беренштейн Л. Особливості формування та перспективи розвитку багатопартійності в Україні //Вісник Української Академії історичних наук. – 2001. – №1. – С. 11–22; Гарань О.В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – 197 с.; Гончарук Т.Г., Лобан С.А.

- Створення одеської обласної організації ДемПУ та її стосунки з НРУ та іншими громадськими організаціями 1990-1993 рр. //НРУ: місце в історії та політиці: Мат. IV Всеукр. наук. конф. – Одеса, 2000. – С. 37–41; Литвин В. Демократична партія України //Політика і час. – 1991. – №2. – С. 56–58.
41. Див., напр.: Головенько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994. – 112 с.; Литвин В. Молодіжні громадсько-політичні організації //Політика і час. – 1991. – №3. – С. 53–58; Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України /Укл.: В.А. Головенько, М.Ю. Пашков та ін. – К., 1991. – 143 с.

Стрілець В. В.,

*докт. істор. наук, доцент кафедри політекономії
Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

*Радянська історіографія історії української
радикально-демократичної партії
(середина 30-х – кінець 80-х років ХХ ст.)*

В статтю аналізується советская историография истории Украинской радикально-демократической партии (УРДП), которая на протяжении 1905 – 1908 гг. действовала под названием «Украинская демократическо-радикальная партия», в 1908 г. трансформировалась в политическую организацию бывших радикал-демократов «Товарищество украинских поступовцев», на протяжении 1917–1923 гг. действовала под названием «Украинская партия социалистов-федералистов», а с 1923 по 1939 г. – под названием «УРДП».

The given article is devoted to the history of the Ukrainian Radical-Democratic Party (URDP) which originally acted as the Ukrainian Democratic-Radical Party (UDRP) during 1905 – 1908, then transformed into the political organization of former Radical Democrats “Ukrainian Progressists’ Society” in 1908, acted under the name “The Ukrainian Socialist and Federalist Party” during 1917 – 1923 and – under the name URDP from 1932 to 1939. A special attention is paid to the subject study in historical sources of the soviet period.

Ключові слова: радикально-демократична партія, національно-визвольний рух, ліберально-буржуазна організація, радикал-демократи, російські кадети.

Здобутки радянської історичної науки у вивченні історії Української радикально-демократичної партії (УРДП), що в період 1905 до 1908 р. діяла під назвою «Українська демократично-радикальна партія (УДРП)», у 1908 р. трансформувалася на політичну організацію колишніх членів УДРП під назвою «Товариство українських поступовців (ТУП)», у період з 1917 до 1923 р. діяла під назвою «Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ)», а протягом 1923 – 1939 рр. – під назвою «УРДП», потребують відповідних історіографічних досліджень, що сприятиме об'єктивному аналізу ролі цієї партії в українському національно-визвольному русі перших десятиліть ХХ ст.

Вказана проблема знайшла часткове відображення у працях С. Чмир, В. Колесника та Л. Могильного, оскільки ці дослідники аналізували історіографію лише першого етапу історії УРДП [1].

Починаючи з середини 30-х і до кінця 80-х років істотних напрацювань з історії УДРП в радянській історіографії не спостерігається, що було пов'язане із загальним обумовленим ідеологічними пріоритетами істотним послабленням уваги до вивчення історії українських політичних сил. Навіть у найбільш ґрунтовних працях з цієї проблематики різним періодам УРДП присвячувалося максимум кілька сторінок. Загалом УДП, УРП, УДРП, ТУП, УПСФ трактувалися як політичні партії української буржуазії і поміщицтва і уподібнювалися російській Конституційно-демократичній партії [2]. Все ж радянська історична наука цього періоду мала певний доробок із зазначеної проблематики.

Так, автори академічного видання «Історія Української РСР» (1953 р.) звернули увагу на спадкоємність «національної політики» громад 60–90-х років XIX ст. і буржуазної УДРП та її попередників [3]. Тотожний підхід до цього питання спостерігаємо і у Ф. Лося [4].

У 1955 р. Л.Іванов у загальних рисах змалював позицію УДРП та її попередників у період революції 1905–1907 рр. і визнав, що Українська громада у II Державній Думі у підходах до вирішення аграрного питання керувалася програмою УДРП [5].

В академічних виданнях з історії Української РСР, що вийшли друком у 1956 р. (головний редактор О.Касименко) та 1957 р. (головний редактор М. Супруненко) поява 1917 р. УПСФ пояснювалася як результат перейменування з маскувальною метою ТУП. Однак, якщо у першому виданні вказувалося на керівну роль УПСФ у Центральній Раді [6], то у другому – лише на впливовість цієї партії в українських «національних колах» [7].

Остання точка зору була відтворена і в академічному виданні «Історія Української РСР» (1967 р.) [8]. У цьому самому виданні зауважувалося, що після революції 1905–1907 рр. українські націонал-ліберали «для обдурювання народу» стали називати себе «українськими прогресистами» [9], чим нечітко (оскільки УДРП не згадувалася), але все ж визнавалося організаційна неперервність розвитку цього напрямку українських політичних сил.

Про появу УПСФ як результат перейменування ТУП з метою здобуття авторитету серед народних мас ішлося й у тритомному виданні «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.» (1967 р.) [10].

Автори праці «Перемога Радянської влади на Україні» (1967 р.) не згадували УДРП, але визнали, що найбільш впливовою течією в українському національному русі до 1917 р. були українські «націонал-ліберали», які за своєю політичною програмою наближалися до російських кадетів. Разом з тим стверджувалося, що у 1908 р. не лише українські «націонал-ліберали», а й усі українські «буржуазні націоналісти» зорганізували ТУП [11]. Отже, згідно з такою схемою, ТУП не був організацією суто націонал-ліберальною, а існував як широке міжпартійне об'єднання. Водночас у книзі, всупереч наведеним вище положенням, вказувалося, що після Лютневої революції 1917 р. відновилися старі українські політичні партії, серед яких був і ТУП, згодом перейменований на УПСФ [12].

Натомість у «Радянській енциклопедії історії України» ТУП визначався як «буржуазно-націоналістична» партія, заснована 1908 р. (лідером якої помилково називався М. Грушевський), а у березні 1917 р. перейменована на СУАФ, згодом – на УПСФ [13]. Таке саме визначення ТУП зустрічаємо і в інших виданнях 70-х років [14].

Прикметно, що УДРП 1917 р. у радянській історіографії аж до 70-х років не фігурувала. Вперше її згадали І. Курас у 1971 р. та Ю. Терещенко у 1974 р. [15].

1970 р. П.Воробей одним абзацом торкнувся видавничої діяльності українських політичних сил початку XX ст. і фактично визначив самостійницьку і радикально демократичну пресу як буржуазно-ліберальну [16]. Ставлення представника УДРП у I Державній Думі П.Чижевського до вирішення аграрного питання досить детально висвітлили Т.Бурмістрова і В.Гусакова [17].

1978 р. І.Курас вперше в радянській історіографії після 20-х років торкнувся становлення ЗУО [18], але помилково стверджував, що УДП виокремилася із середовища РУП [19].

Академічне восьмитомне видання «Історія Української РСР», що вийшло друком у другій половині 70-х років теж досить стисло (кількома абзацами) змалювала історію УДП, УРП, УДРП, ТУП, УПСФ. УДП визначалося як буржуазно-ліберальна націоналістична партія, котра відрізнялася від російських кадетів лише своїм «буржуазним націоналізмом» та «більш крикливими виступами про існуючого ладу» [20]. Цілком правильно зауважувалося, що Українська громада у II Державній Думі керувалася програмою УДРП [21]. ТУП характеризувався як міжпартійний блок, заснований 1908 р. Разом з тим УПСФ визначалося як партія, створена у березні 1917 р. на базі ТУП, і яка до червня цього самого року називалася «СУАФ» [22].

У російськомовному десятитомному академічному виданні «История Украинской ССР» (початок 80-х років) у висвітлення вищезазначеної проблематики були внесені деякі поправки. Згідно з однією з них керівництво УДРП весною 1907 р. прийняло рішення про перейменування УДРП на Українську трудову партію, що не відповідає дійсності [23]. Також було уточнено, що основу ТУП – міжпартійного блоку – склали колишні члени УДРП, котра самоліквідувалася у 1908 р. Останнє уточнення додавало ясності у питанні, як на базі ТУП – міжпартійного блоку – утворилася лише УПСФ [24].

Вперше чітко УДРП, ТУП і УПСФ були визначені як етапи розвитку однієї партії в енциклопедії «Громадянська війна і військова інтервенція в СРСР» (1983 р.) і у колективній монографії «Непролетарські партії Росії: Урок історії» (1984 р.). Так, у енциклопедії зазначалося: УПСФ – партія, що була заснована 1905 р. під назвою «УРДП», з 1908 р. – «ТУП», з березня 1917 р. – «СУАФ», з червня 1917 р. – «УПСФ» [25]. А у колективній монографії вказувалося, що ліберально-буржуазна організація, якою був ТУП, у лютому 1917 р. повернулася до старої назви – «УРДП», а у червні цього самого року була перейменована на УПСФ [26].

Однак такий підхід до історії УДРП, ТУП, УПСФ не став загальноприйнятим в радянській історіографії. Так, у 1986 р. І. Курас стверджував, що ТУП об'єднував усі українські політичні партії [27], хоча у 1971 р. у згаданій праці І. Курас зауважив, що УПСФ виникла у 1905 р. під назвою «ТУП» [28]. А в енциклопедичному довідникові «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987 р.) УПСФ трактувалася як партія, заснована 1908 р. під назвою «ТУП» [29].

На думку Ф.Турченка, після Лютневої революції 1917 р. українську буржуазію не могли задовольнити ні ТУП, ні СУАФ, на який перший був перейменований наприкінці березня. Тому на початку квітня цього самого року відновила свою діяльність УДРП, яка об'єднувала більшість членів СУАФ [30]. З суто формальної точки зору така схема організаційної трансформації ТУП на УДРП видається досить вдалою, однак у неї не вписується факт існування СУАФ одночасно з УДРП і навіть із УПСФ.

Завершуючи огляд радянської історіографії УРДП, слід згадати працю В.Попика, в якій згадувалася участь «ліберально-буржуазної» УДРП у виборах до І Державної Думи [31].

Узагальнюючи радянську історіографію історії УРДП зазначеного періоду слід відзначити її обумовлену ідеологічними пріоритетами упередженість та заідеологізованість, що проявилася як у неналежній увазі до висвітлення проблеми, так і у тенденційному трактуванні політичної сутності та основних напрямів діяльності цієї партії. Разом з тим деякі аспекти діяльності УРДП на різних етапах її розвитку знайшли об'єктивне відображення в радянській історіографії. До її позитивних досягнень слід віднести й обґрунтування тези про безперервність організаційного та ідеологічного розвитку УРДП.

Література

1. Чмырь С.Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.): Дис... канд. ист. наук. – М., 1994. – С. 68; Колесник В., Могильний Л. Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини: історіографія //Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип.12. – С. 192 – 204; Могильний Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис... канд. ист. наук. – К., 2003. – 195 с.
2. Див., напр.: Історія України: Короткий курс. – К., 1941. – С. 199.
3. Історія Української РСР / Ред. кол.: О.К. Касименко (голов. ред.) та ін. – К., 1953. – Т. 1. – С. 590.
4. Лось Ф. Революція 1905 – 1907 років на Україні. – К.: Наукова думка, 1955. – С. 46.
5. Иванов Л. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине //Революция 1905 – 1907 гг. в национальных районах России. Сб. ст. / Под. ред. Л.М. Иванова (изд. 2-е, перер. и доп.). – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 61, 139.

6. Історія Української РСР: В 2-х т. /Ред. кол.: О.К. Касименко (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1956. – Т. 2. – С. 24.
7. Історія Української РСР: В 2-х т. /Ред. кол.: М.І. Супруненко (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1957. – Т. 2. – С. 16.
8. Історія Української РСР. В 2-х т. /Голов. ред. кол.: К.К. Дубина (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – С. 9.
9. Там само. – Т. 1. – С. 642.
10. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. В 3-х т. /Ред. кол.: А.Д. Скаба (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1967. – Т. 1. – С. 24.
11. Короливський С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. – М.: Наука, 1967. – С. 62–63.
12. Там само. – С. 133.
13. Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. – Київ, 1972. – Т. 4. – С. 280.
14. Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия /Под ред. Г.Н. Голикова, М.И. Кузнецова. – М.: Советская энциклопедия, 1977. – С. 615; Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1977. – С. 200.
15. Курас І. В.І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції. (березень – грудень 1917 р.) – К.: Вид-во Київського університету, 1971. – С. 43; Терещенко Ю. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: Наукова думка, 1974. – С.61.
16. Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония /Ред. колл.: Л.И. Иванов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1970. – С. 75.
17. Бурмистрова Т., Гусакова В. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России (1905 – 1917 гг.). – М.: Мысль, 1976. – С. 138.
18. Курас І. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 40.
19. Там само. – С. 54.
20. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. /Гол. ред. А.Г. Шевелєв. Україна в період імперіалізму (1900 – 1917). – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 4. – С. 70.
21. Там само. – С. 172.
22. Там само. – Т. 5. – Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – С. 34.
23. История Украинской ССР: В 10 т. /Гл. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. Украина в период империализма (начало XX в.). – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 5. – С. 173.
24. Там само. – С. 187.
25. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия /Гл. ред. С.С. Хромов: Ред. кол.: Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. – М.: Сов. энциклопедия., 1983. – С. 609.
26. Непролетарские партии России: Урок истории /Ред. кол.: К.В. Гусев и др.; Под общ. ред. И.И. Минца. – М.: Мысль, 1984. – С. 311.
27. Курас І. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К.: Політвидав України, 1986. – С. 54.
28. Курас І. В.І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України... – С. 43.
29. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Редкол.: І.Ф. Курас (відп. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 562.
30. Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев – Одесса: Вища школа, 1987. – С. 64.
31. Попик В. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / АН УССР. Ин-т. истории: Отв. ред. В.Г. Сарбей. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 30.

Чернега П. М.,

*канд. істор. наук, професор кафедри історії слов'ян і українознавства
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова*

Робітники України в організації та управлінні виробництвом за роки Другої світової війни

В статті об'єктивно освітається противоречивий характер участі робітників в організації і управлінні виробництвом в роки Другої світової війни.

The author of the article studies objectively the workers' participation in enterprises' management and organization during the Second World War, which was of a contradictive character.

Ключові слова: робітники, виробничі наради, огляди праці, продуктивність праці, організація праці, управління виробництвом.

Тема дослідження актуальна і має важливе наукове й суспільно-політичне значення. Її розробка зумовлена необхідністю переосмислення та об'єктивного висвітлення участі робітників у організації й управлінні виробничими процесами у воєнні роки.

Праця підготовлена відповідно до планової наукової теми «Вклад робітників України у зміцнення воєнно-промислового комплексу СРСР за роки Другої світової війни», що розробляється автором на кафедрі історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Метою дослідження є системний і комплексний аналіз, узагальнення і висновки щодо участі робітників України в організації і управлінні виробництвом спрямованої на зростання продуктивності праці і випуску воєнної продукції.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що автор, використавши нові архівні матеріали, дотримуючись сучасних концептуальних підходів здійснив спробу об'єктивно і всебічно висвітлити досить суперечливий характер участі робітників в організації та управлінні виробництвом за роки війни.

Радянська історіографія не приділяла належної уваги дослідженню цієї проблеми. У багатотомних історіях СРСР і УРСР, робітничого класу і його профспілок, спеціальних працях присвячених Другій світовій і Великій Вітчизняній війні вона висвітлюється поверхово і у загальних, далеких від істини характеристиках [1].

Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у працях І. Белоносова, А. Митрофанової, Г. Морехіної, Г. Куманьова, П.Чернеги та інших, але написані у роки диктату комуністичної ідеології вони мають ті самі вади і недоліки, що і названі вище дослідження [2].

За роки розбудови незалежної Української держави ця тема майже не досліджувалася. Колектив авторів «Нарисів історії професійних спілок України» (К., 2002) не приділив висвітленню ролі робітників і їх профспілок в організації та управлінні виробництвом за роки війни належної уваги [3].

З початком Другої світової війни влада масово використовує різноманітні дисциплінарні й примусові заходи, нещадно експлуатує ентузіазм робітників для створення потужного воєнно-промислового комплексу. Сталінський режим, насаджуючи позаекономічні, адміністративні, методи господарювання, вимагав від трудових колективів і їх профорганізацій зосередження основних зусиль на організації виробництва, і зміцненні трудової дисципліни. Головними засобами управління економікою були накази, директиви, розпорядження, а трудове законодавство набирало репресивно-кримінального характеру.

Центральні органи профспілок виступили активними помічниками влади у здійсненні такої політики. За ініціативи ВЦРПС, Президія Верховної Ради СРСР 26 червня 1940 р. видала Указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ». Рішення позбавило робітників завойованого права на семигодинний робочий день і збільшило його тривалість за місяць пересічно на 33 год. Самовільне залишення працівниками робочого місця каралося тюремним ув'язненням строком від двох до чотирьох місяців, а прогул без поважних причин – виправно-трудовами роботами, за місцем праці, на строк до 6 місяців з утриманням 25% заробітної плати. Під страхом судової відповідальності робітникам і службовцям заборонили перехід з одного підприємства на інше [4].

10 липня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про відповідальність за випуск недоброякісної або некомплектної продукції і за недотримання обов'язкових стандартів промисловими підприємствами» [5]. Випуск бракованої продукції прирівнювався до шкідництва і тягнув за собою кримінальну відповідальність.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р. влада, методом централізованої мобілізації, створила державну систему підготовки робітничих кадрів [6]. Мільйони юнаків і дівчат віком від 14 до 17 років цим указом позбавили права самостійно і вільно обирати спеціальність. За порушення трудової дисципліни і самовільне залишення навчання учні шкіл ФЗН і училищ карались тюремним ув'язненням [7].

Черговий етап мілітаризації виробництва визначив указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 жовтня 1940 р. «Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств та установ на інші» [8]. Примусовий перерозподіл робітничих кадрів і спеціалістів між галузями народного господарства, залежно від виробничих потреб, перетворив мільйони трудящих на беззахисну армію рабів. Документи і матеріали архівів свідчать, що не всі трудівники та їх профспілкові організації підтримали антиробітничу політику радянської влади і ВЦРПС. У постанові Сталінського обласного комітету КП(б)У зазначалося, що обкоми профспілок і низові профорганізації повільно, без особливого ентузіазму виконують указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. До осені зросла кількість невиходів робітників на роботу. Протягом червня – вересня правоохоронні органи області порушили 44 тис. кримінальних справ проти прогульників і тих хто самовільно залишив підприємства. Серед репресованих зростала кількість спеціалістів і кваліфікованих робітників. У 1935–1940 рр. сталінський режим забрав до своїх катівень близько 400 тис. українських громадян, мільйони людей покарали в адміністративному порядку і депортували у східні райони Росії і Казахстану [9].

Встановлення жорстких порядків на підприємствах, посилення репресій проти робітників і спеціалістів не дали бажаних наслідків. Низький рівень трудової, технологічної дисципліни й кваліфікації кадрів, значна їх плінність і випуск бракованої продукції стали справжнім лихом для народного господарства. Керівник індустрії СРСР Г.Орджонікідзе у своїх виступах не раз критикував директорів заводів за низьку якість продукції і за те, що робітники реально працюють не більше 5 год. замість 8 [10].

Жорстокі репресивні заходи щодо організації виробництва і праці сковували ініціативу трудівників, породжували безвідповідальне їх ставлення до виконання обов'язків і не могли зупинити велику плінність кадрів. Трудові колективи електротехнічної, нафтової, лісної, паперової, рибної промисловості, підприємств, що випускали паровози й вагони, а також будівельної індустрії не виконали план 1940 р., – зазначалося у резолюції XVIII конференції ВКП(б), яка відбулася у лютому 1941 р. Велика трудомісткість виробництва і собівартість продукції, низька якість останньої спричинили значні витрати сировини, матеріалів, палива, електроенергії. Великих збитків зазнавало народне господарство від випуску бракованої

продукції. На багатьох фабриках і заводах, рудниках, шахтах і залізницях прогули й самовільне залишення робочих місць становили реальну загрозу розширенню виробництва і зростанню продуктивності праці [11]. Конференція ВКП(б) закликала партійні, радянські, господарські органи і профспілки покінчити з штурмовщиною у роботі трудових колективів і досягти щоденного виконання кожним підприємством виробничої програми.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР ситуація на виробництві залишалася досить складною. Про погіршення стану організації праці свідчить інформація Прокуратури УРСР у ЦК Компартії України, в якій зазначалося, що прогули і самовільне залишення роботи на шахтах комбінату «Сталінвугілля» у квітні 1941 р. становили 3934 випадки, травні – 4438, червні – 5239, липні – 8343. На Сталінському металургійному заводі вони лише протягом липня зросли з 98 до 256. Прокуратура республіки дала настанову прокурорам і судам карати «злісних порушників трудової дисципліни і дезорганізаторів виробництва як контрреволюціонерів і саботажників» [12].

Застосування примусових позаекономічних методів організації виробництва і зміцнення трудової дисципліни посилювало відчуження і байдужість трудящих, гнітило їх трудову і творчу ініціативу, що була важливим фактором зростання продуктивності праці. Мілітаризація праці, жорстка централізація управління виробництвом, поділ багатьох наркоматів на дрібні господарські підрозділи призвели до великих матеріальних, фізичних і моральних втрат, що негативно відбилося на стані економіки.

У воєнний період сталінський режим посилює адміністративно-репресивні заходи для максимального використання трудових ресурсів. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час» від 26 червня 1941 р. збільшувалась тривалість робочого дня, були установлені обов'язкові понаднормові роботи тривалістю від 1 до 3 год. щоденно, відмінені чергові й додаткові відпустки. За умов мобілізації на фронт мільйонів кваліфікованих робітників ці заходи стали вирішальним фактором зростання виробництва оборонної продукції. За рахунок збільшення тривалості робочого часу в 1942 р. у промисловості вивільнили 1,5 млн. робітників, у 1944 р. – близько 2 млн., а за роки війни від 7 до 7,5 млн. [13].

На виконання указу Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення (чоловіків віком від 16 до 55 років, жінок – від 16 до 45) для роботи на виробництві, транспорті і будівництві, прийнятого 13 лютого 1942 р., державні, господарські органи і профспілки провели у містах певні організаційно-масові заходи, що сприяли виконанню цього рішення. У 1942 р. за безпосередньої участі профспілок у промисловість мобілізували близько 3 млн. робітників [14].

Найбільш поширеними й важливими формами участі робітників у організації і управлінні виробництвом були виробничі наради та громадські огляди організації праці, які проводили фабрично-заводські і місцеві комітети спільно з адміністрацією підприємств. На них обговорювали й вирішували проблеми розвитку й удосконалення виробничих процесів, трудової дисципліни, підготовки й закріплення кадрів тощо. Господарські органи і профспілки розгорнули цей напрям роботи найбільш ефективно на підприємствах тилу. У січні 1942 р. президія ЦК спілки робітників кам'яновугільної промисловості східних районів ухвалила постанову про проведення виробничих нарад і громадських оглядів організації праці, обладнання шахт, цехів і дільниць для виявлення резервів збільшення видобутку вугілля. За обґрунтованим поданням наркомату і галузевої профспілки, РНК СРСР у травні 1942 р. прийняла рішення про поділ комбінату «Уралвугілля» на три самостійних комбінати і один трест, що сприяло значному організаційному зміцненню виробничих структур, технологічної і трудової дисципліни. Щодобовий видобуток вугілля у Кізеловському басейні у другій половині 1943 р. збільшився на 34 % [15].

Громадські огляди праці на підприємствах залізничної промисловості у 1942 р. виявили нестачу бурильних машин і механізмів, екскаваторів, транспортних засобів, незадовільну

організацію виробництва на рудниках. Новаторський метод видобутку руди криворізького бурильника О.Семиволоса і його послідовників з України, не знайшов широкого застосування. Важка ручна праця, відсутність належної техніки безпеки і матеріально-побутових умов життя спричинили велику плінність робітничих кадрів. З 5670 гірників, які прийшли на виробництво протягом року, понад 4,5 тис. самовільно залишили роботу [16]. Колективи Бакальських рудників виконали план видобутку кінцевої руди лише на 77,8%, обпаленої руди – на 37,6 % і кварцу – на 39,4 % [17].

Нові методи організації праці, що упроваджували українські гірники на шахтах і рудниках поступово приносили бажані результати. У них вчилися і їх наслідували сотні місцевих робітників. Від 30 до 40 виробничих норм виконували за зміну бурильники С.Єременко і О.Семиволос. Їх земляк І.Завертайло протягом року виконав п'ять річних завдань. У 1943 р. він очолив екскаваторний участок на Високогорському руднику. Незадовго до закінчення війни, видатний майстер трагічно загинув у результаті аварії на виробництві [18]. Але високі й економічно необґрунтовані виробничі плани і норми не могли виконати багато підприємств і їх робітники. Якщо колектив Гороблагодатського рудоуправління виконав у 1941 р. план видобутку руди на 121,6 %, продуктивності праці на 126%, і пересічне виконання гірниками виробничих норм становило 143 %, то у 1944 р. ці показники були на рівні 93,2; 98,7 і 138 % [19].

Виробничі наради і громадські огляди праці адміністрації і завкомів металургійних підприємств східних районів СРСР спрямовувались на виявлення недоліків у організації і управлінні виробництвом, що гальмували зростання ефективності виплавки високоякісних металів для воєнної промисловості. Працівники, які не виконували норми і випускали браковану продукцію, становили на Ашинському металургійному заводі 23,4% загальної чисельності робітників, Белорецькому – 31,6 %, Магнітогорському комбінаті – 37,8% з 21,4 тис. Близько 4 тис. трудящих ММК щоденно не виходили на роботу. На підприємствах протягом року за самовільне залишення роботи притягнули до кримінальної відповідальності 4030 осіб, за прогули – 2833. Понад 28 % робітників металургійних заводів Уралу не виконували виробничі завдання [20].

Нестерпні умови важкої, переважно ручної праці, низька заробітна плата й незадовільне матеріально-побутове забезпечення на підприємствах промислового будівництва Уралу і Західного Сибіру стали основною причиною масових порушень трудової дисципліни і великої плінності кадрів. За даними профспілкового комітету будівництва Магнітогорського металургійного комбінату в четвертому кварталі 1942 р. було зареєстровано 3439 невиходів на роботу, а 2 722 робітники втекли з будови. З 25,8 тис. робітників, мобілізованих на реконструкцію підприємства, близько 12 тис. залишили його з різних причин. На початку 1943 р. число нових робітників на будівництві заводів і фабрик Уралу й Західного Сибіру становило пересічно від 35 до 50, а то й більше відсотків. На будовах Новосибірської області їх було 70–80 %, що вимагало від адміністрації і профспілкових організацій напруженої виробничо-масової роботи [21].

В організації праці і управлінні виробництвом певних успіхів досягли трудові колективи підприємств Харківського тресту «Південважбуд», що здійснювали реконструкцію Златоустівського металургійного заводу. Темпи будівництва у 1943 р. вирости в 5 разів порівняно з 1941 р., продуктивність праці – на 19,5 %, а собівартість продукції зменшилася на 9,2 % [22].

Вагомим результатом організації праці стало впровадження на танкових заводах швидкісних методів ремонту обладнання, створення поточних ліній виробництва, збільшення числа робітників, які обслуговували по кілька верстатів. Старший механік заводу ім. Комінтерна Є.Павленко виступив з ініціативою мобілізації внутрішніх ресурсів для зменшення строків ремонту обладнання. Колектив дільниці майстра Цветкова, наслідуючи приклад українського спеціаліста, у 10 разів скоротив тривалість ремонту верстатів та інших механізмів й агрегатів [23]. У 1942 р. на заводі поширився рух за обслуговування одним робітником кількох верстатів. Ковалі,

харків'янин А.Коваленко і уралець К.Постоногов, працюючи кожний на трьох верстатах, щоденно виконували виробничу норму на 400–500 %. Їх приклад наслідували Арцибашев, Ковальов, Коршунов, Лукін, Попов, Потапов та ін. На шести свердлильних верстатах працював слюсар Масюков. Раціонально розподіливши черговість виконання технологічних операцій, він до мінімуму зменшив простої і збільшив коефіцієнт корисної праці. Новатор замінив на дільниці 12 робітників. На обслуговування декількох верстатів і сумісництво перейшли понад 140 токарів, фрезерувальників і слюсарів. Завдяки наполегливій організаційній і виробничо-масовій роботі завкому і передових робітників протягом року на підприємстві створили 144 потічних ліній виробництва. На початку 1943 р. адміністрація і завком встановили для комінтернівців три вихідні дні щомісячно [24]. Протягом 1943 – першого кварталу 1944 р. у танковій і тракторній промисловості на обслуговування кількох верстатів перейшли 700 робітників, за сумісництвом працювали 1,2 тис. і понад 7,1 тис. вивільнили й перевели на нові дільниці [25].

Проблема ефективної організації праці робітників протягом війни залишалася однією з найгостріших. Бюро Свердловського обкому ВКП(б) 20 квітня 1942 р. розглянуло питання про стан трудової дисципліни на підприємствах області. У прийнятій постанові зазначалося, що облік виходу на роботу працівників воєнних заводів ведеться незадовільно. Подання в органи НКВС про притягнення порушників трудової дисципліни до кримінальної відповідальності оформлені з порушенням трудового законодавства. Близько 60 % засуджених воєнним трибуналом за дезертирство становила молодь віком від 15 до 20 років. Понад 78 % справ були розглянуті без участі звинувачених. У багатьох випадках робітників судили з порушенням чинного законодавства [26].

Незважаючи на репресивні заходи підприємства працювали не ритмічно, трудова і технічна дисципліна залишалися на низькому рівні. На Уральському машинобудівному заводі протягом жовтня–листопада 1942 р. близько 750 робітників здійснили прогули і 398 самовільно залишили підприємство. У цей самий час на 12 заводах Челябінська щоденно не виходили на роботу понад 13,3 тис. трудівників, а 13,8 тис. втекли з виробництва. Лише на Магнітогорському металургійному комбінаті й Челябінському тракторному заводі за дев'ять місяців самовільно залишили роботу 15 тис. робітників. На краще підприємство галузі — танковий завод ім. Комінтерна – протягом 1942. і чотирьох місяців 1943 р. мобілізували 21,9 тис. трудівників, а залишили його 13,2 тис. Близько 10 % робітників не виконували виробничі завдання. За даними ЦК спілки танкобудівників наприкінці 1943 р. 13,7 % робітників галузі не виконували виробничі норми [27].

Трудова повинність залишалася основною формою залучення працездатного населення до промислового виробництва. У 1943 р. у промисловість Челябінської області мобілізували 41,3 тис. працездатних людей [28].

Робітники машинобудівних галузей зосередили основні зусилля на упровадженні потічної системи виробництва, інших швидкісних методів праці, добових і погодинних графіків випуску продукції для фронту. Громадські огляди організації праці на заводі «Алтайсільмаш» у 1944 р. сприяли переведенню на господарчий розрахунок роботу дев'ять цехів, зменшенні собівартості озброєння на 9,5% і значному заощадженні матеріалів та електроенергії. Розвиток потічного виробництва, раціональний розподіл і використання на дільницях і у цехах заводів сільськогосподарського машинобудування близько 3,7 тис. робітників, сприяли заощадженню трудових ресурсів на суму 18,5 млн. крб. [29]. Запровадження потічної системи на заводах, що випускали авіаційні двигуни, дало можливість піднести продуктивність праці на 20–25 %, а на окремих підприємствах наркомату озброєння і боєприпасів на 40–100 % [30]. Раціональна організація праці на Дніпропетровській швейній фабриці в Андіжані Узбецької РСР сприяла

економії лише протягом 1943 р. 26,6 тис. кв. м тканин. А всі підприємства галузі у республіці заощадили 87 тис. кв. м різних тканин [31].

Проблеми організації праці і управління виробництвом надзвичайно гостро постали у процесі відбудови народного господарства України. Важка праця і незадовільні матеріально-побутові умови життя гірників Донбасу спричинили низьку трудову дисципліну й велику плинність робітничих кадрів. З жовтня 1943 до лютого 1944 р. на шахти Ворошиловградської області мобілізували 78,9 тис. трудящих замість 97,5 тис. за планом. Понад 18,6 тис. з них самовільно та з інших причин залишили підприємства. Органам внутрішніх справ вдалося повернути до червня у вугільну промисловість лише 1,6 тис. втікачів з Полтавської, Сумської і Чернігівської областей. На шахти Сталінської області у першому кварталі 1944 р. мобілізували 7,4 тис. робітників, а самовільно залишили роботу 6,7 тис. з них. Органи прокуратури Ворошиловградської і Сталінської областей лише протягом травня притягнули до кримінальної і адміністративної відповідальності 7447 трудівників. Воєнним трибуналом було засуджено 2922 особи [32].

Ситуація на підприємствах інших галузей народного господарства не була кращою. Протягом квітня – грудня з будівельних організацій Дніпровської ГЕС втекли 1086 робітників з 7 тис. працюючих. Близько 440 працівників постійно не виходили на роботу, або запізнювалися. За порушення трудової дисципліни кримінальні справи були заведені на 1524 будівельники. До тюремного ув'язнення засудили 583. Понад 820 робітників самовільно залишили тракторний, турбогенераторний і завод сільськогосподарського машинобудування у Харкові [33]. Застосування репресивних і виховних форм впливу без радикального поліпшення умов праці і матеріально-побутового забезпечення трудящих не могло значною мірою поліпшити дисципліну і стабілізувати ситуацію з плинністю кадрів.

У серпні і грудні 1944 р. ВЦРПС прийняла постанови про заходи щодо посилення боротьби з плинністю робітничих кадрів на підприємствах. Вищий профспілковий орган вимагав від фабрично-заводських і місцевих комітетів посилення контролю за нормуванням праці, ліквідувати неправильну, науково-технічно необґрунтовану тарифікацію, незаконні утримання заробітної плати, поліпшення матеріально-побутового забезпечення працівників [33]. Громадські огляди праці і перевірка штатного розпису колективів шахт Донбасу виявили резерви значного скорочення чисельності робітників наземних служб і переведення їх на підземні роботи. Лише по комбінату «Сталінвугілля» лави гірників вибою поповнили 5 тис. трудівників. На пропозицію ЦК спілки й керівництва наркомату, для удосконалення господарського і технічного керівництва відбудовою й експлуатацією шахт басейну, ДКО 13 квітня 1945 р. прийняв постанову про реорганізацію структури Головшхтбуду на Головшхт, відбудова Донбасу і поділ комбінатів «Ворошиловградвугілля» й «Сталінвугілля» на дві відповідні організації кожний. Видобуток вугілля у червні 1945 р. збільшився на 51% порівняно з минулим роком. Продуктивність праці одного гірника щодобово становила 14 т вугілля (до війни – 24,4 т) [34].

На металургійних заводах робітники вели пошук резервів підвищення продуктивності виробництва, зміцнення трудової дисципліни і закріплення кадрів. Запровадження методу багатостатного обслуговування у цехах Маріупольського заводу ім. Ілліча дало можливість налагодити виробництво продукції на окремих дільницях з мінімальним числом робітників і перевести на інші роботи понад 126 верстатників, бригадирів, майстрів та інших спеціалістів. Комісії завкомів виявили значне число порушників трудової дисципліни. У березні 1945 р. на 19 заводах 730 металургів запізнилися, не вийшли на роботу й самовільно залишили підприємства. З них притягли до кримінальної відповідальності 238 робітників. Перехід колективів основних цехів заводу ім. Андрєєва на господарський розрахунок сприяв зменшенню собівартості виплавки металу на 19 %, а заощадження матеріалів, електроенергії та інших ресурсів лише за один місяць

становили понад 1,8 млн. крб. Водночас центральний і заводські комітети спілки неодноразово у своїх рішеннях зазначали, що відділи організації праці майже не проводять роботи щодо удосконалення нормування виробництва і вивчення трудових процесів. З 80 тис. робітників, зайнятих на 20 металургійних заводах, лише 36,8 тис. виконували норму на 100–200 %. На підприємствах не знайшов широкого застосування метод організації праці й раціонального комплектування виробничих бригад запропонований бригадиром Уральського машинобудівного заводу Є.Агарковим [35].

Для забезпечення успіху наступальних операцій у ході визволення України і народів Європи важливе значення мала організована робота залізничного транспорту. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. залізничні дороги перевели на воєнний стан. Одночасно РНК СРСР ухвалила Статут про дисципліну робітників і службовців магістралей [36]. У трудових колективах залізниць встановили воєнну дисципліну, посилили централізацію керівництва і планування роботи транспорту, збільшили число вантажів, що перевозили централізовано. Залізничники України підтримали рух машиністів за раціональне використання експлуатаційних можливостей паровозів і швидкісне просування поїздів. Працівники депо Коростень Південно-Західної магістралі у серпні 1944 р. провели 96 важких ешелонів, що перевезли 21,7 тис. т вантажу понад план. Передові бригади машиністів депо Куп'янськ Північно-Донецької дороги наступного місяця перевезли 56 тис. т продукції для фронту понад завдання. Належно організована робота виробничих підрозділів Сталінської залізниці сприяла виконанню у другому півріччі плану завантаження на 107 %, а розвантаження на 102,2 %. Обіг вагонів зменшився на три доби. Пересічна швидкість руху воєнних ешелонів на території України становила 700–900 км щодобово [37].

Документи і матеріали архівів свідчать, що участь робітників і їх профспілок в організації та управлінні виробництвом сприяли піднесенню трудової і творчої активності широких мас трудівників, що було одним із вирішальних факторів перемоги. За рішенням ДКО профспілки спільно з наркоматами брали участь у мобілізації працездатного населення для роботи на заводах і фабриках, шахтах і рудниках. Для виконання воєнних замовлень колективи окремих цехів часто переводили на казармений стан. За таких умов вони місяцями працювали цілодобово, не залишаючи робочі місця. Усі невідкладні завдання економічної політики сталінський режим вирішував позаекономічними методами.

Війна висунула на передній план жорстокі командно-адміністративні методи господарювання, які досить часто не враховували демократичні ініціативи трудових колективів, що формувалися у процесі громадських оглядів праці і на виробничих нарадах.

Репресивні заходи й карне переслідування порушників трудової дисципліни посилювали відчуження робітників від виробництва, байдуже ставлення до праці. Адміністрації підприємств і профспілкам не вдалося подолати негативне ставлення частини трудівників до суспільної праці, що виражалося переважно у прогулах, запізненнях на роботу, низькій трудовій дисципліні й культурі праці і було породжене примусовим характером організації виробництва та антинародним трудовим законодавством.

Література

1. История второй мировой войны. 1939–1945: В 12 т. – М., 1973–1982; История Великой Отечественной войны Советского союза 1941–1945: В 6 т. – М., 1960–1965 гг., Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – Киев, 1975; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Киев, 1977. – Т. 6, 7; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – Киев, 1983; Історія робітничого класу Української РСР.: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2; История рабочих Донбасса: В 2 т. – Киев, 1981. – Т. 2.

2. Белоносов И.И. Советские профсоюзы в годы войны. – М., 1980; Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. – М., 1971; Морехина Г.Г. Рабочий класс – фронту. – М., 1962; її ж. Великая битва за металл (1941–1945 гг. – М., 1974; Куманёв Г.А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. – М., 1976; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Киев, – 1987, та ін.
3. Нариси історії професійних спілок України /Кер. автор. кол. О.П. Реєнт. – К., 2002.
4. Ведомости Верховного Совета ССР. – 1940. – № 20 (83).
5. Социалистическая законность. – 1941. – № 5. – С. 39–40.
6. Ведомости Верховного Совета ССР. – 1940. – № 37 (100).
7. Уголовный кодекс РСФСР. – М., 1950. – С. 164.
8. Ведомости Верховного Совета ССР. – 1940. – № 42 (105).
9. Російський державний архів суспільно-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 88. – Арк. 165; Труд. – 1940. – 5 лип.; Більшовик України. – 1941. – №1. – С. 35; Кондратенко Л.В. Сталінські командно-адміністративні важелі управління економікою України у повоєнні роки //Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Мат. міжнар. наук. конфер. (27–28 жовт. 1994 р.) – К., 1995. – С. 215.
10. Лацис О. Перелом //Знамя. – 1988. – № 6. – С. 167
11. КПСС в резолюциях. –Т. 5. – С. 461, 467.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 11. – Арк. 42–43.
13. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. – М. – 1965. – Т. 5. – С. 380–381.
14. Митрофанова А.В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.). – М., – 1960. – С. 332.
15. Профсоюзы СССР. – Т. 3. – С.264–265, 298–299; Дедов Г.И. Кизеловский угольный бассейн в годы Великой Отечественной войны. – Пермь, 1959. – С. 45, 75, 85.
16. Державний архів Єкатеринбурзької області Російської Федерації (ДАЄО РФ). – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 54.
17. Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії у Челябінську Російської федерації (ЦЗВДНІЧ РФ). – Ф. 288. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 89.
18. Васильев А.Ф. Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – М., 1982. – С. 131.
19. ДАЄО РФ. – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 65, 67.
20. Там само. – Ф. 841. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк.46; ЦЗВДНІЧ РФ. – Ф. 288. – Оп. 6. – Спр. 211. – Арк. 38, 41; Спр. 213. – Арк. 32.
21. ДАЄО РФ. – Ф. 554. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 3, 5.
22. ЦЗВДНІЧ РФ. – Ф. 288. – Оп. 6. – Спр. 114. – Арк. 46; Партийная организация Челябинской области. Сб. док. и матер. – Челябинськ, 1967. – С. 205–206.
23. Труд. – 1943. – 2, 5 берез.
24. Комуніст. – 1942. – 21 жовт.; 11 листоп.; Труд. – 1943. – 30 квіт.; 19 трав.; ЦДАВО України. – Ф. 2596. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 16; Спр. 502. – Арк. 20; Максарев Ю.Є. Наш танк Т-34 /Гвардия тыла. – М., 1962. – С. 56.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2596. – Оп. 1. – Спр. 502. – Арк. 14–23, 26, 31; Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 83–84, 166.
26. Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії у Єкатеринбурзі Російської федерації (ЦЗВДНІЄ РФ). – Ф. 4. – Оп. 37. – Спр. 34. – Арк. 25–26.
27. ЦЗВДНІЄ РФ. – Ф. 4. – Оп. 18. – Спр. 16. – Арк. 287; ЦЗВДНІЧ РФ. – Ф. 288. – Оп. 6. – Спр.213. – Арк. 32; Спр. 216. – Арк. 6–7; Оп. 7. – Спр. 215. – Арк. 37; ЦДАВО України. – Ф. 2596. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 55; Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 95.

28. ЦЗВДНІЧ РФ. – Ф. 288. – Оп. 7. – Спр.215. – Арк. 371.
29. ЦДАВО України. – Ф. 2597. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 71; Спр. 100. – Арк. 4–5.
30. Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. – М., 1985. – С. 413.
31. ЦДАВО України. – Ф. 2591. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 45.
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 307. – Арк. 11–12, 22, 41.
33. Там само. – Спр. 353. – Арк. 67; Спр. 864. – Арк. 19.
34. а. В помощь фабрично-заводским и местным комитетам. – 1944. – № 9. – С. 47. – 48; Нариси історії професійних спілок України. – С. 439.
35. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 324. – Арк. 11–14, 78; Труд. – 1944. – 5 лип.
36. ЦДАВО України. – Ф. 4957. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 96; Спр. 17. – Арк. 136; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 415. – Арк. 72–73, 76.
37. Гудок. – 1943. – 16 квіт.
38. Рабочая газета. – 1944. – 9 верес.; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – Киев, 1987. – С.104–105.

Шевченко А. Є.,

канд. істор. наук,

доцент кафедри конституційного права та загальноправових дисциплін

Донецького юридичного інституту

при Донецькому національному університеті

Деякі аспекти правоохоронної діяльності транспортних підрозділів України у 1941–1942 рр.

В статті освещается многогранная организационная правовая деятельность работников органов внутренних дел на транспорте в решении многочисленных проблем советского общества в экстремальных условиях начального периода Великой Отечественной войны. Исследуется также работа транспортной милиции в этот период.

The article is devoted to various organizational and legal activities of transport subdivisions within law-enforcement bodies dealing with the problems arising in extreme situations in the beginning of the Great Patriotic War. It also studies the transport militia's activity during the mentioned above period.

Ключові слова: транспортні підрозділи, діяльність міліції, дитяча безпритульність, агентурно-інформаційний апарат, евакуйоване населення, мародерство.

В історії є події, над якими час не владний. Вони настільки грандіозні, що їх значення та вплив на суспільний розвиток з роками і десятиліттями все більше зростає. До числа таких подій належить Велика Вітчизняна війна.

Серйозні випробування в ті далекі важкі роки випали і на долю співробітників органів внутрішніх справ. Сьогодні неможливо переоцінити їх внесок тій титанічній ратній праці, якою так багата історія Великої Вітчизняної війни. Діяльність співробітників органів внутрішніх справ України висвітлювалася в працях радянських і українських авторів, у мемуарній і художній літературі. Однак ще й досі відсутні наукові праці, де б висвітлювались зусилля правоохоронних органів на транспорті у цей період. Так, у дослідженнях В.П. Філатова, М.С. Казакевича, В.С. Біленка, М.М. Паніна, А.Т. Склягіна, В.О. Гусака, В.І. Костіна, висвітлена діяльність міліції Радянського Союзу в цілому, зокрема боротьба з кримінальною злочинністю, охорона громадського порядку й тилу, бойова діяльність на фронтах. Разом з тим фрагментарно подається робота транспортної міліції.

Окремі аспекти зазначеної проблеми розглядаються в публікаціях дослідників С.О. Маслова, В.М. Логвиненка, А.П. Тимченка, А.С. Чайковського, В.Л. Павленка, І.Г. Біласа й автора цієї статті.

Дослідники акцентували увагу на таких основних напрямках діяльності міліції радянської України у воєнний час як організаційно-правові основи перебудови і діяльності міліції у початковий період війни, у збройній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, участь у партизанському русі та у ліквідації наслідків війни й охороні громадського порядку. Водночас не знайшли належного відображення проблеми транспортної міліції напередодні війни, лише окремими авторами згадується діяльність автомобільної інспекції, залізничної та водної міліції. Тому глибокого розуміння проблеми ці дослідження не дають.

У цілому аналіз літератури, у якій по-різному розглядалося питання про органи внутрішніх справ у 1941–1945 рр. на території України дозволяє дійти висновку, що дослідниками виконана значна робота для вивчення цієї теми. Одночасно багато питань хоча й порушено, але вони потребують подальших пошукових зусиль.

У цій статті автор досліджує маловивчене питання діяльності органів внутрішніх справ України на транспорті в перші роки німецько-радянської війни. Базуючись на архівних документах, дослідник мав на меті обґрунтувати сферу діяльності співробітників органів внутрішніх справ тих часів, відтворити окремі маловідомі факти, зокрема у боротьбі з

кримінально-злочинним елементом на залізничному й автомобільному транспортах, у боротьбі цих підрозділів з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Матеріал розкриває спектр правоохоронної діяльності працівників транспортних органів у 1941–1942 рр.

З початку Великої Вітчизняної війни співробітники органів внутрішніх справ на транспорті перебудували свою організаційно-правову діяльність стосовно вимог воєнного часу, підпорядкувавши її інтересам зміцнення тилу і надання всебічної допомоги фронту.

Слід зазначити, що додатково до основних завдань (охорона важливих об'єктів, мостів, залізниць, водних шляхів, транспортних магістралей, проведення таких форм роботи як патрулювання, обходи, виставляння засідок, ведення боротьби зі злочинністю, з аварійністю на міському транспорті, регулювання вуличного руху тощо) війна висунула й деякі нові, часом невластиві органам внутрішніх справ, функціям. З перших днів війни співробітники органів внутрішніх справ на транспорті активно сприяли військовій владі у залученні населення до трудової повинності для здійснення відбудовних робіт на транспорті, забезпечували перепускний режим, вживали заходів до нормального функціонування транспорту, несли постову та патрульну службу, не в три, як у довоєнний час, а у дві зміни по 12 год. на добу [1]. Крім того, на дорожніх магістралях були створені застави зі співробітників органів внутрішніх справ, які здійснювали суворий контроль за транспортом, що рухається, а також за пішоходами.

Велику допомогу правоохоронцям надавала військова влада, виділяючи наряди для патрулювання на станціях, вокзалах і пристанях. Так, наказом військового коменданта м. Сталіно з перших днів війни щодоби виділялося по 130–150 патрулів [2]. Війна різко загострила оперативну обстановку. Активізується діяльність кримінально-злочинного елемента, зокрема на залізничному й автомобільному транспорті. Дуже зросла кількість крадіжок, грабежів, розбоїв, убивств. Керуючись Директивою ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 29 червня 1941 р. [3], співробітники органів внутрішніх справ на транспорті використовували арсенал сил, засобів і методів, визначених правовими актами, насамперед агентурно-інформаційний апарат, без якого боротьба зі злочинністю була б вкрай ускладнена.

Значні зусилля органів транспортної міліції спрямовували на виконання постанови РНК СРСР від 23 січня 1942 р. «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» [4], у якій наголошувалося, що виховання осиротілих дітей і вжиття заходів для забезпечення дитячої безпритульності було важливою державною справою. Організація цієї роботи покладалася особисто на голів виконкомів місцевих рад. При них були створені спеціальні комісії з влаштування дітей, до складу яких входили представники профспілок, комсомолу, народної освіти, охорони здоров'я і співробітники правоохоронних органів.

Виявлених безпритульних і бездоглядних дітей приводили в дитячі кімнати, обладнані при органах міліції. Так, у березні 1942 р. у Ворошиловградській області почали діяти дві дитячі кімнати міліції і два дитячі їх приймальники. У Харківській області відкрито чотири дитячих приймальники на 250 місць [5]. Після проведення відповідних оперативних заходів діти направлялися до приймальників-розподільників народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і дитячих будинків наркомату освіти.

Швидке просування німецьких військ змусило радянський уряд уже в перші дні війни прийняти рішення про евакуацію промислових підприємств та іншого майна з районів, яким загрожувала окупація, на схід. 24 червня 1941 р. була утворена Рада з питань евакуації на чолі з М.М. Шверником. Через три дні на виконання рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалено постанову «Про порядок вивозу і розподілу людських контингентів і цінного майна» [6]. Евакуація зажадала колосального напруження від співробітників органів внутрішніх справ, передусім на транспорті.

Одночасно з місцевими керівниками транспортна міліція займалася відправленням у східні райони країни ресурсів сільського господарства, техніки МТС, майна колгоспів і радгоспів, людей, організовувала охорону матеріальних цінностей, припиняла випадки розбазарювання народного

добра, контролювала під'їзні колії, простої вагонів, відправлення і прибуття потягів, брала безпосередню участь в організації завантаження устаткування у вагони, залучала до цього трудящих, звільняла залізничні вагони від пасажирів, евакуація яких не викликала необхідністю, стежила за своєчасним відправленням разом із заводами кваліфікованих робітників, забезпечувала порядок на станціях та дотримання правил світломаскування.

Завдяки діям співробітників органів внутрішніх справ на транспорті тільки по Південній залізниці з 24 червня до 18 липня 1942 р. проїхало на схід 349 ешелонів з евакуйованим населенням [7]. Силами транспортних органів із зони воєнних дій було відправлено 11 тис. осіб із Запорізької області, 17,5 тис. – з Одеської області через Сталінську область і були направлені у м. Маріуполь. З них 14 тис. осіб було призначено на поселення в м. Орджонікідзе і Ростовську область, інших 3,5 тис. осіб – за місцем проживання родичів [8].

Ризикуючи своїм життям, співробітники залізничної міліції рятували державне майно від знищення в результаті бомбардувань, що не припинялися, боролися з грабежами особистого майна громадян, мародерством. Так, тільки за п'ять перших місяців війни 1941 р. співробітниками транспортної міліції Одеси було затримано 79 мародерів [9].

Одним з головних завдань, які стояли перед співробітниками транспортної міліції, стало збереження вантажів, що перевозилося. Злочинці проникали в поїзні бригади, вступали в змову з супроводом вантажів, іноді, застосовуючи зброю, зупиняли на шляху потяги, скидали мішки, ящики з продуктами харчування, ховали їх у сніг. Але, вчасно розкриваючи злочинні наміри бандитів, співробітники залізничної міліції найчастіше затримували їх по гарячих слідах чи при переховуванні викраденого.

Велику роботу в перші дні війни проводили співробітники Державної автомобільної інспекції. У результаті мобілізації автомобільного транспорту 2 липня 1941 р. вони направили до Червоної Армії 1486 автомашин [10], а 15 липня – ще 480 [11].

У колі завдань, спрямованих на зміцнення громадського порядку, важливе місце займала боротьба з порушниками вуличного руху. Керуючись циркуляром Головного Управління міліції НКВС СРСР від 15 березня 1941 р., підрозділами НКВС на місцях було створено зразковий оперативний план [12]. У його основу були покладені заходи щодо посилення нагляду за рухом транспорту і пішоходів, дотриманням громадського порядку на дорогах, запобігання аваріям і людським жертвам. На дорожніх магістралях були створені застави ДАІ, які здійснювали суворий контроль за рухом транспорту.

Запобігання аваріям і дорожнім пригодам у великих містах забезпечували підрозділи регулювання вуличного руху (РВР). Співробітники підрозділів РВР і дорожнього нагляду, які несли службу на вулицях і дорогах, не обмежувалися наглядом за дорожнім рухом. Під час бомбувань, перебуваючи на посту, міліціонери-регулювальники стежили за дотриманням правил світломаскування, гасили пожежі та рятували людей з-під уламків будинків, виявляли диверсантів, брали участь у боротьбі з мародерством та іншими проявами злочинності. Допомогу співробітникам правоохоронних органів у цьому надавала громадськість, насамперед громадські інспектори, бригади сприяння міліції, комсомольські агітколлективи з проведення роз'яснювальної роботи серед дорослого населення і дітей про правила вуличного руху. Крім того, співробітники ДАІ в період війни вели облік автомобілів, тракторів, тягачів, причепів, запасних частин, за необхідності вилучали в державних, громадських організацій і окремих громадян транспортні засоби для потреб оборони та сільського господарства. Перевіряючи технічний стан автомашин, що відправлялися на фронт, інспектори ДАІ займалися організацією їхнього ремонту, як капітальним, так і іншими видами ремонту в автотранспортних підприємствах УРСР. Так, кийівські підприємства здійснювали щоденну профілактику і ремонт автомашин, які поставлялися в Червону Армію [13].

Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК ВКП(б)У від 9 серпня 1941 р. «Про забезпечення нормального проїзду на основних дорогах УРСР» поставила за обов'язок

Управлінню шосейних доріг НКВС УРСР, Головдор при РНК УРСР, виконкомам обласних рад депутатів трудящих і обкомам КП(б)У в місячний термін провести роботи на дорогах, забезпечивши постійний проїзд транспорту в будь-який час року за маршрутами: Харків–Полтава–Лубни–Київ, Полтава–Кременчук, Лубни–Черкаси–Сміла, Ковелець–Ніжин–Глухів, а також забезпечити проїзд на важких ділянках [14].

З метою недопущення аварійності і порушень правил вуличного руху 4 вересня 1941 р. НКВС СРСР видав наказ про проведення щоденного техогляду автомобільного транспорту, як в автогосподарствах, так і перед виходом на лінію [15].

Протягом війни ДАІ здійснювала контроль за навчанням водіїв для потреб Червоної Армії, приймала екзамени і видавала посвідчення на право керування автотранспортом. У вересні 1941 р. у двох областях України діяло шість шкіл підготовки шоферів: у Сталінській – 5 й у Ворошиловградській – 1. Вони підготували за один місяць 650 водіїв третього класу, а за два місяці – 1300 шоферів для потреб Червоної Армії. Крім того, наркомат автомобільного транспорту здійснив курсову підготовку 1000 шоферів без відриву від виробництва [16].

У зв'язку з прискореною підготовкою шоферів-жінок за системою «Укравтотранскадри» народний комісаріат автотранспорту УРСР на 24 липня 1941 р. підготував у своїх школах 805 жінок – шоферів [17].

Співробітники Державтоінспекції, керуючись постановами Економічної Ради при РНК СРСР від 8 лютого 1941 р., Ради Народних Комісарів УРСР від 24 березня 1941 р. [18] і постановою РНК УРСР від 6 серпня 1941 р., надавали допомогу місцевим радянським органам у веденні боротьби з порожніми пробігами машин, уживали заходів для їх завантаження.

За підсумками роботи на 1 вересня 1941 р. ДАІ Харкова, Ворошиловграда і Сталіно затримала і направила під завантаження 797 автомобілів [19].

Серйозну увагу приділяли працівники ДАІ фактам безгосподарності на автобазях. Розпорядження РНК УРСР за липень – серпень 1941 р. зобов'язало ДАІ РКМ НКВС УРСР підсилити контроль за витратою бензину легковим автотранспортом. Винних у перевитраті пального понад установлені місячні норми і використанні вантажних автомашин для перевезення невиробничих вантажів притягати до відповідальності відповідно до постанови Економічної Ради за № 1829 від 15 вересня 1940 р. НКВС зобов'язувався підсилити боротьбу за економію пального автотранспортним парком [20]. Так, на всіх основних виїздах з м. Харкова до 12 вересня 1941 р. були встановлені диспетчерські пункти для контролю за машинами, що проходили [21].

25 березня 1942 р. ДАІ зробила перевірку витрат бензину в міській пожежній команді Харківської області, у ході якої було встановлено, що начальник ЦПК НКВС Астапович допускав безгосподарність у витраті бензину, одержуваного для бойових пожежних машин. У результаті такого ставлення до витрати пального протягом півтора місяця на дві автомашини було витрачено понад 250 л бензину, ніж передбачено нормою, за наявності лише одного виїзду на пожежу [22].

Таким чином, наведені матеріали свідчать про багатогранну організаційно-правову діяльність співробітників органів внутрішніх справ на транспорті у розв'язанні численних проблем радянського суспільства за екстремальних умов початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Надана публікація рекомендована фахівцям і читачам, всім, хто цікавиться історією органів внутрішніх справ. Матеріали статті важливі для написання і підготовки статей, спецкурсів професійно-орієнтованого напрямку по предметам «Історія ДАІ», «Історія органів внутрішніх справ», «Адміністративна діяльність ДАІ» та ін., для використання у краєзнавчій літературі, а також у наукових дослідженнях.

Література

1. Милиции Украины – 70 лет: Материалы научно-практической конференции 8–10 февраля 1989 г. – Киев, 1989. – С.36.

2. Архів управління оперативної інформації УМВС України в Донецькій області. – Ф. 3. – Оп. 380. – Спр. 1.
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) /Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М., 1985. – Т. 7: 1938–1945.
4. СП СССР. – 1942. – № 2. – С. 26.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.66. – Арк. 5–7.
6. История Советского государства и права: В 3 кн. /Отв. ред. А.П. Косицын. – М., 1985. – Кн.3: Советское государство и право накануне и в годы Великой Отечественной войны (1936–1945 гг.). – С. 299.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3-х т. /Ред. кол.: И.Д.Назаренко. и др. – Киев, 1975. – Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне. Июнь 1941 – ноябрь 1942. – С. 274, 275.
8. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОВ) України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 359. – Арк. 55, 57.
9. Архів управління оперативної інформації УМВС України в Донецькій області. – Ф. 3. – Оп. 380. – Спр. 1. – Арк. 37.
10. ЦДАВОВ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 339. – Арк. 1.
11. Там само. – Арк. 24.
12. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 50.
13. ЦДАВОВ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 337. – Арк. 106.
14. Там само. – Спр. 311. – Арк. 246, 247.
15. ДА МВС. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 294.
16. ЦДАВОВ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 341. – Арк. 184.
17. Там само. – Спр. 337. – Арк. 144.
18. Там само. – Спр. 339. – Арк. 129.
19. Там само. – Спр. 340. – Арк. 165.
20. Там само. – Спр. 338. – Арк. 11.
21. Там само. – Спр. 339. – Арк. 129.
22. ДА МВС. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 61.

Автори номера

**Гнибіденко
Іван Федорович,**

кандидат економічних наук

**Батрак
Марина Олександрівна,**

*студентка II курсу магістратури спеціальності «Менеджмент організацій»
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**Бєгов
Давлат Джусрабекович,**

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та
кримінального процесу Університету економіки та права «КРОК»*

**Бутенко
Наталія Василівна,**

*кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту інноваційної та
інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

**Виговський
Микола Юрійович,**

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

**Гуляєва
Людмила Петрівна,**

асистент кафедри банківської справи Академії праці і соціальних відносин

**Гуцалова
Кристина Миколаївна,**

*старший викладач кафедри кримінального права, кримінального процесу та
криміналістики Академії праці і соціальних відносин*

**Єфіменко
Володимир Петрович,**

*директор Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету
економіки і менеджменту*

**Земський
Ігор Сергійович,**

*здобувач Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН
України*

**Ісмаїлов
Вадим Бекташевич,**

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

**Ковалев
Михаил Николаевич,**

*кандидат экономических наук, заведуючий кафедрой маркетинга Гомельского
филиала учреждения образования Федерации профсоюзов Беларуси
«Международный институт трудовых и социальных отношений»*

**Криклій
Артур Станіславович,**

*кандидат економічних наук, професор кафедри фінансів, грошового обігу та
кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**Кудїн
Сергій Володимирович,**

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Академії праці і соціальних відносин*

**Кузьмін
Дмитро Володимирович,**

*аспірант кафедри новітньої та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**Ладиченко
Катерина Іллівна,**

*аспірантка кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Київського торговельно-економічного університету*

**Малашевич
Анжеліка Борисівна,**

*аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

**Мельник
Тетяна Григорівна,**

*асистент кафедри обліку і аудиту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

**Мержа
Наталія Вікторівна,**

аспірантка кафедри фінансів Київського економічного інституту

	менеджменту
Набока Сергій Валерійович,	аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Нгуен Тхи Ханг,	аспірантка кафедри міжнародних валютно-фінансових відносин Інституту мирової економіки і міжнародних відносин НАН України
Овсянкіна Людмила Анатоліївна,	кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології Академії праці і соціальних відносин
Олійник Анатолій Юхимович,	професор кафедри загальноюридичних дисциплін Національної академії внутрішніх справ України
Олійник Владислав Станіславович,	пошукач кафедри конституційного права Національної академії внутрішніх справ України
Орлик Василь Михайлович,	кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
Павленко Вадим Георгійович,	аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Академії праці і соціальних відносин
Печериця Тетяна Вікторівна,	кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та іноземних мов Кіровоградського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ
Пилипенко Олександр Євгенович,	кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (м. Черкаси)
Потильчак Олександр Валентинович,	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Предборський Валентин Антонович,	кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри економічної безпеки Національної академії внутрішніх справ України
Рожко Олександр Дмитрович,	аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Рупняк Микола Ярославович,	аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Свистунов Віктор Васильович,	доцент кафедри загальноюридичних дисциплін Національної академії внутрішніх справ України
Сімперович Володимир Миколайович,	аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Старовойт Ксенія Іванівна,	аспірантка кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Стрілець Василь Васильович,	доктор історичних наук, доцент кафедри політекономії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
Чернега Петро Макарович,	кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Шевченко Анатолій Євгенович,	кандидат історичних наук, доцент кафедри конституційного права та загальноправових дисциплін Донецького юридичного інституту при Донецькому національному університеті